

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Серія «Посібники та підручники СНУ імені Лесі Українки»

**Л. В. Засєкіна,
Т. В. Пастрик**

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА МІЖОСОБОВЕ СПІЛКУВАННЯ

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2013

УДК 159.9(075)+316.47(075)

ББК 88.3я73+88.53я73

З 36

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-11118 від 09.07.2013).*

Рецензенти:

Вірна Ж. П. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Карпенко З. С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Шевченко Н. Ф. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології освітньої діяльності Запорізького національного університету.

Засєкіна Л. В., Пастрик Т. В.

З 36 **Основи психології та міжособове спілкування** : навч. посіб. / Лариса Володимирівна Засєкіна, Тетяна Володимирівна Пастрик. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 184 с.

ISBN 978-966-600-658-8

У навчальному посібнику представлено основні розділи загальної психології та психології спілкування. Значну увагу приділено методологічним проблемам психології, визначенню її предмета й основних завдань, історії становлення психологічної думки на етапах розвитку класичного, некласичного та постнекласичного етапів. Висвітлено актуальні проблеми сучасної психології, концептуальні аспекти провідних напрямів психології, основоположні ідеї теорій особистості, а також особливості організації її пізнавальної, мотиваційної та емоційної сфер, темпераменту, характеру, здібностей. Уміщено підрозділи з проблем психологічних засад ефективного спілкування, зокрема ділового та професійного, соціальної перцепції як ефективного чинника міжособистісної взаємодії, феноменології конфлікту та способів його вирішення. Особливу увагу приділено формуванню практичних навичок і вдосконаленню професійних умінь студентів під час вирішення проблемних ситуацій та розв'язання завдань.

The book outlines theoretical and practical aspects of General Psychology and Psychology of Communication. Methodological issues of Psychology, its object, key objectives, some historical notes on its development from classical, non-classical to post-classical stages are in the focus of the work. Moreover, the manual highlights many urgent issues of today's Psychology, its main trends and ideas of theories of personality, his cognitive and emotional spheres, temperament, temper, and abilities. The book also discusses psychological bases of the efficient business and professional communication, social perception, phenomenology of conflict and methods of its solving, development of students' practical attainments and their professional skills improvement in solving challenging matters and tasks.

УДК 159.9(075)+316.47(075)

ББК 88.3я73+88.53я73

© Засєкіна Л. В., Пастрик Т. В., 2013

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2013

© Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, 2013

ISBN 978-966-600-658-8

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
1.1. Психологія як наука. Предмет і завдання психології	6
1.2. Методологія психології. Методи та методика	22
1.3. Провідні напрями психології.....	37
1.4. Психологія особистості	46
1.5. Пізнавальна сфера особистості	69
1.6. Емоційна сфера особистості	93
1.7. Темперамент. Характер. Здібності.....	97
1.8. Категорія діяльності в психології	118
РОЗДІЛ II. МІЖСОБОВЕ СПІЛКУВАННЯ.....	125
2.1. Спілкування, його види. Соціальна перцепція.....	125
2.2. Ділове спілкування	134
2.3. Конфлікти та способи їх вирішення	154
ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	180
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	182

CONTENTS

FOREWORD.....	5
CHAPTER 1. THE FOUNDATIONS OF PSYCHOLOGY.....	6
1.1. Psychology as a science. The subject of Psychology.....	6
1.2. Methodology of Psychology. Methods and tests.....	22
1.3. The main directions of Psychology.....	37
1.4. Psychology of personality.....	46
1.5. The cognitive sphere of personality.....	69
1.6. The emotional sphere of personality.....	93
1.7. Temperament. Character. Abilities.....	97
1.8. Category of activity in Psychology.....	119
CHAPTER 2. INTERPERSONAL COMMUNICATION.....	125
2.1. Communication. Kinds of communication. Social perception	125
2.2. Business communication.....	134
2.3. Conflicts and strategies of their solution.....	154
TESTS FOR SELF-CONTROL.....	171
REFERENCES.....	180
INDEX.....	182

ПЕРЕДМОВА

У посібнику представлено основні розділи загальної психології та психології спілкування. В «Основах психології» відображено актуальні методологічні проблеми психології, основні напрями психологічних досліджень, провідні ідеї теорій особистості відповідно до їх акцентів на пізнавальній, емоційній і мотиваційній сферах. Ґрунтовно описана категорія діяльності, яка посідає чільне місце у вітчизняній психології, а також такі інструментальні утворення особистості, як здібності, темперамент і характер.

У розділі «Міжособове спілкування» представлено провідні підходи до вивчення спілкування у психології, основні механізми сприйняття людьми один одного упродовж міжособистісного спілкування. Важливим також є підрозділ про основні види та форми ділового спілкування, виникнення конфлікту, його види та можливі способи вирішення. Значна увага приділена формам ділового спілкування: діловій бесіді, нарадам, переговорам, публічному виступу та телефонним розмовам.

Зміст посібника спрямований на розширення і поглиблення знань студентів вищих навчальних закладів із проблеми загальної психології та міжособового спілкування, а також містить достатньо завдань для автоматизації навичок і вдосконалення вмінь використовувати знання на практиці. Для цього представлено узагальнення змісту кожного підрозділу, питання для самостійної роботи, завдання та проблемні ситуації. Структура посібника відповідає вимогам кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах.

У зміст підрозділів «Пізнавальна сфера особистості» та «Спілкування, його види. Соціальна перцепція» покладено результати дослідження за комплексною державною темою «Психологічні основи мовлення особистості в нормі та патології» (державний реєстраційний номер 0112U002157).

Посібник є навчально-методичним орієнтиром для вивчення курсу «Основи психології та міжособове спілкування» для студентів вищих медичних навчальних закладів України I–III рівнів акредитації, а також курсу «Загальна психологія» для студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

РОЗДІЛ I. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Психологія як наука. Предмет і завдання психології

Предмет загальної психології.

Становлення психіки та особистості у філо- й онтогенезі.

Психіка, механізми психічного відображення та принципи вивчення психіки.

Зв'язок психології з іншими науками. Галузі психологічного знання.

Ключові слова: психологія, психіка, механізми психіки, психічне відображення, психічне проектування, психічне опредмечування, принципи розвитку, системності, детермінізму, єдності свідомості та діяльності.

Предмет загальної психології. Психологія – це наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти та явища в житті людини. Етимологія слова: «псюхе» – душа, «логос» – закони природи. Отже, в самому терміні закладено дуалістичність психологічної науки, яка виявляється у двох основних філософських напрямках, що є стрижнем історії психології – ідеалізму та матеріалізму. З одного боку, психологія покликана виявити особливість і неповторність людської душі, з іншого – встановити чіткі закономірності її існування. Якщо природа душі визначалась ученими на різних етапах розвитку філософії неоднаково: як рослинне, тваринне, розумне утворення, то її краса – незаперечною. Адже Психея у грецькій міфології – найпривабливіша богиня, яка настільки поціновувалася Зевсом, що народившись людиною, була наділена божественною природою.

Філософи-ідеалісти вважали, що психічне життя слід трактувати як прояви особливого суб'єктивного світу, який розкривається лише через самостереження і не підлягає об'єктивному, науковому поясненню шляхом виділення причинно-наслідкових відношень. Натомість матеріалісти надавали перевагу лише об'єктивному вивченню різних явищ, встановлюючи закономірності їх існування.

Отже, філософія матеріалізму слугувала початком природничо-наукового пояснення фізичних і психічних явищ за допомогою методу експерименту, а філософія ідеалізму породила інше пояснення феноменам – юридично-історичне на основі зібрання різноманітних доказів – усних, письмових, речових тощо. У психологію ідеалізм

привніс конкретно-науковий психологічний метод дослідження – інтроспекцію.

Сьогодні питання методу об'єктивної чи суб'єктивної психології стоїть так само гостро, як і на етапі виникнення психології. Проблема приналежності психології до природничо-наукової чи гуманітарної сфери – питання методології цієї науки, в основі якої розрізняють три основні етапи: класичний, некласичний і постнекласичний [16].

Основні характеристики класичної психології: сцієнтизм, універсалізм (установлення спільних законів), індивідуалізм, чітке розуміння причинно-наслідкових відношень у розрізненні зовнішнього – внутрішнього та суб'єктивного – об'єктивного. Зрозуміло, що у межах такої психології тяжіння спостерігається радше у бік «логос», ніж у «псюхе».

Некласична психологія виходить із тези про неможливість повного пізнання об'єкта та вплив суб'єкта на досліджуваний об'єкт. У її межах можуть поєднуватися непоєднувані з точки зору класичної психології феномени, наприклад, інтелект і афект, взаємодія яких породжує динамічну смислову систему особистості, за Л. Виготським [4]. Постнекласична психологія передбачає не суперечність ідей об'єктивного та суб'єктивного як протиборство матеріалізму й ідеалізму, а їх взаємодію у пізнанні багатопредметності світу, а відтак взаємодоповнюваності різноманітних теорій. Чим більше поглядів на предмет дослідження, тим багатшим буде наукове уявлення про нього. Постнекласична психологія пов'язана з філософією постпозитивізму П. Фейєрабенда, яка постулює ідею про можливість існування багатьох теорій стосовно конкретного предметного дослідження, а також право дослідника обирати методологію, яка, на його думку, найповніше забезпечує вирішення дослідницьких завдань [13].

Розмежування усіх явищ на дві категорії – фізичні, що піддаються причинно-наслідковому поясненню, та психічні, які є недоступними для об'єктивного наукового аналізу, – було закріплене основними положеннями дуалістичної філософії Р. Декарта. Він вважав, що усі фізичні процеси, зокрема поведінка тварини та людини, відповідають законам механіки, тоді як психічні явища слід розглядати у формі духа, джерелом пізнання якого можуть бути лише розум та інтуїція.

Дуалістичний підхід зберігався у психології до ХІХ ст. У цей період учені почали розглядати фізіологічні та психофізіологічні процеси (відчуття, рухи) як природні явища, що можна дослідити науковими методами. Проте вищі явища психічного життя (свідомість, мислення) вважалися проявами духовного світу, які можна

вивчати лише шляхом суб'єктивного опису. Це призвело до того, що наприкінці ХІХ ст. психологія фактично розділилася на дві галузі: природничо-наукову або фактуально-описову психологію, яка намагалася точно вивчити та причинно-наслідково описати елементарні психічні явища, а також встановити об'єктивні закони їх перебігу незалежно від постаті дослідника, а також пояснювальну чи суб'єктивну психологію, яка розглядала вищі форми свідомого життя людини, трактуючи їх як прояви духу, що знаходяться під безпосереднім впливом дослідника.

Дуалістичний підхід до явищ психічного життя знайшов відображення в працях класиків психології: В. Вундта, Г. Еббінгауза, У. Джеймса й ін.

Поряд із цим поступово зростала тенденція до вивчення вищих психічних процесів із позиції природничо-наукових підходів. Так, російський фізіолог І. Сеченов у праці «Рефлекси головного мозку» висловив думку про те, що складні процеси психічного життя слід розглядати з погляду фізіологічних процесів – рефлексів головного мозку. Думка є таким же рефлексом, але дещо загальмованим, без втручання зовнішньої моторики. В іншій праці «Елементи думки» вчений описує фізіологічне підґрунтя категоріального мислення та пам'яті, зокрема пояснює феномен *déjà vu* активацією нейронів для кодування не окремих предметів і явищ, а цілісних подій і ситуацій.

Ідея стосовно рефлекторної природи психіки була продовжена в працях І. Павлова – основоположника об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності за допомогою умовного рефлексу. Американський психолог Е. Торндайк розпочав аналіз поведінки тварин, використовуючи методи дослідження особливостей формування у них нових навичок в умовах складного лабіринту. Це призвело до виникнення нового напрямку в психології – біхевіоризму, основоположником якого є Дж. Уотсон. Виходячи з твердження, що свідомість – це суб'єктивний, абстрактний феномен, недоступний для спостереження, представники цього напрямку запропонували вивчати лише зовнішні прояви поведінки тварин, які є результатами біологічних потягів та умовних рефлексів. Незважаючи на значні досягнення у розвитку експериментальної психології, уведення у науковий обіг поняття поведінкових експериментів, які засвідчили свою ефективність на практиці, загострилися протиріччя у визначенні предмета психології. По суті, предметом дослідження стала поведінка, а складні форми психічного життя – увага, мислення, пам'ять – зали-

шилися поза сферою наукових пошуків. Це призвело до кризи в психології.

Шляхи подолання кризи як перехід від спрощених механістичних описів елементарних навиків до наукового аналізу складних форм психічного життя запропонував Л. Виготський [4]. Вчений вважав основним предметом психології вищі, специфічні для людини форми свідомого життя і радив вивчати їх із точки зору наукового аналізу, причинного пояснення їх виникнення, встановлення об'єктивних законів їх функціонування.

У цьому світлі вищі психічні функції розглядаються з двох позицій. По-перше, як природний процес еволюції мозку. По-друге, як результат тієї особливої, суспільної форми життя, яка характерна лише людині. Для того, щоб виявити та причинно пояснити вищі психічні функції людини, слід вийти за межі організму та визначити їх витoki у суспільній історії людства в усіх формах праці та мови, які склались у суспільстві й слугували передумовами складного життя людини.

Для прикладу вчений наводить історію дослідження у філософській і психологічній думці категорій мислення та мовлення. Він зазначає, що помилкою попередніх підходів було дослідження окремо мислення та мовлення й узагальнення властивостей обох процесів. Водночас це й некоректний підхід. Адже на матеріалі природних явищ, наприклад, молекули води H₂O, відомо, що окремо кисень і водень здатні поширювати вогонь, тоді як вода володіє здатністю його гасити. У такий спосіб функціонують мислення та мовлення, які тісно пов'язані між собою. Водночас для їх вивчення слід вийти у суспільно-історичні форми діяльності людини, результатом яких є значення слова як акту узагальнення (мислення) та спілкування (мовлення). Оперуючи значеннями, дослідник може виявити не лише феноменологію мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості, а й природу її свідомості, яка пронизана сукупністю значень і смислів.

Отже, предмет психології – усі форми психічного відображення дійсності, які формуються упродовж суспільної людської історії та ґрунтуються на організації мозку. Він пронизує усі основні напрями сучасної психології. Так, нейропсихологічні дослідження за допомогою методу нейроіміджингу дають змогу встановити особливості мозкової активації у нормі та патології при вербальних і візуальних стимулах. Культурно-історичний генезис свідомості виявляється у психосеміотичних дослідженнях, що висвітлюють динаміку психіки

людини у філо- й онтогенезі на основі знаків і символів, які пронизують психіку людини на конкретному етапі її життя.

Становлення психіки особистості у філо- й онтогенезі. Цікавою є ілюстрація генези психіки на прикладі знаків-моделей, знаків-символів і знаків-означень [11]. Проведення культурно-семіотичної реконструкції дає змогу встановити динаміку знаків, що виробляються упродовж суспільно-історичного розвитку людства, та розкрити психологічний зміст цієї динаміки, який полягає в психічних новоутвореннях людини. Розглянемо філогенез психіки особистості більш докладно.

Результати семіотичного аналізу елементів древньої математики свідчать про те, що переломним моментом в історії людства є вироблення знаків. Завдяки своїй природі знаки можуть застосовуватися замість конкретних предметів, якщо останні з будь-якої причини є недоступними. Тому числа примітивних народів Австралії, Африки, Америки виражаються у вигляді пальців, камінців, мушель і т. д. Древні єгиптяни та фінікійці записували числа у такому вигляді: I II III, народи майя: Важлива ознака цих знаків – камінці, мушлі можна було використовувати як реальні предмети, ділити на частини, групувати, перераховувати за допомогою операцій віднімання та додавання. Подібність цих знаків до самих предметів зумовила їх трактування як знаків / моделей.

Згодом упродовж практичної діяльності при зростанні потреб людини доводилося перераховувати велику кількість предметів, що викликало труднощі та незручності: невивагало матеріалу, який слугував знаками, операції додавання та віднімання були неефективними та довготривалими. Тому поступово одиницею усного рахунку стає десятка: 10 осіб складали одну одиницю у військах; при зборі податку теж одиницею рахунку вважалося число 10. Десятки подібним до одиниць чином додавалися, віднімалися, розбивалися на рівні частини тощо.

Поступово виникла необхідність позначати число 10 не у вигляді різних ліній, крапочок, а коротших за формою знаків – знаків-символів. Приклад знаків-символів – сучасні числа, а також число 10 у древніх єгиптян – Ω, і шумерів – <. Отже, знаки-символи за своєю природою фіксували основний зміст використання знаків-моделей.

Психологічний зміст описаного явища відображений у розумових операціях із числами. Витоки давньої математики знаходяться у практичній діяльності людини, необхідності розв'язувати низку

задач, які потребувало життя. Аналіз функціонування знаків-моделей і знаків-символів дає змогу виділити основні розумові операції, які зумовлювали можливість їх використання. Так, застосування знаків-моделей відбувається на основі порівняння предметів навколишньої дійсності з природою самих знаків, аналізу та синтезу їх властивостей. Розумові дії зі знаками-моделями тотожні з діями реальних предметів лише за певними виділеними ознаками. В описаному прикладі ці ознаки полягають у понятті кількості.

Використання знаків-символів виражає перебіг більш складних розумових операцій: узагальнення змісту і суті використання знаків-моделей та абстрагування цих властивостей від реальних предметів. Так, знак-символ < починає означати конкретний знак-модель IIIIII. За формою ці знаки значно різняться, проте розумові операції вже знаходять у них однаковий зміст.

Важливого значення у семіотичному просторі набувають знаки-означення, представлені у вигляді окремих слів і понять. Знаки-означення застосовувалися з метою необхідності перенесення певної операції з однієї конкретної ситуації в інший момент часу й інший простір.

Зрозуміло, що з динамікою знаків паралельно відбуваються зміни в психічних утвореннях, адже для того, щоб оперувати знаками-означеннями слід використовувати розумові операції абстрагування й узагальнення, подекуди класифікації та систематизації. Отже, водночас зі зміною й ускладненням психіки людини, зокрема її пізнавальних процесів, відбувається поступова зміна знаків.

Важливо розуміти, що розвиток психіки на рівні онтогенезу здійснюється паралельно із видозмінюванням знаків, як і упродовж філогенетичного розвитку. Так, психічні новоутворення дитини виникають спочатку із використанням знаків-моделей (наприклад, пальців для підрахування), знаків-символів (опанування математичними та мовними знаками), знаками-означеннями (оволодіння абстрактними поняттями та конструкціями).

Отже, відтворюючи зміст становлення психології як науки й дотримуючись основних ідей культурно-історичної теорії, сучасна вітчизняна психологія вдало поєднує природничо-наукові дослідження нейро- та психофізіологічних механізмів індивідуальної психіки і гуманістичні засади вивчення й становлення особистості у соціально-культурному просторі. Прикладом такого поєднання є експериментально-генетичний метод, запропонований С. Максименком, який широко використовується послідовниками його наукової школи [25].

Відповідно завданнями сучасної загальної психології є встановлення особливостей пізнавальної сфери особистості: законів відчуття та сприймання; регуляції процесів уваги та пам'яті; перебігу логічного мислення й мовлення, закономірностей індивідуального інтелекту; мотиваційної сфери у визначенні складних потреб особистості, її мотивів, ціннісних орієнтацій, волі та вольового зусилля; емоційної сфери, представленої переживаннями, емоціями, емоційними станами та почуттями. Важливі завдання психології – виявлення інструментальних механізмів психічної активності, представлених темпераментом, задатками, загальними та спеціальними здібностями, характером, взаємодія яких визначає ефективність діяльності особистості у сукупності різних операцій і дій. Отже, у фокусі уваги загальної психології – цілісна особистість як інтегральне поєднання пізнавальної, емоційної та мотиваційної сфер, що набуває свою особистісну властивість під впливом культурно-історичного життя соціального світу.

Для того, щоб зрозуміти відповідність функціонування особистості і природної організації психіки, докладно розглянемо визначення психіки, її основні механізми та принципи вивчення психічного життя.

Психіка, механізми психічного відображення та принципи вивчення психіки. *Психіка* – це системна властивість високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, побудові індивідуальної картини світу та саморегуляції на цій основі своєї поведінки й діяльності. Для вивчення основних проявів психічного життя у психології використовуються такі основні принципи наукового аналізу: детермінізм – зумовленість психічних явищ через функціонування різних чинників, що їх породжують; системність – принцип психічних явищ, який потребує відповідності кожного психічного явища його функції у структурі цілісної психіки; розвиток – вивчення явищ у тому вигляді, якими вони стали на теперішній момент із точки зору їх виникнення та проходження певних етапів розвитку; єдність свідомості і діяльності – зумовленість психічного життя провідними видами діяльності особистості.

Основні механізми психіки: психічне відображення, проектування й опредмечування. Психічне відображення забезпечує відбиття суб'єктом об'єктивного світу і характеризується системою функцій, які регулюють діяльність людини. Ці функції визначаються активним

характером психічного відображення, пов'язаним із пошуком і відбором адекватних дій, відповідних до умов середовища; випереджальними властивостями психічного відображення, які забезпечують передбачення та прогнозування в діяльності і поведінці; природою психічного акту як результату дії об'єктивного через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності і неповторності на психічну діяльність кожної людини. В процесі діяльності психічне відображення постійно вдосконалюється та розвивається.

Психічне проектування – інший важливий механізм психіки, який забезпечує побудову індивідуальної картини фізичного та соціального світу. Його основна функція – впорядкування та гармонізація змісту відображення відповідно до мети діяльності людини. Процес проектування – це сукупність і послідовність розумових чи психомоторних дій, у результаті яких створюються образи, схеми та знакові системи, що призводять до розв'язання теоретичних і практичних задач.

Психічне опредмечування забезпечує регуляцію діяльності на основі психічного відображення об'єктивного світу в суб'єктивній психіці людини та побудову індивідуальної картини світу. Це елемент свідомої та доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми: матеріальну, психічну та духовну. Матеріальне опредмечування включає виробництво, фізичну роботу, під час яких людина втілює себе в предмети, явища та перетворює їх. Психічне опредмечування передбачає виробництво й інтерпретацію змісту відображення, підбір цінностей, розумові операції та переживання, які є необхідними складовими будь-якого виробництва. Духовне опредмечування містить творення людиною самої себе: розвиток особистісного потенціалу людину як інтегрального чинника її психологічного здоров'я та благополуччя. Отже, опредмечування – це процес перетворення та перевтілення фізичного, морального й інтелектуального потенціалу особистості у конкретні властивості предмета як продукту людської діяльності.

Зв'язок психології з іншими науками. Галузі психологічного знання. Як і будь-яка наука, психологія пов'язана з іншими науковими галузями, а розвиток сучасної психології ґрунтується на вагомих міждисциплінарних зв'язках. Проблема класифікації наук і місце психології серед них цікавило вчених із моменту виникнення наук природничого та гуманітарного циклу. Одну з перших класифікацій наук, яка, по суті, відтворює структуру загальної психології, створив Платон. Вона містила діалектику – науку про розум як мистецтво

міркування; фізику – науку про чуттєве пізнання і сприймання; етику – вчення про волю та стремління.

У системі наук, запропонованій Гегелем, психологія посідає чільне місце у вивченні саморозвитку духу, який на найвищому рівні переходить у форму індивідуальної свідомості. Філософія Гегеля ґрунтується на логіці, філософії природи та духу. При цьому природа та дух мають спільне начало, водночас розрізняючись рівнями розвитку. Великого значення вчений надавав розуму, адже «усе дійсне – розумне, а усе розумне – дійсне».

Наприкінці ХІХ ст. психологія займає чітко визначене місце у системі наук із огляду на такі моменти: по-перше, результати психологічних досліджень відображали істотні властивості предметів фізичного та соціального світу; по-друге, психологія містила наукові ідеї та підтверджені експериментальним шляхом закони і закономірності функціонування пізнавальних процесів людини.

На сучасному етапі розвитку наукової думки поширеною є класифікація, запропонована Б. Кедровим у вигляді трикутника. Його вершини означають відповідно природничі, соціальні, філософські науки. Психологія розміщена всередині, оскільки тісно пов'язана з усіма групами наук. Водночас конкретне психологічне дослідження може тяжіти до одного із вершин трикутника відповідно до предмета наукових пошуків. Так, вивчення психофізіологічних реакцій особистості визначатиме переміщення психології до вершини природничих наук, а ділового спілкування державних службовців – до соціальних.

Важливо розуміти, що психологія є свого роду інтегратором різних наук, предметом дослідження яких є людина. Саме тому вона має потужні міждисциплінарні зв'язки.

Наприкінці ХІХ ст. психологія остаточно закріпила свої зв'язки із біологічними науками, зокрема фізіологією, теорією вищої нервової системи. Напрями взаємодії психології із біологічними галузями визначаються такими завданнями: виявлення відмінностей в існуванні рослин, тварин і людини як активного суб'єкта діяльності; визначення особливостей переходу від одноклітинних організмів до складніших форм існування природи; встановлення принципів існування живих істот, починаючи від одноклітинних до вищих форм хребетних організмів, які застосовують різноманітні форми пристосування до навколишнього середовища. На ґрунті цих напрямів розвивається зоопсихологія як галузь психології, спрямована на встанов-

лення спільних і відмінних особливостей психічного життя живих організмів.

Поява тваринної поведінки супроводжується переходом від неопосередкованої зовнішньої активності до активності, яка опосередковується відображенням предметної дійсності. Порівняно із психікою тварин психіка людини – це якісно інша категорія, водночас пов'язана генетично із психікою тварин. У поведінці людини важливу роль також відіграють біологічні, спільні із тваринними чинники, проте сутність людської поведінки визначається глибинними відмінностями між людиною та тваринами. Ці відмінності зумовлені працею та мовою, які повністю відсутні у тварин.

Основна умова появи життя – виникнення складних білкових молекул – коацерватів, які мусили поглинати поживні речовини з навколишнього середовища (асиміляція) і виділяти їх (дисиміляція). Ці процеси слугують основою для обміну речовин. Властивість реагувати на впливи, що належать до обміну речовин, називається подразливістю. Організми також мають можливість зберігати високоспеціалізовані властивості своєї подразливості, передаючи модифікації білкових молекул від покоління до покоління (глибший корінь, повернута до сонця квітка). Основна відмінність рослин від тваринного світу полягає у тому, що вони реагують на біотичні впливи та не реагують на нейтральні, абіотичні впливи, тобто не орієнтуються в навколишньому середовищі. Водночас революційними вважаються експерименти К. Бакстера, результати яких засвідчили емоційну реакцію рослин (драцени), яка, наприклад, може полягати в електрофізіологічній відповіді на спрямовану людську агресію.

Вперше з-поміж живих істот у тварин з'являється чутливість – здатність реагувати на нейтральні абіотичні впливи, якщо вони сигналізують про появу життєво важливих чинників. Ілюстрацією цього факту є експеримент Ф. Брамштедта з одноклітинними організмами, які реагують на тепло як важливий біотичний вплив і не реагують на світло як нейтральний для них подразник [20]. Якщо у тепле середовище подається світло – у них розвивається чутливість і на світло, яке сигналізує про такий життєво важливий подразник, як тепло.

Також цікавим щодо вияву адаптивних можливостей одноклітинних організмів є експеримент польського вченого Я. Дембовського, який утримував їх у різних за формою пробірках. Спочатку у ромбоподібній пробірці одноклітинні демонструють хаотичний рух, поступово виробляючи траєкторію руху для уникнення перешкод.

При переміщенні в круглу пробірку ці організми ще упродовж певного часу наслідують траєкторію, яка відображає конфігурацію попередньої форми. Слід зазначити, що процес індивідуальної мінливості здійснюється дуже повільно і доволі швидко зникає при відсутності необхідних підкріплень.

Провідні методи зоопсихології – спостереження й експеримент. Спостереження – один із найбільш давніх прийомів пізнавальної діяльності людини. Уже первісна людина пильно спостерігала за поведінкою тварин із метою розуміння та відносного регулювання природнім світом. Планомірне використання психологічного експерименту розпочалося наприкінці ХІХ ст. Ґрунтовний опис експерименту у дослідженні тварин описав О. Губко [7].

Наприкінці ХІХ ст. широкого розповсюдження набув метод проблемної клітки. Його суть полягає у тому, що голодна тварина поміщається у клітку, перед якою ставиться принада, або їжа ставиться в клітку, а тварина знаходиться ззовні. Завдання тварини – дістатися до їжі. Це робиться через застосування низки дій, наприклад, натиснути на клямку, повернути вертілку, потягти за мотузочок тощо. Мавпи можуть використати ключі, тобто виконати більш складні дії. Інколи для досягнення мети слід подолати низку перешкод. Такі проблемні ситуації тварини зазвичай розв'язують методом проб і помилок. Спочатку вони виконують ряд безладних, хаотичних дій, внаслідок яких випадково знаходять розв'язання. Після кількох повторень цих дій тварина їх запам'ятовує, виробляє відповідну навичку і лише після цього знає правильний варіант вирішення ситуації.

Метод лабіринту впровадив Дж. Леббок та Е. Торндайк. Під час того, як тварина знаходить вихід із лабіринту, вона демонструє орієнтацію у часі та просторі, кмітливість, пам'ять тощо. Стимулом у цій активності є принада, яку ставлять у кінці лабіринту. Спершу тварина долає шлях методом спроб і помилок, після запам'ятовування знаходить правильну дорогу без труднощів.

За характером психологічних труднощів подібним є метод обхідних шляхів. Наприклад, якщо тварина бачить їжу за ґратами, вона збуджується і намагається будь-що прорватися через перешкоду. Коли збудження минає, то починає шукати інші обхідні шляхи. Цей метод був уведений Гобгаузом у 1901 р.

Цікавим є метод конструювання, який запровадив В. Келер при вивченні мавп. Продовжила дослідження Н. Ладигіна-Котс, яка у 1913 р. запропонувала метод вибору за зразком, коли мавпі пропо-

нується зразок предмета, а вона за цим еталоном має знайти аналогічний предмет серед інших і віддати його експериментатору.

Метод умовних рефлексів І. Павлова став класикою зоопсихології. Широковідомим є метод дресирування, який згадується ще за часів існування Спарти. Так, відомий законодавець Лікурґ, переконуючи в необхідності виховання юних громадян Спарти, взяв двох цуценят одного посліду і наказав утримувати їх у протилежних умовах. Одне щеня отримало справжнє спартанське виховання, а інше увесь час просиділо в ямі. Згодом Лікурґ вивів обох на полювання на зайця, упродовж якого життєздатність засвідчило перше цуценя. Цим законодавець підтвердив правильність спартанського виховання.

У 1913 р. також було введено метод відкладених реакцій. Його автор – В. Гантер. Експерименти проводилися із пацюками, єнотами, собаками, використовувався спеціальний прилад із трьома коридорами. В кінці одного з них лежала їжа. Лише цей коридор був освітленим. Тварина швидко навчалася бігти лише освітленим шляхом. Після вироблення умовного рефлексу тварин унаслідок пускового сигналу випускали не відразу, а через проміжок часу. Тварина все одно бігла правильним шляхом, хоча світло вже було вимкнене. У цьому випадку тварина керувалася уявленням про стимул, що діяв раніше.

Оперантна методика Б. Скіннера передбачала перебування тварини у проблемному ящику. При цьому вона мала можливість натискати кінцівкою на педаль і отримувати порцію їжі або усувати можливий біль від удару електрострумом. У досліджах іспанського вченого Дельгадо вживлені у мозок бика електроди дозволяли дистанційно керувати поведінкою тварини: викликати лють, агресію, задоволення. Метод ручної мови Л. Уланової ґрунтується на процесі комунікації з твариною, що відкриває її творчі й інтелектуальні можливості. Слід зазначити, що зоопсихологія також пов'язана з екологією – вченням про умови середовища та його впливи й етологією – галуззю знань про вроджені форми поведінки.

Важливим розділом психології, який пов'язаний із циклом біологічних наук, є психофізіологія. Основи цієї галузі знань були закладені вченими на ранньому етапі розвитку наукової психології як природничої науки. До основних здобутків психофізіології на початковому етапі є ідеї про природу відчуття, можливості його експериментального вивчення та встановлення провідних механізмів; вчення про основні закони пам'яті й уваги; теорії про фізіологічні механізми руху. Основна відмінність психофізіології від фізіології полягає в

тому, що предметом дослідження першої є конкретні форми психічного життя, які вимірюються точними методами і відкривають фізіологічні механізми та закони функціонування цих психічних форм. Серед перших досліджень слід згадати експерименти Г. Фехнера й Е. Вебера щодо вивчення відчуття; Г. Еббінгауза та Г. Мюллера для дослідження пам'яті і її фізіологічних механізмів, В. Вундта, який вперше використав психофізіологічні методи вивчення психічних процесів.

Окрім зоопсихології та психофізіології важливим розділом загальної психології, який ґрунтується на теорії вищої нервової системи, є нейропсихологія. Перші зародки вітчизняної нейропсихології були закладені Л. Виготським. Згодом його ідеї розширив і доповнив О. Лурія. Слід зазначити, що попри значну експериментальну базу зарубіжних нейропсихологічних досліджень, методологія цієї галузі знань у сукупності вихідних принципів вивчення вищих психічних функцій на основі мозкової організації завдячує праці вітчизняних учених.

Окрім того, класичні суперечки про домінування біологічного та соціального начала знайшли вдале вирішення у працях про вищі психічні функції Л. Виготського й О. Лурії в їх положенні про монізм – єдність біологічного та соціального у психіці людини. В основі нейропсихологічних досліджень О. Лурії лежить теза про те, що вищі психічні функції зумовлені законами функціонування їх фізіологічного субстрату – мозку – та ґрунтуються на закономірностях вищої нервової діяльності людини. Водночас вони зумовлюються й опосередковуються складними взаємовідношеннями людини з навколишнім середовищем і формуються в умовах суспільного життя.

Основні нейропсихологічні принципи: системної локалізації вищих психічних функцій; ієрархічної співвідпорядкованості різних мозкових структур і систем; нейроморфологічної природи мозку; структурно-функціональної організації мозку; варіативності та динамічності мозкових структур [11].

Принцип системної локалізації вищих психічних функцій передбачає їх трактування як складних форм свідомої психічної діяльності, що здійснюється на основі відповідних мотивів, регулюється відповідними цілями та підпорядковується усім законам психічної діяльності. Субстратом вищих психічних функцій є морфофізіологічна основа у вигляді сукупності різних мозкових структур і фізіологічних процесів. При цьому пізнавальні процеси не мають чіткої

локалізації в конкретній мозковій структурі, а пов'язані з функціонуванням мозку як цілим.

Так, за О. Лурією, вищі психічні функції як складні функціональні системи не можуть бути локалізовані у вузьких зонах мозкової кори або ізольованих клітинах, а повинні ґрунтуватися на складній системі різних зон, що розташовані у різних, іноді дуже віддалених частинах мозку, кожна з яких робить свій внесок у здійснення психічних процесів [20]. Системна локалізація вищих психічних функцій передбачає їх багатоетапну та багатокomпонентну мозкову організацію, що зумовлює їх розгортання як у горизонтальному, так і у вертикальному відношеннях.

Із принципом локалізації вищих психічних функцій тісно пов'язаний принцип ієрархічної співвідпорядкованості різних структур і систем мозку, відповідно до якого зменшується число ступенів свободи кожного нижче розташованого рівня і здійснюється управління одного рівня ієрархії іншими, а також контроль за цим управлінням на основі прямих і зворотних зв'язків.

Принцип нейроморфологічної природи мозку виявляється в основних підходах і способах вивчення мозкової організації. Суть нейроморфологічного підходу полягає, з одного боку, у ретельному вивченні мікроструктур різних мозкових утворень (клітин, синапсів), а з іншого – у виробленні загальних уявлень про інтегративну роботу мозку як цілого.

Основоположна ідея сучасної нейропсихології – модель структурно-функціональної організації мозку як субстрату психічної діяльності людини. Відповідно до неї увесь мозок містить три основні структурно-функціональні блоки: I – енергетичний, що регулює рівень активності мозку; II – прийому й обробки екстроцептивної інформації; III – програмування, регуляції та контролю психічної діяльності.

Важливим моментом у цій моделі є положення про те, що кожна вища психічна функція здійснюється не відповідно до кожного рівня, а завдяки тісній взаємодії та участі усіх трьох блоків, кожен із яких має вплив на реалізацію цієї функції.

Основний зв'язок психології із суспільними науками ґрунтується на тому, що провідні форми психічної діяльності людини виникли упродовж суспільно-історичного розвитку людства, протікають в умовах предметної діяльності та використання мови. Важливі акценти у вивченні особистості як культурно-історичної істоти робляться на таких положеннях: по-перше, застосування знарядь праці зумовило

велику перебудову основних біологічних законів поведінки; виникнення та використання мови, що дає змогу передавати досвід від покоління до покоління, призвело до появи нової, неіснуючої у тваринному світі форми психічного розвитку шляхом засвоєння суспільного досвіду.

Зв'язок психології із суспільними науками виявляється у виникненні соціальної психології, яка вивчає психологічні закони спілкування людей між собою, психологічні особливості поширення інформації засобами ЗМІ (психологія реклами, психологія ЗМІ, психологія маніпуляції), особливості поведінки особистості в малих і великих групах, феномени лідерства й управління, психологічні закономірності політичної діяльності й особистісні профілі політика (політична психологія). Важливий розділ соціальної психології – психологія конфлікту, яка вивчає феноменологію конфлікту, його класифікації, причини виникнення та стратегії вирішення.

Із соціальною психологією тісно пов'язана етнопсихологія, яка встановлює особливості, що відрізняють психічні процеси в різних історичних формаціях та укладах різних культур. Зокрема, предметом дослідження цієї галузі знань є етнічна та національна свідомість, національний характер і т. ін.

Вікова та педагогічна психологія вивчає розвиток психічної діяльності особистості та вплив педагогічних технологій для оптимізації цього розвитку. При цьому розрізняють генетичну психологію, яка аналізує психічний розвиток людини від народження до смерті, та геронтопсихологію – галузь, що вивчає психіку людей похилого віку.

Диференціальна психологія ґрунтується на тому, що люди мають не лише загальні закономірності у побудові психіки та різних формах діяльності, а й індивідуальні відмінності. Для вияву останніх існують такі категорії: індивід, особистість, суб'єкт та індивідуальність. Останнім часом у вітчизняній психології набуває поширення поняття особи для підкреслення певних закономірностей, якими наділяються категорії індивіда, особистості, суб'єкта й індивідуальності. Ці відмінності полягають в організації нервової системи, індивідуальних особливостях емоційної сфери та характеру, пізнавальних процесах та обдарованості.

Дедалі більшого розвитку набуває психолінгвістика – наука про основні закони мовлення та мови як засобів спілкування і пізнання

світу, психологічні механізми, які ґрунтуються на кодах мови і втілюються в індивідуальному мисленні та мовленні людини.

Розвиток постнекласичного етапу психології надає другого дихання психології мистецтва, яка вивчає психологічні основи художньої творчості і закони, які є основою художнього твору задля його максимального впливу на цільову аудиторію. Інтерпретація знаків і символів, закладених у твори мистецтва, дає змогу встановити особливості розвитку психіки та особистості у філогенезі й онтогенезі.

Важливе місце посідають галузі психології, дотичні до медицини. Це передусім медична, клінічна психологія, психотерапія та психологія здоров'я. Ці галузі пов'язані з вивченням загальних психологічних механізмів змін і відновлювання психічної діяльності за допомогою психокорекції, психотерапії, реабілітації та психопрофілактики, а також внутрішньої картини здоров'я як особистісного ресурсу людини для досягнення психологічного благополуччя і високої якості життя.

Узагальнення змісту підрозділу

Психологія – наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти та явища в житті людини. Філогенез та онтогенез індивідуальної психіки відбувається паралельно з еволюцією знаків як продуктів культурно-історичного розвитку людства, зокрема знаків-моделей, знаків-символів, знаків-означень. Дослідження психіки особистості з урахуванням культурно-історичних процесів і мозкової організації як фізичного субстрату індивідуальної психіки відповідає основним напрямам сучасної психології.

Психіка – це системна властивість високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, у побудові індивідуальної картини світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності. Для вивчення проявів психічного життя у психології використовуються основні принципи наукового аналізу: детермінізму, системності, розвитку, єдності свідомості й діяльності.

Основні механізми психіки: психічне відображення, проектування й опредмечування. Психологія посідає важливе місце серед наук, предметом дослідження яких є людина. Зв'язок психології з іншими науками та розвиток її галузей визначається тісними зв'язками з філософськими, біологічними та суспільними науками.

Питання для самостійної роботи

1. Що є предметом психології? В чому полягає його зв'язок із дуалістичною філософією Декарта?
2. Чим відрізняється психологія від інших галузей наукових знань про людину?
3. У чому полягала криза психології на початку ХХ ст.? Який спосіб вирішення кризи був запропонований Л. Виготським?
4. Чому різні види знаків зіставляються із психічними новоутвореннями особистості?
5. У чому полягає відмінність між знаками-моделями, знаками-символами та знаками-означеннями?
6. Чим відрізняються вихідні методологічні ідеї класичного, не-класичного та постнекласичного періодів розвитку психології?
7. Яке місце посідає психологія серед філософських, біологічних, суспільних наук?
8. Які галузі психології ґрунтуються на циклі біологічних наук?
9. Які галузі психології ґрунтуються на циклі суспільних наук?

Завдання і проблемні ситуації

1. Наведіть приклади психологічних досліджень, предмет яких наближається до різних вершин трикутника Б. Кедрова: суспільних, філософських, біологічних наук.
2. Підготуйте реферат про предмет, методи й актуальні проблеми однієї з галузей психології. Продемонструйте її місце у трикутнику класифікації наук та наближеність до філософських, біологічних і суспільних наук.
3. На основі наукової праці Л. Виготського «Мислення і мовлення» проаналізуйте еволюцію знаків і психічних новоутворень дитини упродовж онтогенетичного розвитку.

1.2. Методологія психології. Методи та методики

Методологія, методи, методики.

Метод спостереження. Самоспостереження.

Психологічний експеримент. Експериментально-генетичний метод. Додаткові (допоміжні) методи психології.

Ключові слова: методологія, методи, методики, самоспостереження, спостереження, експериментально-генетичний метод, природний

експеримент, лабораторний експеримент, анкетування, інтерв'ю, бесіди, тести, проєктивні методики.

Методологія, методи, методики. *Методологія* – це найбільш загальна система принципів і способів організації наукового дослідження. Вона визначає способи досягнення і побудови теоретичного знання, а також організації практичної діяльності. В психології кожен напрям (біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія та ін.) має свою методологію дослідження.

Методологія містить кілька рівнів: вищий рівень філософської методології, рівні методологічних загальнонаукових принципів, конкретно-наукової методології, методики та техніки дослідження. Вітчизняна психологія ХХ ст. переважно ґрунтувалася на діалектико-матеріалістичному світогляді.

Вищим рівнем філософської методології, який визначає стратегії сучасних психологічних досліджень, є аналітично-синтетична логіка, що зумовлена, з одного боку, різнобічністю та диференційованістю психічних явищ особи, а з іншого – неподільною, цілісною єдністю психіки.

Корені аналітико-синтетичної логіки відображено у філософських дискусіях про індуктивний підхід Аристотеля та дедуктивне пізнання Декарта. Як вважав основоположник індуктивного підходу Аристотель, щоб проникнути в сутність явища необхідно абстрагуватися від конкретного та звести все до загального, що й досягається методом індукції. Протилежним аристотелівському індуктивному способу пізнання є дедуктивний метод Декарта: кожен складну річ слід ділити на простіші складові доти, доки не постануть найпростіші, абсолютно зрозумілі для розуму речі.

Аналітико-синтетична логіка отримала широке застосування у різних психологічних теоріях. Так, основні погляди на сутність наукового пізнання та на об'єкт науки відображено у праці К. Левіна «Перехід від аристотелівського мислення до галілеєвського». Здійснюючи критичний аналіз індуктивного підходу Аристотеля, К. Левін вважав, що завдання психологічної науки – передбачення індивідуальних явищ на основі загального закону. Одиначні факти набувають наукову достовірність лише в контексті цілісної теорії, а не на основі їх повторюваності. Цим пояснюється хибність поглядів Аристотеля, метод пізнання якого передбачає лише класифікацію та визначення статистичних характеристик на основі оцінних критеріїв.

К. Левін пропонував як альтернативу галілеєвський метод пізнання, суть якого – теоретичне обґрунтування окремих фактів на основі цілісної системи. Встановлення істотних зв'язків, важливе місце серед яких посідають причинно-наслідкові відношення, дає змогу передбачити одиничні події. Отже, в процесі наукового пізнання думка не лише повинна виокремлювати суттєві явища серед випадкових неістотних зв'язків, а й відновлювати розділену аналізом сутність, при цьому відкриваючи причинно-наслідкові зв'язки між виділеними аналізом елементами.

Поєднання аналізу та синтезу в науковому пізнанні отримало широке розповсюдження у класиків вітчизняної психології. Так, при дослідженні мовленнєво-мисленнєвої діяльності Л. Виготський вводить поняття аналізу за одиницями, на противагу аналізу за елементами. Необхідність застосування аналізу за одиницями зумовлена тим, що «він дає змогу поєднати усі переваги, притаманні аналізу, з можливістю синтетичного вивчення властивостей, які характерні складній єдності як такій» [4, с. 13].

Важливо розуміти, що аналітико-синтетична логіка дає змогу охопити різні сучасні філософські уявлення, зокрема герменевтики, когнітивного та соціального конструктивізму, філософії мозку і т. ін. Адже сучасний стан наукової думки відображає тісну взаємодію різних філософських поглядів, які у пізнанні людини і світу співпрацюють, незважаючи на певні суперечливі вихідні положення.

До загальнонаукових підходів належать підходи до вивчення особистості та її психіки, зокрема системний підхід у сукупності системно-структурного, системно-функціонального, системно-динамічного аспектів, які дають змогу розглянути людину як цілісну систему. З позиції системного підходу будь-яке явище може розглядатися як мікро- та макросистема. Так, послуговуючись системним підходом до вивчення мислення, дослідник аналізує цей процес, з одного боку, як макросистему, представлену різними розумовими операціями: порівнянням, аналізом, синтезом, узагальненням, абстрагуванням, класифікацією, систематизацією, а з іншого – як мікросистему, що належить до ширшої системи – інтелекту, пізнавальної сфери й особистості.

На конкретно-науковому рівні методології у психологічних дослідженнях часто використовують принципи для аналізу індивідуальної психіки, зокрема розвитку, детермінізму, єдності свідомості та діяльності. Приклад використання принципу розвитку

відображено у першому підрозділі посібника для ілюстрації психічних новоутворень особистості упродовж культурно-історичного розвитку. Принцип єдності свідомості і діяльності часто використовується у вітчизняних дослідженнях для вивчення психічного явища особистості відповідно до її провідної діяльності, зумовленої, передусім, віковим періодом, а також видом професійної діяльності і т. ін.

Вищі рівні методології, будучи основою для побудови дослідження, визначають методи. *Метод* – це сукупність конкретних прийомів і способів вивчення психічних явищ. У психології використовуються як загальнонаукові методи (методи моделювання, спостереження, експериментальний метод), так і методи, що визначаються специфікою предмета психології. При вивченні психіки людини ця специфіка виявляється в здатності людини до рефлексії та самоспостереженні. Отже, в психології використовуються як об'єктивні, так і суб'єктивні методи дослідження, що зумовлено її постійним балансуванням між природничими та гуманітарними науками, а також аналітико-синтетичною логікою сучасних філософських досліджень.

Будь-який метод втілюється у конкретну методику. *Методика* – це сукупність правил проведення конкретного дослідження. Вона описує набір інструментів, які використовуються за конкретних умов, а також регламентує послідовність дослідницьких дій. Основні вимоги до методів вивчення психічних явищ: психічні явища необхідно аналізувати в їх розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності; метод психологічного дослідження повинен бути адекватним предмету дослідження, встановлювати істотні, а не другорядні особливості психологічного процесу, стану чи властивості.

Метод спостереження. Самоспостереження. У XVII ст. завдяки ідеям Декарта відкрито нову психічну сутність – свідомість людини. З цього моменту протягом десятиліть єдино достовірним знанням людини про її душевне життя було знання про ті явища, які є змістом свідомості, про які можна помислити. Специфіка явищ свідомості породила специфічний метод його дослідження – інтроспекцію (з лат. «живитися, вглядатися вглибину»). Цей метод дав змогу розширити знання про структуру свідомості, де були виділені центр і периферія. Центр і периферія свідомості визначалися відповідно до ступеня яскравості та чіткості уявлень і переживань особи. Важливим результатом дослідження свідомості за допомогою методу інтроспекції є уявлення про інтенціональність – спрямованість на конкретні об'єкти зовнішнього світу та суб'єктивне забарвлення їхніх репрезентацій у психіці людини.

Водночас із розвитком психології виявлялася дедалі більша обмеженість цього методу, адже, наприклад, відповідно до психоаналізу, свідомості належить лише невелика частина процесів, які протікають у психічній сфері. На сучасному етапі розроблені способи корекції тих викривлень, які дають досліджувані при інтроспекції. Так, застосовується ретроспективне самоспостереження, яке ґрунтується на відтворенні спогадів про певні психічні явища вже після того, як вони відбулися. Людина таким чином описує, що вона відчувала в стані горя, радості, як розмірковувала, запам'ятовувала тощо. Слід зазначити і недоліки ретроспекції, адже яскравість переживань особистісного досвіду із часом зникає, викривлюється чи доповнюється реальним перебігом подій.

Спостереження як метод об'єктивного дослідження – це вивчення предметів і явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їх цілеспрямованому та навмисному сприйманні. Структура спостереження містить задум, гіпотезу, систему методів, осмислення результатів, їх контроль. Наукове спостереження може бути природним та експериментальним, яке ґрунтується на висновках попереднього спостереження; звичайним та інструментальним (фіксація даних за допомогою фотоапарата, камери, диктофона); включеним і невключеним.

Цікавим прикладом є включене спостереження, описане В. Уайтом у праці «Суспільство на розі вулиці». Так, він приєднався до злочинного угруповання для вивчення психології злочинної поведінки у відповідному середовищі. Примітним є те, що майже через 50 років після цього розпочалися дискусії стосовно етики проведення цього спостереження, оскільки члени угруповання порушили питання про надто негативне зображення їхніх особистісних профілів. Слід зазначити, що етика проведення психологічного дослідження – одне із найважливіших і найгостріших питань експериментальної психології.

Для того, щоб спостереження мало науковий характер, необхідно, щоб воно було цілеспрямованим, а не випадковим; здійснювалося планомірно та систематично; було забезпечене широкою інформацією про досліджуване явище; результати спостереження необхідно чітко фіксувати. При цьому конкретні вимоги висуваються і до постаті дослідника: бути об'єктивним при фіксації, словесному описі та класифікації психічних явищ; володіти собою (настрій та особистісні якості не повинні вплинути на висновки спостереження). Дослідник не повинен бути упередженим щодо очікуваних результатів і не пояснювати результати спостереження, виходячи з власних інтересів.

Основні переваги методу спостереження: відносна простота у використанні, відсутність витрат на організацію дослідження. Недоліки: довготривалість і повна залежність від досвіду та знань інтерпретатора.

Для надання спостереженню систематичності й об'єктивності важливо використовувати бланк спостереження. Основні пункти фіксації результатів спостереження: дата; умови проведення; предмет спостереження; виявлені особливості; пояснення даних спостереження.

Психологічний експеримент. Експериментально-генетичний метод. Провідним методом психологічного дослідження є психологічний експеримент. Перші психологічні експерименти почали проводитися ще у XVIII ст. Як науковий напрям експериментальна психологія виникла наприкінці XIX ст. На початку свого становлення експериментальна психологія ґрунтувалася на теоретичних принципах емпіричної психології та фактичних даних досліджень психофізіології органів чуття.

Психологічний експеримент – це спосіб чуттєво-предметної діяльності в науці, метод пізнання психічної реальності. Вивчення проявів психіки, свідомості та діяльності людини відбувається в спеціально створених умовах. Особливість психологічного експерименту полягає в тому, що дослідник сам створює необхідні умови та відслідковує закономірності виникнення та функціонування певного явища. В експерименті також можливо повторити процес перебігу психічного явища з метою накопичення додаткових знань для обґрунтування отриманих результатів. Виділяють лабораторний, природний та експериментально-генетичний види.

Лабораторний експеримент проводиться в спеціальних умовах і психологічних лабораторіях за допомогою апаратури. Найновішими видами лабораторних експериментів у XXI ст. є нейропсихологічні дослідження на основі нейроіміджингу (нейрокартування мозку). Для встановлення мозкової активації при дії різноманітних стимулів використовуються енцефалографи, магнітні енцефалографи, магнітно-резонансні томографи. Поширеними також є лабораторні експерименти для фіксації часу реакції досліджуваних, які свідчать про механізми метакогнітивних і когнітивних процесів особи.

Найпоширенішою програмою на сучасному етапі розвитку експериментальної психології є комп'ютерна версія E-Prime, що дає змогу варіювати різні змінні у дослідженні. В лабораторному експерименті дослідник цілеспрямовано та доцільно підбирає параметри, визначає

змінні, штучно створює умови, які забезпечують чистоту експерименту. Важливим результатом експерименту є можливість встановлення причинно-наслідкових відношень між різними психічними явищами. Для цього експериментатор повинен визначити залежні та незалежні змінні, які використовуватиме у дослідженні. Так, якщо він ставить за мету вивчити вплив негативних телевізійних новин на агресивну поведінку досліджуваних, то може за допомогою лабораторного експерименту визначити особливості агресивної поведінки досліджуваних до і після перегляду новин у спеціально створених умовах. При цьому залежними змінними слугуватимуть показники агресивної поведінки, а незалежними – теленовини із негативним змістом. При підтвердженні припущення про вплив негативних теленовин на агресивну поведінку особи зрозумілим є каузальний зв'язок між явищами, що вивчаються. Важливим в експериментальному дослідженні є добір вибірки респондентів, яка повинна відтворювати конкретну генеральну сукупність – групу осіб, на яких можуть поширюватися результати дослідження.

Природний експеримент здійснюється в звичайних для досліджуваного умовах діяльності. В природному експерименті досліджуваний не знає про перебіг експериментального вивчення і вирішує поставлені завдання в притаманному для нього темпі відповідно до характерологічних особливостей. Природний експеримент поділяють на два види: констатувальний і формувальний. Як форма та спосіб пізнання психічних явищ психологічний експеримент має такі недоліки: не всі об'єкти психологічного пізнання можуть бути об'єктом експериментального вивчення, наприклад, інсайт, інтуїція; використання технічних засобів впливає на перебіг психічних процесів і може викривляти картину дослідження; він націлений на виявлення поодиноких явищ, не виходить за межі безпосереднього відображення психічної реальності.

Важливим питанням у проведенні психологічного дослідження є дотримання етичного кодексу. Так, відомим є експеримент С. Мілгрема, який був спрямований на вивчення феномену підкорення авторитетам. Упродовж експерименту було кілька етичних порушень: по-перше, досліджуваним не говорили правду про реальних учасників експерименту, зокрема серед осіб, які працювали у парах, один був актором і вдавав необхідну поведінку; по-друге, використовувалося розігрування больових синдромів через удари вдаваного електроструму, максимальна кількість якого начебто досягала 450 В. Такі створені

умови навчання учнів упродовж експерименту суперечать логіці людського існування, зокрема нівелюють право людини на задоволення потреби у самозбереженні. Отже, в експериментальній психології гостро порушується проблема етики психологічного дослідження, яка повинна бути дотримана експериментатором.

У вітчизняній психології широко розповсюджений експериментально-генетичний метод, запропонований та описаний С. Максименком [25]. Він передбачає активне моделювання та відтворення закономірностей онтогенетичного розвитку психологічних функцій у спеціально створених умовах. Досліджуваний процес спочатку конструюється у вигляді моделі конкретної діяльності, а потім здійснюється спеціальними способами організації активності суб'єкта. Основна ідея методу – усі вищі психічні функції є результатом довготривалого розвитку. Тому важливо відстежувати як саме проходив процес розвитку, які етапи в нього включені та які чинники визначають виникнення вищих психологічних процесів.

Універсальним способом організації активності людини є задача. Задача в експериментально-генетичному дослідженні – це спосіб породження та розвитку психічних процесів, їх специфічна модель. Між моделлю як об'єктивним і психічним як суб'єктивним утвореннями, які породжуються задачею, існує не тотожність, а адекватність. Досліджуваного, якому пропонується розв'язати певну задачу, поміщають у різні умови (самостійного вирішення, розв'язання за допомогою експериментатора, із використанням різних наочно-образних засобів) і спостерігають за процесом. Використовуючи ці прийоми, дослідник може не лише виявити умови, за яких суб'єкт оптимально оволодіває певною діяльністю, а й експериментально сформулювати складні психічні процеси, виділити їх структуру.

Експериментально-генетичний метод, за С. Максименком, ґрунтується на низці принципів. Розглянемо їх докладніше.

Принцип аналізу за одиницями потребує виділення таких компонентів психічного цілого, які б окрім одиничних характеристик як окремої клітини несли у собі характеристики цілого. Основне завдання – виділити ті істотні риси і моменти кожного психологічного явища, які зберігають примат цілого. Це, наприклад, розкладання мовленнєво-мисленнєвої діяльності не на окремі елементи: мовлення та мислення, а використання категорії значення як молярної одиниці для вивчення мовленнєво-мисленнєвої діяльності.

Принцип історизму передбачає розуміння того, що він не є тотожним філогенетичному й онтогенетичному розвитку. Завдання дослідника – вивчити структурні компоненти психічного процесу, який розгортається у часі; охопити суть психічного явища через його вивчення в усіх фазах від моменту виникнення до зникнення. Принцип історизму може бути використаний при вивченні динаміки уявлень про особистість на різних етапах філософської думки, а також у дослідженні еволюції знаків, яка здійснюється паралельно із виникненням психічних новоутворень особистості.

Принцип системності зумовлює необхідність вибору механізмів і закономірностей розвитку психічного явища у конкретній системі. При цьому виділяють макро- та мікросистеми, що відповідають полі- та моносистемному знанню. Принцип системності можна використовувати при вивченні будь-якого психічного явища, адже воно неодмінно може бути розкладене на одиниці – складові, які відображають характеристики цілого. Так, настрій – це складова системи емоційної сфери особистості, яка, у свою чергу, підпорядкована більшій системі – особистості. Особистість належить до іншої макросистеми – соціуму.

Принцип проектування та моделювання спрямований на штучне відтворення психічних процесів. Експериментальні моделі поділяються на описові, інтерпретаційні та пояснювальні, а також створюються з пізнавальною метою, оскільки є прототипом реально функціонуючих процесів. Основне завдання будь-якої моделі – найповніше виділити низку особливостей функціонування психічних процесів, гіпотетично пояснити індивідуальні відмінності; виявити нові властивості особистості як об'єкта репрезентації; бути орієнтованим на особистісний розвиток індивіда. Генетико-моделюючий метод містить низку етапів: теорію, в межах якої він створюється; моделювання; формувальний експеримент; діагностику проміжних і кінцевих результатів – станів людини; оцінку психологічних новоутворень особистості.

Додаткові (допоміжні) методи психології. До допоміжних методів у психології належать опитувальники, бесіди, аналіз продуктів діяльності, самооцінка, тести. Тест – це проба, один із способів психологічної діагностики рівня розвитку психічних процесів і властивостей людини. *Психологічні тести* – це певна система завдань, надійність яких вивчається на конкретних вікових, професійних, соціальних групах, оцінюється та стандартизується за допомогою статистично-математичних способів.

Існують чіткі вимоги до складання тестів: комплекс завдань; чітка стандартизація зовнішніх умов, у яких відбувається тестування; наявність стандартної системи оцінок та інтерпретації отриманих результатів; використання норм і критеріїв, які слугують показниками виконання цього тесту конкретними представниками вікових, статевих, професійних категорій. Тестові виміри мають не абсолютний, а відносний характер, оскільки свідчать про місце досліджуваного у певній вибірці.

За природою досліджуваних властивостей психологічні тести поділяють на тести успішності, здібностей і властивостей особистості. За кількістю досліджуваних тестів поділяють на індивідуальні та групові. Відповідно до матеріалу тестів – вербальні та невербальні. Відповідно до форми завдання, питань і відповідей виділяють тести множинного вибору, визначення правильного судження та проєктивні тести.

Проєктивні тести ґрунтуються на тому, що людина володіє стійкими рисами особистості, які визначають її індивідуальність і специфіку виконання певної діяльності. Їх основна мета – створити стандартизовані ситуації водночас нестандартного характеру. Проєктивні тести містять як вербальні, так і невербальні стимули. Кожна методика містить набір картинок чи звукових сюжетів із невизначеним змістом. Досліджуваний повинен надати певне значення неструктурованому матеріалу, виявляючи при цьому типові для нього індивідуальні особливості: послідовність чи непослідовність дій; імпульсивність чи самоконтроль; стратегічний чи тактичний підхід, сприйняття ситуації в цілому чи окремих її деталей; емоційний стиль реагування, ставлення до себе й інших. Серед найвідоміших проєктивних тестів, які містять візуальний неструктурований матеріал, належать проєктивна методика чорнильних плям Роршаха, тести «Моя сім'я», «Невідома тварина» і т. ін. Серед проєктивних тестів, які можуть структурувати будь-які явища фізичного та соціального світу відповідно до первинних емоційних переживань, а також асоціативного мислення, широко використовуваними є методики семантичного диференціала Ч. Осгуда та вільний асоціативний експеримент.

Метод семантичного диференціала запропонував Чарльз Осгуд у 1952 р. для вимірювання конотативного (асоціативного) значення стимулу. Як вважає Ч. Осгуд, конотативні значення – ті стани, які мають місце під час сприйняття символу-подразника й обов'язково

передують осмисленим операціям із символами. Ці значення виявляються у формі «афективно-чуттєвих тонів» [13; 14]. Основою психологічного механізму, що дає змогу оцінювати за допомогою шкал семантичного диференціала різні стимули, є явище синестезії. Синестезія – це психологічний феномен, що полягає у виникненні відчуття однієї модальності під впливом подразника іншої модальності. Це, наприклад, переживання колірною образу у відповідь на музичну фразу.

Інваріантною (універсальною) одиницею всієї сукупності шкал, що входять до фактора семантичного диференціала, є емоційний тон або образне переживання, які є в основі конотативного значення. Отже, конотативне значення пов'язане з емоційно насиченими, малоструктурованими та малоусвідомлюваними формами узагальнення.

Інтегровані фактори семантичного диференціала є універсальними стосовно мови досліджуваних і відповідають виділеній В. Вундтом трикомпонентній моделі опису емоцій (задоволення – напруга – збудження). Ч. Осгуд виділив три базових фактори: «оцінка», «сила», «активність». Кожен із них представляє малоусвідомлювані компоненти перцептивної системи індивіда: люди, як правило, універсально оцінюють сприйманий об'єкт світу як добрий або поганий, сильний або слабкий, динамічний або пасивний.

Фактор оцінки								
поганий	-3	-2	-1	0	1	2	3	хороший
огидний	-3	-2	-1	0	1	2	3	гарний
неприємний	-3	-2	-1	0	1	2	3	приємний
Фактор сили								
слабкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	сильний
маленький	-3	-2	-1	0	1	2	3	великий
легкий	-3	-2	-1	0	1	2	3	важкий
Фактор активності								
повільний	-3	-2	-1	0	1	2	3	швидкий
пасивний	-3	-2	-1	0	1	2	3	активний
статичний	-3	-2	-1	0	1	2	3	динамічний

Рис. 1.1. Приклад шкал семантичного диференціала

Семантичний диференціал є комбінацією методу контрольованих асоціацій і процедур шкалювання. Вимірювані об'єкти оцінюються за низкою біполярних шкал, полюси яких задані вербальними антонімами (див. рис. 1.1). Оцінки понять за окремими шкалами корелюють

одне з одним і за допомогою факторного аналізу можна виділити пучки таких висококорелюючих шкал, згрупувавши їх у фактори. Фактор розглядається як смисловий інваріант змісту шкал, що належать до фактора.

Використовуючи психосемантичне моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду у свідомості, дослідник може заглибитись у реконструкцію індивідуальної системи значень, крізь призму якої має місце сприйняття суб'єктом тексту, світу, інших, самого себе.

Застосування вільного (прямого) *асоціативного експерименту* є продуктивним під час виявлення образів свідомості носіїв мови. Асоціація (від лат. *associatio* – з'єднання) – це такий зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація одного з них викликає актуалізацію іншого. Ще Аристотель (384–322 до н. е.) вважав асоціації внутрішньою причиною виникнення психічних феноменів. І. Герbart (1776–1841) уперше запропонував гіпотезу про зв'язок асоціації зі змістом несвідомого. Асоціативні зв'язки встановлюються у процесі набуття суб'єктивного досвіду, досвіду історії діяльності, до якого людина була долучена чи суб'єктом яких вона опинилась. Вони зумовлені також контекстом культури й індивідуальним досвідом.

Асоціативний експеримент – один із перших проєктивних методів. З. Фрейд і його послідовники вважали, що неконтрольовані асоціації – це символічна або іноді навіть пряма проєкція внутрішнього, часто неусвідомлюваного змісту свідомості. Нині цей метод успішно застосовується у психодіагностиці, психоаналізі, культурології і навіть в імміграційних службах.

Поширеною проєктивною методикою із неструктурованим візуальним матеріалом (різними кольорами) є *тест Люшера*, спрямований на емоційно-особистісну діагностику людини. Загалом зарубіжні психологи застосовують його з метою профорієнтації при підборі кадрів, комплектуванні виробничих колективів, в етнічних, геронтологічних дослідженнях, при рекомендаціях щодо вибору шлюбних партнерів. Значення кольорів у їх психологічній інтерпретації визначались упродовж різнобічного обстеження численого контингенту різних випробовуваних.

Ця проєктивна методика дослідження особистості ґрунтується на суб'єктивному наданню переваги колірним стимулам, тобто на припущенні про те, що вибір кольору людиною нерідко відображає її індивідуальні особливості й актуальний психологічний стан. Стимульний

матеріал складається із восьми стандартних різнокольорових, вирізаних із паперу квадратів зі стороною 28 см. Синій, зелений, червоний і жовтий вважаються основними кольорами, а фіолетовий, коричневий, чорний і сірий (нульовий) – додатковими. Синій символізує спокій, задоволеність; зелений – почуття упевненості, наполегливість, упертість; червоний – ступінь вольового зусилля, агресивність, домінування, збудження; жовтий – активність, прагнення до спілкування, експансивність, веселість.

В оптимальному стані основні кольори повинні займати переважно перші п'ять позицій. Додаткові кольори символізують негативні тенденції: тривожність, стрес, переживання страху, прикрість. Значення цих кольорів (як і основних) найбільшою мірою визначається їх взаємним розташуванням, розподілом за позиціями.

Перед діагностикою перемішуються усі кольорові картки і кладуться колірною поверхнею догори. Процедура діагностики полягає в одночасному пред'явленні всіх кольорових квадратів і проханні вибрати найприємніший, той, що сподобався. Вибраний квадрат відставляється вбік, процедура повторюється вже з семи картками тощо. Утворюється декілька квадратів, у яких кольори розташовуються за їх привабливістю для досліджуваного. Вважається, що ряд колірних переваг відображає індивідуальні особливості людини.

Проективні методики є доволі багатими на широкомасштабність предмета психологічної діагностики, відносно легкими для досліджуваних. Водночас недоліками проективних методик вважається складність інтерпретації їх результатів, певна суб'єктивність отриманих даних. Тому комплексне психологічне дослідження повинно містити низку методів, представлених стандартизованими та проективними методиками, які дають якнайповнішу інформацію про предмет дослідження. Проективні методики також доцільні в ситуаціях, коли віковий період досліджуваного не дає змогу провести повноцінної діагностики стандартизованими методиками (наприклад, у дошкільному віці часто використовується методика «Моя сім'я» для визначення сімейного оточення дитини, стилів виховання, міжособистісної взаємодії між членами сім'ї тощо, або крос-культурних дослідженнях, у яких зазвичай використовуються методики семантичного диференціала й асоціативного експерименту, адже конотативні й асоціативні значення присутні у будь-якій мові).

Опитувальник – психологічний метод, спрямований на визначення ставлення людини до різних життєвих ситуацій, а також

інтересів, почуттів, мотивів діяльності та поведінки. Види методу опитування: бесіда, інтерв'ю, анкетування та соціометричне дослідження.

Бесіда – це цілеспрямована розмова з досліджуваним для визначення уявлень, розуміння певних явищ природи та суспільства, переконань, ідеалів тощо. Видом бесіди є інтерв'ю, упродовж якого виявляються думки, погляди, факти. Інтерв'ю може бути нестандартизованим, у якому запитання сформульовані лише приблизно та можуть змінюватись упродовж дослідження, та стандартизованим із чітко визначеним переліком запитань. Використовуються як прямі, так і непрямі запитання. Останні доцільні при встановленні певних поведінкових проявів, які, на думку досліджуваного, є негативно стереотипізованими або небажаними із його точки зору. Так, встановлюючи частотність і тривалість перегляду телевізійних передач, можна задати досліджуваному запитання: «Які передачі найбільше запам'ятались упродовж тижня і чому?»

Анкетування – це один із способів психологічного опитування, за допомогою якого вивчаються інтереси в різних галузях, професійні нахили, оцінка різних подій тощо. Анкети поділяються на відкриті та закриті. Останні передбачають відповіді «Так», «Ні», «Не знаю». Для отримання більш повної інформації про особистісні переваги досліджуваного доцільним є використання відкритих анкет, проте закриті анкети є більш зручними для кількісної інтерпретації результатів. Недоліком анкетування вважається суб'єктивізм і випадковість відповідей, складність перевірки їх правильності та відвертості.

Важливе місце в отриманні достовірних результатів психологічного дослідження посідають математично-статистичні методи обробки даних. Для психологічного дослідження, виконаного на високому теоретико-експериментальному рівні, рівноцінно важливою є як якісна, так і кількісна інтерпретація результатів.

Узагальнення змісту підрозділу

Методологія – це найбільш загальна система принципів і способів організації наукового дослідження. Вона визначає способи досягнення та побудови теоретичного знання, а також способи організації практичної діяльності. Методологія містить кілька рівнів: вищий рівень філософської методології, методологічних загальнонаукових принципів, рівні конкретно-наукової методології, методики та техніки дослідження. Метод – це сукупність конкретних прийомів і способів вивчення психічних явищ. Методика – це сукупність правил проведення конкретного дослідження.

Питання для самостійної роботи

1. Що таке методологія дослідження?
2. Які рівні методології психологічного дослідження та їх змісто-
ве наповнення?
3. У чому полягають недоліки та переваги методу спостереження?
4. Чому метод інтроспекції належить до конкретно-наукових
методів психологічного дослідження?
5. Конкретизуйте використання принципів системності, єдності
свідомості і діяльності, розвитку при вивченні психологічних особли-
востей творчого мислення молодших школярів.
6. У чому сутність та особливості застосування експериментально-
генетичного методу дослідження?
7. Опишіть процедуру організації природного психологічного
експерименту при вивченні психологічних особливостей розвитку
емпатії медичних працівників.
8. У чому полягають особливості лабораторного експерименту?
Дайте визначення поняттям генеральної сукупності, залежної та
незалежної змінних в організації лабораторного експерименту?
9. Назвіть допоміжні методи психологічного дослідження.
10. У чому полягають переваги та недоліки проєктивних мето-
дик? Наведіть приклади деяких із них відповідно до конкретного
предмета психологічного дослідження.

Завдання і проблемні ситуації

1. Ознайомтесь із наведеним нижче теоретичним матеріалом щодо поняття внутрішньої картини здоров'я. Підготуйте стандартизо-
ване інтерв'ю для визначення сформованості когнітивного, емо-
ційного та поведінкового компонентів внутрішньої картини здоров'я
у досліджуваного.

2. Дослідіть конотативне й асоціативне значення поняття «внутрішня
картина здоров'я» за допомогою вільного асоціативного експери-
менту та методики семантичного диференціала.

*Уявлення людини про свій психофізичний стан із певними пере-
живаннями відображається в різноманітних формах її ставлення до
свого здоров'я. З одного боку, це може бути адекватне ставлення, з
іншого – зневажливе, а також підвищена увага. Особливого інтересу
набуває віковий аналіз внутрішньої картини здоров'я, що має важли-
ве значення не лише в профілактиці захворювання, а й у формуванні
гармонійної особистості.*

Основний компонент внутрішньої картини здоров'я – це ставлення до здоров'я, яке охоплює три рівні: когнітивний, емоційний і поведінковий або конативний.

Когнітивний рівень передбачає уявлення особистості про стан здоров'я, що значною мірою залежить від її віку та рівня розвитку інтелекту.

Емоційний рівень пов'язаний із різними видами емоційного реагування на здоров'я, що визначається індивідуально-типологічними й індивідуально-психологічними характеристиками людини, а також особливостями її емоційного реагування на різноманітні життєві ситуації.

Поведінковий рівень пов'язаний із актуалізацією діяльності зі збереження здоров'я. Це найвищий рівень ставлення до здоров'я і потребує активної діяльності суб'єкта, спрямованої на збереження та підтримку свого здоров'я

1.3. Провідні напрями психології

Персоналістичні напрями.

Психіка та вища нервова діяльність.

Біхевіоризм.

Гештальтпсихологія.

Структурна психологія.

Психоаналіз.

Ключові слова: самоактуалізація, самореалізація, конгруентність, умовні/безумовні рефлекси, перша/друга сигнальні системи, гештальти, структурні одиниці свідомості, психологічний захист, свідоме, несвідоме, підсвідоме, екстраверти, інтроверти, архетипи, комплекс неповноцінності.

Персоналістичні напрями. Персоналістичні напрями сконцентровані на вивченні особистості та її внутрішньої будови. Так, для відомого психолога кінця ХІХ ст. В. Штерна психологія – це наука про особистість, яка здатна до переживання. Кожне переживання трактується в термінах своєї власної матриці. Акти особистості завжди є нейтральними, вони є ані психічними, ані фізичними. Вищий спосіб життя, за В. Штерном, має три рівні: життєдіяльність або біосфера індивіда; другий – переживання; третій – система культур-

них, соціальних, моральних і релігійних цінностей, які особистість засвоює за допомогою інтроспекції – внутрішнього сприйняття. Стрижень особистості визначається її рисами характеру, які мають стійкі та цілеспрямовані акти.

І. Шпрангер назвав свою психологію структурною і дійшов висновку, що спрямованість особистості визначається тими цілями та духовними цінностями, до яких людина прагне. Цілі та цінності зумовлені суспільством, у якому перебуває людина, рівнем його духовної культури. Серед основних духовних сфер суспільства визначають науку, естетику, економіку, релігію, політику, стосунки з іншими людьми. Відповідно до цього проводиться типологія особистостей: теоретична особистість, естетична, економічна, релігійна, політична.

Відомими теоріями персоналістичного напрямку є теорія самореалізації Г. Олпорта, концепції самоактуалізації А. Маслоу, відношень у структурі особистості К. Роджерса. Основний предмет дослідження персонологів – це психічно здорові, зрілі та творчі люди. Їх відмінність від інших – постійний розвиток та активне ставлення до світу. У структурі особистості Г. Олпорт виділяє центральну мотиваційно-спонукальну сферу, яка містить два рівні активності: мотивації потреб і вищих мотивів – прагнення до розвитку. Отже, пошук постійної напруги, спротив рівновазі, гомеостазу – характерні риси мотивів розвитку. Мотиви розвитку породжують спрямованість на майбутнє, систему цілей, реалізація яких забезпечує розвиток нових можливостей людини. Особистість – це результат процесу невинного становлення людини, яка націлена на майбутнє. Формування нових мотивів є процесом перетворення способів діяльності, її цілей і мотивів. Функціонування механізму перетворення мотивів у способи діяльності – основна умова розвитку людини.

А. Маслоу доводить, що соціальність людини міститься у її природі. Люди мають потребу в спілкуванні, любові, повазі, вони наділені формами «інстинктоподібності». Усі потреби є гуманістично спрямованими. До основних належать фізіологічні потреби, потреби в безпеці та захисті, приналежності, дружбі та любові, повазі. Їх незадоволення призводить до хвороб і неврозів, психозів.

Над рівнем цих потреб надбудовується метамотиваційний рівень – потреби в істині, справедливості, єдності. Потреби самоактуалізації починають функціонувати лише тоді, коли задоволені усі інші потреби. Вивчення творчих особистостей зумовило такі висновки: серед різних властивостей людей, що схильні до самоактуалізації, про-

відною є установка на концентрацію уваги не на власній персоні, не на вузьких індивідуальних інтересах, а на високих суспільних цілях. Цих людей турбує почуття провини, тривоги, проте не за власну долю, а за інших. Цікавим є погляд М. Хардінг на трансформації фізіологічних потреб у стійкі соціальні мотиви сучасної людини [28]. Продовжуючи ідеї психоаналізу К. Юнга, вчена простежує, як потреба у задоволенні голоду поступово соціалізується у потребу гостинності людини.

Центральна ідея концепції К. Роджерса полягає в тому, що структура особистості містить такі складові: реальний зміст особистості; уявлення людини про себе та власне Я; уявлення про ідеальне Я – той тип особистості, до якого людина прагне у своєму розвитку. Розходження між цими уявленнями призводять до неврозів і страждань людини. Людина переживає хвилювання, почуття втрати, які зростають при прагненні покращити ставлення до себе. Психотерапевтична процедура, запропонована К. Роджерсом, спрямована на те, щоб сформувати у людини новий, адекватний образ самої себе, а також зробити його максимально суголосним ідеальному Я, створити теплий психотерапевтичний мікроклімат. Людині необхідно усвідомити власні переваги та недоліки, лише тоді вона стає конгруентною.

Психіка та вища нервова діяльність. Природнича інтерпретація сутності психіки була започаткована російськими психофізіологами І. Сеченовим та І. Павловим. Відображувальна діяльність людини зумовлена рефлексорною діяльністю мозку. За І. Сеченовим, джерелом психічних актів як відображення дійсності є зовнішні подразники, які діють на організм. Ця діяльність виникає під час взаємодії індивіда із середовищем, що здійснюється завдяки рефлексорній діяльності мозку. У своїй праці «Рефлекси головного мозку» І. Сеченов зазначає, що усі акти свідомого та підсвідомого життя є власне рефлексами.

Це вчення поглибив І. Павлов, який створив теорію рефлексорної діяльності, що ґрунтується на трьох основних принципах: детермінізму; аналізу та синтезу; структурності та динамічності будь-якої структури.

Великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у діяльності організму. Ця діяльність трактується як вища нервова діяльність. Поведінка будь-якого живого організму забезпечується системою реакцій і рефлексів на подразники зовнішнього та внутрішнього середовища. *Рефлекс* – це відповідь організму на подразники за допомогою нерво-

вої системи. Виділяють два типи рефлексів: безумовні, з якими тварина народжується, й умовні, які набуваються упродовж її життєдіяльності.

*Безумовні рефлекс*и розвинулися протягом еволюції та забезпечують базові фізіологічні потреби: пошук їжі, сну тощо. Складна діяльність безумовних рефлексів слугує основою для інстинктивної поведінки. Безумовні рефлексі забезпечують потреби організму лише за умови постійності навколишнього середовища. Внаслідок динаміки останнього необхідними є умовні рефлексі. Основний принцип роботи великих півкуль – це створення тимчасових нервових зв'язків – умовних рефлексів. Так, за певних обставин у тварин виникають рефлексі при відсутності безумовних подразників, наприклад, виділення слини у собаки при появі людини, яка її годує, при звукові дзвоника тощо. У таких випадках рефлексі виникають під впливом подразників, які називаються умовними рефлексами: коли на тварину одночасно діє два подразника – безумовний (наприклад, їжа) й умовний, який сам по собі не викликає рефлексу (наприклад, дзвоник). У цей момент у головному мозку виникають два збудники – від їжі до дзвоника. Коли вони діють одночасно виникає нервовий зв'язок, що викликає рефлексорну реакцію навіть за умови подальшої відсутності безумовного рефлексу.

Проте умовні рефлексі гальмуються, тому час від часу повинні підкріплюватися безумовними рефлексами. Упродовж навчання такими підкріпленнями можуть бути інтерес, здивування, ефект новизни, допитливість. Основні процеси нервової діяльності – це збудження та гальмування. Гальмування відбувається одночасно зі збудженням, завдяки чому процес гальмування дає змогу збудженню спрямовуватися в одному напрямі та сконцентруватися в одному місці.

I. Павлов виділяє дві сигнальні системи. Перша – це фізіологічна основа відчуттів, сприйняття, уявлень. Сигнали від конкретних подразників потрапляють у клітини зорових, слухових, тактильних рецепторів і створюють відбитки у великих півкулях. Друга сигнальна система виникає на основі першої і без неї існувати не може. Друга сигнальна система у взаємодії з першою – це фізіологічний механізм вищого, абстрактного мислення, спосіб пізнання світу і себе через функціонування мови й індивідуального мовлення. Участь другої сигнальної системи у психологічних процесах через мовлення робить їх частиною свідомого життя людини.

Біхевіоризм. Біхевіоризм (поведінкова психологія) спрямована на вивчення поведінки. Цей напрям заперечує свідомість як предмет

психології. Засновником біхевіоризму вважається Дж. Уотсон, який мріяв про те, щоб психологія посіла чільне місце серед наук природничого циклу і вважалася виключно експериментальною і точною галуззю знань. Предмет біхевіоризму – це вивчення поведінки організму як низки зовнішніх реакцій на стимули. Поведінка формується в результаті неусвідомленого вибору фізичних рухів як реакцій на стимули. Цей вид діяльності описувався в термінах стимул-реакція, набуття навичок, інтеграція навичок, потенціал збудження та гальмування, намір, очікування, а процес розв'язання задач відбувався єдиним способом – методом спроб і помилок. Головне у поведінці – це навички. Мислення зводиться до мови та мовленнєвих навичок.

Провідним методом навчання у біхевіоризмі вважається дресирування, у процесі якого набуваються необхідні навички. Усвідомлення цілі, змісту та процесу навчання біхевіористи недооцінюють. Закони поведінки фіксують лише відношення між тим, що відбувається на вході людини (стимул) і виході (реакція), а те, що відбувається в межах вищої нервової системи, не піддається науковому аналізу, оскільки недосяжне для прямого спостереження.

Важливим досягненням біхевіористів є поведінкові експерименти, які засвідчили свою ефективність як в експериментальній психології, так і психотерапії. Наприклад, цікавим є використання поведінкових технік для подолання страху літати у літаках. Для цього людям пропонують упродовж польоту ті речі, які приносять їм задоволення, наприклад, смачну їжу, гарну музику, цікаву книжку тощо. Усі ці речі розглядаються як стимули, які повинні викликати і закріпити позитивні емоційні та поведінкові реакції. Іншим прикладом є вітчизняна й американська моделі навчання іноземної мови. В останній основну роль відіграє вироблення мовних навичок і вдосконалення вмінь на основі автоматизованих реакцій і їх багаторазового закріплення. У вітчизняній моделі переважає аналітичний метод, де основна увага приділяється аналізу метамовних явищ, внаслідок чого особа опановує не стільки мову, як знання про неї.

Гештальтпсихологія. Німецькі психологи М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Коффка, К. Левін на основі спеціальних досліджень запропонували програму вивчення психіки із точки зору цілісних структур – гештальтів. Образ і форма відображеного предмета – це функціональна структура, яка, відповідно до дій її законів, упорядковує розмаїття окремих відображуваних предметів. Гештальти первинні відносно своїх

компонентів. Було доведено, що внутрішня, системна організація цілого предмета визначає властивості і функції частин, які утворюють це ціле.

Ідея примату цілісності над структурою заперечила уявлення про принцип розмежування свідомості на окремі елементи і побудову на цих елементах через асоціації складних психічних феноменів. Використання принципу цілісності у психологічних дослідженнях дає змогу вивчати складні психічні властивості процесу відображення та його продуктів – образів. Було визначено роль сенсорного образу в організації будь-якої дії, а також виділено особливий психічний акт – інсайт – миттєве охоплення відношень у цілісній ситуації, що піддається психічному відображенню. Так, розглядаючи інтуїцію як сукупність знань, спосіб отримання яких неможливо пояснити, гештальтпсихологи провідним у визначенні інтуїтивного процесу вважали інсайт.

Гештальтпсихологи сформулювали низку законів побудови образів: тяжіння частин до створення симетричного цілого, групування частин у напрямі максимальної простоти; прегнантності – прагнення психічного феномену набувати визначену, чітку та завершену форму. При вивченні мисленневих процесів центр уваги спрямовувався на перетворення образів, їх реорганізацію, нову центровку тощо. Цим підкреслювався продуктивний характер мислення, на протиположність формально-логічним операціям, алгоритмам тощо.

Структурна психологія. Структурна психологія вважає основоположним для психології вивчення структури свідомості. Поняття структури свідомості передбачає наявність елементів і зв'язків між ними, тому зусилля психологів спрямовані на пошук її основних елементів і способів їх структурування. Вважалося, що перед психологією постає три питання: що? як? чому? Тому усі дослідницькі процедури були побудовані таким чином, щоб висвітлити такі питання: з яких елементів вибудовується предмет дослідження; як ці елементи комбінуються і чому виникає саме така комбінація елементів.

У структурі свідомості визначалося три елементи: відчуття – найпростіший елемент, його якість, інтенсивність і чіткість; образ; почуття в елементарній формі. Предметний характер сприйняття заперечувався та вважався помилкою стимулу. Відчуття розглядалося як знання про актуальний стимул, що подразнює аналізатори.

Помилкою представників структурної психології вважалося трактування психіки як суми окремих частин – психічних процесів. Проте

психічна структура – це своєрідне утворення з притаманними йому особливостями, які не зумовлюються ознаками окремих елементів психічного життя. Навпаки, властивості цілого визначають властивості окремих частин.

Термін «структурна психологія» був уведений Е. Тітченером для назви психології, яка протиставляється функціоналізму – визначенню функцій свідомості у психіці та поведінці людини. Продовжуючи ідеї В. Вундта, Е. Тітченер вважав основоположним встановлення одиниць свідомості, які далі є нерозкладними. Водночас зрозуміло, що вчені, визначаючи центральні та периферійні одиниці свідомості, оперували лише сферою усвідомленого у психіці, не охоплюючи усе розмаїття індивідуальної психіки.

Психоаналіз. Психоаналіз З. Фрейда ґрунтується на переживанні підсвідомих інстинктивних потягів у психічній діяльності людини. У структурі особистості він виділяє три компоненти:

1. Ід (Воно) – це сукупність сліпих інстинктів, сексуальних чи агресивних потягів, які прагнуть до миттєвого задоволення незалежно від вимог соціального середовища. Ці прагнення, переходячи з підсвідомості у свідомість, слугують джерелом активності людини, спрямовують її вчинки та поведінку.

2. Его (Я) – регулятор, який сприймає інформацію про оточення та стани власного організму, зберігає її в пам'яті й організує дії з метою самозбереження.

3. Супер-Его (Над-Я) – це сукупність моральних стандартів, заборон і заохочень, які засвоєні особистістю у процесі виховання. Заборони з боку середовища – цензура свідомості – зіштовхуються з неусвідомленими потягами. Це призводить до внутрішнього конфлікту та душевних травм.

За З. Фрейдом, такий конфлікт неминучий, тому є певні шляхи для виходу негативної енергії, що проявляються в снах, помилкових діях, обмовках. Крім цього, вчений вводить поняття «психологічні захисти», які дають змогу зменшити внутрішню напругу: компенсація – механізм компенсування фізичних або психічних вад (люди з малим ростом); витіснення небажаного у сферу підсвідомого; раціоналізація – спроба усвідомлення, раціональне пояснення та виправдовування підсвідомих мотивів; ідентифікація себе з іншою особою, яка має ті риси, яких бракує людині; сублімація – трансформація неусвідомлених сексуальних імпульсів у творчість; регресія – повернення до попередніх стадій розвитку. З-поміж усіх психологічних захистів

найбільш прийнятним вважається сублімація. Завдання психотерапевта полягає в тому, щоб виявити переживання, які травмують людину, та звільнити її від них шляхом усвідомлення витіснених потягів, розуміння особистістю причин невротичного стану.

Учні З. Фрейда та неофрейдисти заперечують основну тезу З. Фрейда про асоціальний характер людини, вроджену агресивність і провідну роль інстинкту, зокрема сексуальних потягів. Відповідно до теорії А. Адлера, основним мотивом діяльності людини є вроджена потреба у владі. Витоки цього прагнення – комплекс неповноцінності, який формується у перші п'ять років життя. Відповідно встановлюється стиль життя як шлях усвідомлення комплексу неповноцінності, спроб його подолання та самоствердження. Якщо цілі особистості реалістичні – життя складається гармонійно, в іншому випадку людині властиві неврози й асоціальність поведінки. Активність у другому випадку спрямовується на досягнення влади над іншими, переваги, що зумовлює відхилення від моральних і гуманних цінностей. Задача психотерапії – допомогти людині усвідомити, що цілі та прагнення нереалістичні, спрямувати сили на компенсацію в творчих актах, самовдосконалення, виявлення себе в науці, філософії, мистецтві.

К. Юнг стверджує, що пережиті людством усі історичні етапи розвитку відбито у неусвідомленій сфері психіки людини у вигляді архетипів. Архетипи розглядаються як психічні залишки еволюційного процесу людини, що накопичуються в неї внаслідок повторних переживань протягом багатьох поколінь. Колективне несвідоме майже повністю відірване від життя індивіда, тому характеризується універсальністю, подібні архетипи притаманні усім людям як родовим істотам. Архетипи мають символічну природу, тому є дуже поширеними у міфології, релігії, прислів'ях і приказках. К. Юнг визначає таку будову психіки: «Самість», «Персона», «Тінь», «Аніма», «Анімус». Персона – це соціальна оболонка особистості. Деколи вона може витіснити Самість, обмежуючи свободу для розвитку особистості. Якщо Персона є вираженням істинної Самості людини, досягається стан психічного здоров'я. Тінь – це сукупність темних потягів, прагнень, які суперечать загальній спрямованості особистості. Аніма (душа) – це аналог створеного людиною образу матері чи батька (Анімус). Велику роль відіграє підсвідоме: колективне, відбите у зразках культури, й особистісне. Широке розповсюдження отримала типологія особистостей за К. Юнгом: екстраверти – особи,

спрямовані на зовнішній світ, та інтроверти – особи, спрямовані на власний внутрішній світ.

Узагальнення змісту підрозділу

Персоналістичні напрями сконцентровані на вивченні особистості та її внутрішньої будови. Основний предмет дослідження персонологів – це психічно здорові, зрілі та творчі люди. Природнича інтерпретація природи психіки була започаткована російськими психофізіологами І. Сеченовим та І. Павловим. Відображувальна діяльність людини зумовлена рефлекторною діяльністю мозку. Біхевіоризм спрямований на вивчення поведінки. Цей напрям заперечує свідомість як предмет психології.

Мета гештальтпсихологів – вивчити психіку із точки зору цілісних структур – гештальтів. Структурні психологи спрямовані на визначення структурних одиниць свідомості. Психоаналіз представлений теорією З. Фрейда та неофрейдистськими течіями, провідні серед яких започатковані К. Юнгом та А. Адлером.

Питання для самостійної роботи

1. Які два напрями із запропонованих течій психології вирізняються найбільш протилежними ідеями?
2. Чому у психоаналізі розрізняють фрейдизм і неофрейдизм?
3. Чим дослідження персонологів відрізняються від наукових пошуків психоаналізу?
4. У чому полягає сутність конгруентної особистості?
5. Які основні потреби визначено в теорії самоактуалізації А. Маслоу? Обґрунтуйте назву цієї теорії.
6. У чому полягає внесок у розвиток психології фізіологів І. Сеченова й І. Павлова?
7. У чому переваги та недоліки біхевіоризму?
8. Що таке архетипи? Які є види архетипів?
9. Чому комплекс неповноцінності, за А. Адлером, формується у дитячому віці?
10. Який напрям психології, на Вашу думку, найбільше підходить до визначення природи особистості?

Завдання і проблемні ситуації

1. Оберіть будь-який напрям психології та визначте його основні переваги і недоліки порівняно з іншими напрямками.

2. Знайдіть в українських прислів'ях і приказках приклади архетипів та ґрунтовно проаналізуйте їх як певні характеристики українського національно-культурного простору.

1.4. Психологія особистості

Уявлення про особистість на філософському етапі розвитку психології.

Становлення категорії особистості у психологічній думці.

Ключові слова: особистість, коґніція, емоції, мотивація, теорії особистості, психоаналіз, теорія відношень у структурі особистості, соціально-коґнітивна теорія, теорія рис особистості.

Уявлення про особистість на філософському етапі розвитку психології. Людина з усім розмаїттям її особливостей досі залишається великою таємницею для наукового знання. Відомий російський філософ О. Лосев зазначав, що особистість – це чудо, міф, а М. Бахтін наголошував на тому, що особистість не потребує екстенсивного розкриття та вивчення. Вона вирізняється поглядом, жестом, словом. Особистість – це таємничий надлишок індивідуальності, її свобода, яка не піддається обчисленню та передбаченню. Саме тому, мабуть, попри величезну кількість об'єктивних методів дослідження, спрямованих на вимірювання інтелекту, креативності, обдарованості, основні питання як класичних, так і сучасних теорій психології особистості зосереджуються на одних і тих самих аспектах:

- що таке особистість;
- які її основні структурні одиниці;
- як відбувається організація цих структурних одиниць у процесі розвитку та саморозвитку особистості.

Більшість теорій особистості ґрунтується на філософських уявленнях про природу людини. З погляду одних теорій людина – це розумний організм, який розглядає альтернативи та приймає рішення (раціональні концепції про природу людини); із перспективи других – ірраціональна істота, яка постійно перебуває у владі потягів і бажань (уявлення про людину як представника тваринного світу); у контексті інших – це механізм, який автоматично реагує на зовнішні стимули (механістичні уявлення); деякі сучасні напрями розглядають людину як систему, що обробляє інформацію як комп'ютер (комп'ютерна метафора).

Перше уявлення про людину зародилося не в науці філософії. Людство зобов'язано першій ідеї про себе релігійному віруванню. У Старому Заповіті відбито історію створення людини Богом, учення про рай і гріхопадіння, ідеї про свободу людини, що визначається ступенем її духовності. Ці уявлення не лише зумовили зародження розмаїття філософських напрямів, течій, концепцій, а й здійснюють сьогодні вплив на розвиток як антропології, так і предмета її вивчення – людину.

Попри різні погляди філософів на засади істинного буття, найабстрактніші онтологічні положення виявляються тісно пов'язаними з конкретними аспектами розуміння людиною самої себе, власного призначення, життя. Адже пізнання будь-якого явища містить, по-перше, розуміння онтологічних засад цього явища, по-друге, людини, яка інтерпретує ці явища, по-третє, особливості взаємодії явища та людини. Тому з виникненням філософії людина була її найцікавішим і найзагадковішим предметом.

Якщо за Платоном філософія виникла з подиву та цікавості, то власне людина, з одного боку, могла викликати цей подив і зацікавленість, а з іншого – стати їх носієм.

Геракліт одним із перших в античній філософії зацікавився проблемою пізнання світу людиною. У фокусі його уваги постає зв'язок чуттєвого та раціонального, при цьому він заперечував абсолютизацію як чуттєвого пізнання, так і раціонального у філософському знанні. Головним у пізнанні Геракліт вважає усвідомлення сутності як функціональної процесуальності та єдності буття – становлення – небуття. Пізнати цю сутність лише через чуттєве знання неможливо. Чуттєве знання «темне», однобічне і не сягає знання буття.

Геракліт наголошував і на цілісності функціонування розуму та чуття. Так, один розум не приводить до мудрості, бо багатознання не навчає розумності, так як і життя лише почуттями не зумовлює щастя людини. Лише єдність чуттєвого та раціонального утворює мудрість у пізнанні думки. Вчення Геракліта значною мірою вплинуло на зародження антропологічної думки в античній філософії. Розмежування сутності та видимості, чуттєвого та раціонального – наскрізна лінія філософії цього періоду.

Якщо Геракліт надає перевагу раціональному началу, то Демокріт відводить провідну роль чуттєвому пізнанню як такому, що слугує першоосновою будь-якого пізнання. Водночас значення, яке він надає чуттєвому пізнанню, не перешкоджало йому наголошувати на

значущості раціонального пізнання. Розум він розглядає як частину душі – сукупності найлегших водяних атомів, що мають ідеальну, кулясту форму. Важливою ідеєю теорії пізнання Демокріта є визначення функції душі. Ці функції реалізуються не лише в розумі, а й у волінні, бажанні, які локалізовані у серці. Тому дійсне пізнання можливе, коли люди мають у собі як жар розуму, так і вогонь серця. Дійсне знання досягається лише в суперечці почуттів і розуму, внаслідок чого народжується істина.

В теорії пізнання Платона знову пріоритет надається раціональному началу. Оскільки чуття дає лише «копії копій» предметів, тому не тільки не приводить до істини, а й ускладнює шлях до неї. Теорія пізнання Платона представлена у концепції амнезису. Відповідно до неї душа постійно перебуває у світі ідей, тому основною її функцією є пригадування. За Платоном, інструментом, який допомагає душі пригадувати та породжувати нове знання, є діалектика – мистецтво ставити питання доти, доки людина не знайде на них остаточної, чіткої відповіді.

Синтез основних ідей наукового знання античної філософії належить представнику зрілої класики – Аристотелю. Основні положення теорії пізнання Аристотеля ґрунтуються на його поясненні взаємозв'язку душі та тіла. У контексті його теорії душа властива усім живим істотам. Так, вегетативний рівень душі притаманний рослинам, чуттєвий – тваринам, розумний – лише людині. Душа і тіло – це дві складові єдиного цілого, причому душа – це первинна інстанція, а тіло – вторинна. Різні рівні душі неоднаково взаємодіють зі світом. Сприйняття – це здатність нижчих рівнів душі, тоді як мислення регулюється лише розумним рівнем. Відчуття тісно пов'язані із тілом, а розум нерозривно пов'язаний із душею. Тому основним і першим рівнем пізнання є чуттєве пізнання, за допомогою якого отримується знання конкретного буття, оволодіння одиничним та індивідуальним. Досягнення ж загального є прерогативою розуму, який спирається на чуттєвий досвід.

Конкретними шляхами пізнання є відчуття як пізнання конкретного буття, що породжує одиничні поняття: уявлення – повторення в мозку людини взаємодії відчуттів; досвід – результат повторення відчуттів та уявлень; мистецтво та науку. Чуттєве пізнання є переважно істинним, помилки припускаються лише тоді, коли пізнання від відчуттів і сприйняття переходить до уявлень. Ці перешкоди долаються за допомогою понять. Досягнення думки можливе лише у

науковому пізнанні. Оскільки продуктом відчуттів є часткове, одиничне, то загальне досягається лише внаслідок функціонування розуму: щоб проникнути у сутність предмета необхідно абстрагуватися від індивідуального, одиничного та звести усе до загального.

Отже, античні філософи чітко розмежовували раціональне й ірраціональне начало у людині, чуттєвий досвід і раціональне пізнання. Попри визнання постійної взаємодії між розумом і почуттями, що приводить до істинного знання, червоною ниткою філософської думки античності проходить ідея людини розумної. Філософи цього періоду покладають величезні надії на функціонування розуму як основного способу не лише людського існування, а й пізнання себе та світу.

Філософська думка епохи Середньовіччя зазнає глобальних змін, що пов'язано, передусім, із поширенням і розвитком релігії та її монотеїзмі. Середньовічне мислення набуває теоцентричної природи: первинною фундаментальною реальністю, яка об'єднує усе існуюче, є не космос, а Бог. Головним принципом розуміння світу є його бачення за образом і подобою духу. Нова світоглядна парадигма торкнулася й антропологічної проблематики. Вищим критерієм реальності у світлі нових ідей постає духовність, а не певні тілесні характеристики, які домінували в античній філософії. Людина розглядається у духовному вимірі: оскільки вона створена Богом, то є богоподібною та шукає сенс життя у Господі Ісусі Христі. Найважливішою характеристикою середньовічного світогляду є його гуманістична спрямованість, яка полягає у проголошенні рівності людей, незважаючи на їхню національну чи релігійну приналежність. Цікавим є послаблення ролі людського розуму, адже мудрість збільшує скорботу та духовні страждання. Вона не здатна звільнити людину, надати їй надію. Тому вихід із цієї драматичної ситуації філософи вбачають у кардинальному повороті від розуму до віри, від знань до одкровення.

Першим, хто відкрив епоху в історії західної думки, вважається Августин. У його роботах основною проголошується релігійна віра як першоджерело раціонального знання. У відомій формулі Августина «Розуміння є нагорода за віру» підкреслюється зв'язок віри з істинним знанням. Його антропологічні погляди ґрунтуються на традиційних для середньовічних філософів принципах. На думку Августина, світ створений Богом і репрезентує ієрархію творинь: від мінералів, що існують, рослин, що живуть, тварин, що відчують, до людини, яка є

вершиною цієї ієрархії, має безсмертну душу, створену Богом при народженні.

Отже, тоді як в античній філософії мірилом усього вважається знання, то в Середньовіччі основою є віра. Проте віра є основою знань. Тому, за Августином, людина – це воля. Віра є актом волі. Воля часто не підкоряється людині, тому реальні вчинки не завжди є бажаними. Така роздвоєність людини між реальним і бажаним є хворобою душі, яку можна вилікувати лише Божою благодаттю. Вільна природа волі людини часто виявляється у її злих вчинках. І лише Божественна благодать може врегулювати людську волю.

Інші філософські вчення цього періоду теж розставляють основні акценти над мисленням і волею, проте пріоритет надається розуму. Так, антропологія Фоми Аквінського має персоналістичний характер. Особа (персона) є «найбільш благородне в усій розумній природі». Головними здатностями людини є мислення та воля. При аналізі співвідношення мислення та волі філософ стверджує примат інтелекту над волею.

Отже, у фокус уваги філософів епохи Середньовіччя поряд із розумом потрапляє мотиваційна сфера людини, яка пронизана єдиним прагненням – наближенням і злиттям із Богом. Попри розходження у визначенні провідної ролі мислення та волі у пізнанні, їх глибинний аналіз проводиться у більшості вчень цього періоду.

Нові віяння у сферах суспільного, духовного життя внесла *епоха Відродження*. Хоча сам термін має на увазі відновлення концепцій античності, ідеї цього періоду мають власний зміст. Провідною тенденцією є прагнення поєднати християнство з дохристиянськими типами культури, її релігійні та світські аспекти, чуттєво-тілесні бажання людини. Увага представників античності до чуттєво-тілесних аспектів постала теоретичним ґрунтом для епохи Відродження та її поглибленого інтересу до прагнення віднайти задоволення і розраду не в потойбічному світі, а в земному житті. Тому на основі античної культури представники нової епохи намагалися відновити природне начало людини та гармонію її земного життя. Стрижнем нового світогляду постає людина як центр світу, основний предмет наукового пізнання. Людина трактується як творець земного існування, що підноситься до рівня самого Бога. У світлі цих ідей змінюється і розуміння людини як найвищої цінності, яка характеризується усіма епітетами з префіксом *най-* наймудріша, найдосконаліша, найшляхетніша тощо. Отже, ствердження людської особистості стало однією

з основних задач філософії *епохи Відродження*. Оскільки значущість людини пояснювалася на основі її унікальних можливостей, то представники цього періоду знайшли й внутрішні витoki людської могутності: розум і почуття.

Основоположником гуманістичного руху вважається Ф. Петрарка. На його думку, людина посідає найвище місце серед інших створінь, тому усе, що створено у світі – для неї. Це місце зумовлено власне розумом, який призводить при вмілому застосуванні до високої освіченості. Цікавою ідеєю Ф. Петрарки є надання великої ролі поезії у набутті людиною мудрості. Саме вона виховує людяність і є джерелом мудрості.

Певним відхиленням від антропоцентричних поглядів своїх попередників є вчення Д. Бруно. Так, людина вважається не чимось унікальним, а логічним продуктом розвитку природи. Її душа та тварини відрізняються лише ступенем досконалості розуму та дії. Розумова діяльність людини визначається особливостями її тілесної будови. Отже, найвище місце людини у природі зумовлено її фізіологією, яка не притаманна більше жодній живій істоті. Двигуном людської діяльності є не почуття, не прагнення до самозбереження, а потреба служіння високим цілям. Саме це прагнення та копітка праця може забезпечити розумову вищість людини.

У XVII ст. починається новий період у філософській думці. *Філософія Нового часу* є продовженням і розвитком ідей доби Відродження – Реформації. Центральною ідеєю нової філософії є наукове пізнання як основний засіб морального та соціального оновлення людства, утвердження гідності й могутності людини як джерела її свободи та щастя. Засновниками нової філософії вважаються Ф. Бекон і Р. Декарт. Результати глибокого аналізу пізнавальної діяльності людини Ф. Бекон виклав у своєму вченні про «примари людського розуму». На його думку, людський розум перебуває у полоні хибних уявлень, забобонів, суб'єктивних суджень, які відволікають від вірного шляху пізнання. Тому джерелом істинного знання є об'єктивна реальність, яка закладена у природі, а формою безпосереднього зв'язку з нею є чуттєвий досвід. Поряд із цим філософ вказує на недоліки чуттєвого сприйняття, адже людські почуття внаслідок своєї обмеженості дають лише знання про зовнішні властивості речей. Тільки розум у поєднанні з дослідом із певними науковими цілями приводить до справжнього пізнання.

Р. Декарт у своїх антропологічних поглядах порушив проблему штучного відтворення людської істоти, конструювання такого її

матеріального аналога, який би нічим не відрізнявся від неї. Він заперечує можливість побудови такого аналога, оскільки людина ризниться від матеріальної побудови, насамперед, двома властивостями: здатністю до осмисленого користування мовою та своїм універсальним характером. Ці властивості засвідчують наявність у людини душі, яка є відносно автономним від тіла субстратом. Поряд із цим душа і тіло взаємопов'язані, кожні душевні переживання мають власні тілесні прояви. При цьому в душі Декарт чітко визначає мислення, емоції та мотивацію. Так, спосіб мислення залежить від темпераменту, хвороба або сон заважають проявам свободи волі, голод викликає смуток духу. Проблема взаємодії духу із тілом вирішується ним у вченні про пристрасті душі. Саме базові потреби та вищі прагнення людини найбільше впливають на життя людини, хвилюють і зворушують її. Розум людини неспроможний опанувати пристрасті душі, а неправильне застосування волі призводить до морального гріха та теоретичних помилок. Проте людина за допомогою адекватного методу пізнання може подолати свою обмеженість, розширити вплив розуму, побудувавши гармонійну систему вірогідного знання. Отже, Декарт пояснює людську природу та життєдіяльність через детальний опис її самої.

Б. Спіноза починає свою філософію не із суб'єкта, а з об'єкта. Надзвичайно важливе місце у його вченні посідають афекти. Спираючись на розумне пізнання, людина може долати будь-які труднощі на своєму шляху. Проте утвердження принципів розуму супроводжується безперервною боротьбою з пристрастями, афективними виявами людської натури. Будь-яка взаємодія людини з об'єктами опосередкована її емоціями та душевними станами. Сутністю людини є прагнення до самозбереження, яке і є первинним афектом. Подальшими різновидами афектів є задоволення (радість) і незадоволення (смуток). Ці три афекти є основними, усі інші – похідні від них. Людина відчуває задоволення, коли її прагненню до самозбереження щось сприяє, і незадоволення, коли має справу з чимось несприятливим. Афекти, за Спінозою, – це зміни життєвої активності людини, емоційно-образні стани душі та тіла, які посилюють або послаблюють цю активність. Підпорядкування афективних станів вимогам розуму – необхідна передумова розв'язання складних проблем людського життя. Таким чином, як і Декарт, Спіноза у вченні про афекти визначає три основні сфери життєдіяльності людини: пізнавальну (розум),

емоційну (афекти) та мотиваційну як стрижень активності людини (прагнення до самозбереження). Проте основна роль звичайно відводиться розуму як основній рушійній силі життєдіяльності людини.

Отже, періодизація філософської думки ґрунтується не лише на кардинальних змінах у способах наукового пізнання та світорозуміння: ідеалізм і реалізм, матеріалізм і спіритуалізм, дуалізм і монізм, емпіризм і раціоналізм, агностицизм, скептицизм, а й на зміні акцентів на тих сферах людини, які відіграють провідну роль у її життєдіяльності та пізнанні. Основні епохи філософського знання зіставляються із визначенням базових одиниць у структурі особистості: когніції, мотивації та емоцій. Попри однакості надання переваги пізнавальній сфері людини, усі вони так чи інакше потрапляють у фокус уваги філософів. Так, представники античності зосереджуються на пізнавальній та емоційній сферах людини; філософи Середньовіччя звертаються до пізнавальної та мотиваційної сфери – прагнення злиття з Богом; в епоху Відродження знову відновлюється значущість пізнавальної та емоційної сфер людини; провісники філософської думки Нового часу визначають взаємодію когніції, мотивації та емоцій як необхідну умову життєдіяльності людини, при цьому у цій взаємодії провідна роль належить розуму.

Серед сучасних течій варто згадати феноменологію, екзистенціалізм, герменевтику, прагматизм.

Філософським ґрунтом для антропології її основоположник М. Шелер вважає теорію інстинктів. Саме потяги й інстинкти забезпечують єдність і цілісність психофізіологічного організму. Усе розмаїття інстинктів М. Шелер зводить до трьох основних, первинних та універсальних: розмноження та усі його похідні; росту та влади; живлення в широкому розумінні.

Один із основних сучасних напрямів про світ людського життя – **феноменологія** постулює можливість, а відтак і необхідність опису людського існування через фундаментальні структури, які вкорінені в саму свідомість людського буття. Основна проблема феноменології – це звернення до смислу в його особистісному звучанні. У контексті людського пізнання головним постає не об'єкт, на який спрямована пізнавальна діяльність, а власне смисл, що встановлюється свідомістю. Провідною властивістю свідомості, яка надає свій предметний смисл, є *інтенціональність*. Основоположник феноменології Е. Гуссерль розглядає інтенціональність як особливого роду моральні почуття людини, що не ототожнюються ані з інстинктами, ані з

емоціями, а є складним комплексом мотивацій людської діяльності через осмислення життєвого світу. Іntenціональність надає усьому свій предметний зміст, зумовлює особистий вибір життєвих альтернатив через аналіз життєвого світу, тобто світу в його значущості для людини. Свідомість є завжди свідомість про щось. «Про щось» зумовлюється інтенціональністю, сукупністю мотивів людини, внаслідок чого у неї народжуються власні смисли.

Отже, феноменологічна установка націлена не на пізнавальну сферу та виявлення невідомих властивостей і функцій предмета, а на процес формування певного спектра значень.

Унікальність людського буття є центральною ідеєю для іншої філософської течії – **екзистенціалізму**. Екзистенціалізм акцентує увагу на феноменології та прагненнях, які внутрішньо притаманні живим істотам. Систематизатором філософії екзистенціалізму вважається М. Хайдеггер. Ключовим поняттям його концепції є поняття «тут-буття», що означає існування загалом. При аналізі «тут-буття» М. Хайдеггер підкреслює, що воно є завжди чиесь, це, по суті, людське буття, яке можна виразити реченнями «Я є» або «Ти є». Отже, «тут-буття», як і інтенціональність у феноменології, завжди конкретне. Якщо інтенціональність завжди про щось, то «тут-буття» – завжди ознака когось. Основним сенсом «тут-буття» є усвідомлення людиною власного потенціалу, смислу свого життя. Звідси і визначення ролі мислення у пізнавальній діяльності людини. За М. Хайдеггером, людина, яка по праву вважається розумною істотою, мислить, оскільки має для цього можливість. Проте ми можемо лише те, чого бажаємо, до чого ми схильні. Ми можемо мислити лише тоді, коли бажаємо те, що збираємось осмислити. Все, що вимагає осмислення, дозволяє нам мислити. Мислити ми вчимося, коли підкоряємо свою увагу тому, що нам дається для осмислення. Отже, в контексті екзистенціалізму мислення – не є таким безумовним процесом, як логос у попередників. Необхідною умовою активізації розуму є мотивація. Інший представник екзистенціалізму Ж. Сартр надає великої значущості емоціям. На його думку, емоційна сфера – це «свідомість загалом», адже світ безпосередніх емоцій постає як єдина сфера, де ще збереглася можливість раптових потрясінь, непередбачених реакцій, сильних душевних поривів. Емоційна сфера людини порівнюється зі сховищем для духовних здібностей людини, захищає її індивідуальність у житті від зовнішніх вимог. Це єдина таємна схованка, де

ще є можливим формування індивідуального складу людини, її здібностей і потягів, збереження імунітету від втручання ззовні.

Проблема людини в її діяльнісному аспекті буття та відношення до знань є провідною у філософській течії – **прагматизмі**. Основоположником прагматизму вважається Ч. Пірс. На його думку, основною формою життєдіяльності є дія, яку слід розглядати з позиції внутрішніх психологічних процесів. При цьому увага зосереджується не на знаннях, а на вірі, віруванні, переконанні. Наявність цих чинників забезпечує неперервність дії. Така плавність може бути порушена лише сумнівом. У світлі цих ідей пізнавальна діяльність розглядається як перехід не від незнання до знання, а від сумніву до вірування. Рушійною силою людського буття, за Ч. Пірсом, є прагнення людини до досконалості, досягнення почуття любові, гармонійності як невід’ємні складові творчої свободи.

Узагальнення філософської думки ХХ ст. не могли не здійснити значний вплив на психологічні теорії особистості. Адже останній аспект надає широке поле для діяльності психологів, зокрема через формування та розвиток мотиваційної й емоційної сфер спрямувати пізнавальну діяльність людини у конструктивне русло.

Отже, антропологічна проблематика протягом усього свого існування зосереджена на когніції, мотивації та емоціях як основних елементах і рушійних силах людського буття.

Становлення категорії особистості у психологічній думці. Знання про особистість – це потужна й, мабуть, найцікавіша частина психологічного знання, яка найповніше відбиває інтерес до людини в усьому своєму розмаїтті: складній людській істоті й індивідуальності. Будь-яка повноцінна теорія особистості, насамперед, охоплює чотири основні аспекти:

- структуру – основні, первинні одиниці особистості;
- процес – динамічні характеристики особистості;
- ріст і розвиток, що зумовлює створення унікальності кожної людини;
- психопатологію – природу та причини порушень у нормальному функціонуванні особистості.

У науковій літературі існує величезна кількість трактувань поняття «особистість». Достатньо повним є визначення особистості як сукупності характеристик людини, які відповідають за узгоджені прояви її почуттів, мислення та поведінки. Воно дає змогу сфокусувати увагу на різних аспектах людини, проте ключовими поняттями слугують емоції, когніція, мотивація та їх взаємодія у процесі жит-

тедіяльності особистості. Оскільки ці сфери відіграють визначальну роль у житті людини, то їх аналіз, часто в імпліцитній формі простежується в усіх концепціях психології особистості. У сучасній зарубіжній психології особистість, як правило, трактується з перспективи психоаналітичної, гуманістичної, соціально-когнітивної теорій і теорії рис особистості. Тому зупинимось на їх аналізі докладніше.

Як було вже визначено у попередньому підрозділі посібника, психоаналіз З. Фрейда по праву трактується як мотиваційна теорія, адже 2/3 у структурній моделі особистості посідають місце мотиви людини. Я (Его) як когнітивне начало людини у цій структурі – це слабка ланка, яка одночасно підпорядкована Воно (Ід), реальності, Над-Я (Супер-Его) та покликана узгоджувати вимоги кожного з них. Емоції у психоаналізі З. Фрейда розглядаються як марнотрат психічної енергії. Отже, з усіх структурних одиниць (когніція, мотивація, емоції) власне мотивація (потяги) й емоції (тривога, гнів, депресія, провина, ревності, сором) посідають привелійоване місце у психоаналізі З. Фрейда.

Попри логічний опис структурних і динамічних аспектів моделі особистості низка провідних положень З. Фрейда піддається сумніву та породжує заперечення:

1. Людина у психоаналізі розглядається як енергетична система, яка є абсолютно автономною та спроможною забезпечити себе енергією для повноцінного функціонування (мотивація – джерело енергії, емоції – марнотрат енергії). Енергія, яка функціонує в ній, є внутрішньою (психічною, душевною). Проте згідно із законом збереження енергії вона не може сама себе породжувати, а утворюється внаслідок трансформації зовнішньої енергії, яка притаманна усій матерії. З. Фрейд взагалі не торкається цієї проблеми. Водночас будь-які інстинкти, яким він надає перевагу (секс, агресія), повинні мати об'єкт для своєї реалізації. Взаємодія людини з об'єктами зовнішнього середовища утворює значну лакуну в психоаналізі З. Фрейда, оскільки мотивація пояснюється лише внутрішніми механізмами індивіда, зовнішні чинники взагалі не беруться до уваги.

2. За З. Фрейдом, людина як енергетична система завжди прагне до розрядки, зняття напруги. Тоді стає незрозумілою причина цього бажання, адже афекти достатньо витрачають психічної енергії, щоб позбутися її. Ця суперечливість у поглядах З. Фрейда краще вирішується все ж таки за допомогою афектів, оскільки тоді стають зрозумілими творчі прагнення та потяги особистості до самоактуалізації, які зовсім не узгоджуються з постійною потребою у знятті напруги.

3. Я (Его) як розумному началу формально відводиться незначне місце (1/3 структурної моделі). Проте, з іншого боку, усі захисні механізми людини функціонують із залученням Я. Окрім того, якщо будь-які вчинки, що мають важливе соціальне значення, є результатом сублімації, тобто об'єкт сексуальних та агресивних задовольень заміщається більш значущою культурною ціллю, то усе людське життя – це постійна сублімація. Тому Я у структурній моделі З. Фрейда є достатньо активним началом, яке сам автор цієї моделі не визнає.

Представники гуманістичної психології концентрують увагу, передусім, на тому, як людина сприймає, розуміє та пояснює реальні події власного життя. Теорія К. Роджерса найбільш типова для підходу до вивчення особистості, який пояснює причини необхідності трактування людини через її власне сприйняття та сприйняття навколишнього середовища, тобто з перспективи феноменологічного підходу.

Основними структурними поняттями теорії особистості К. Роджерса є «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Я або Я-концепція – це організований зразок сприйняття, переживань, образів, які можуть бути усвідомлені. Спорідненим структурним поняттям є ідеальне Я, яке є Я-концепцією, до якої людина прагне, оскільки містить образи та значення, що високо цінуються людиною. Єдиним потужним мотивом, який спрямовує усю життєдіяльність особистості, є прагнення до самоактуалізації – досягнення свого ідеального Я. При цьому цей мотив, на противагу потягам З. Фрейда, є усвідомленим: в організмі є одна основоположна тенденція і одне прагнення – актуалізувати, зберігати та розширяти самого себе.

При цьому роль когніції тут не применшується, адже самоактуалізація передбачає людську здатність інтегрувати суб'єктивний досвід у більш широке та диференційоване відчуття себе. Активність людини як інтерпретатора подій ґрунтується на «чуттєвому досвіді», проте емоції не піддаються комплексному аналізу і часто мають імпліцитне вираження. Емоційна сфера людини у теорії К. Роджерса пов'язана з поняттям конгруентності між Я та суб'єктивним досвідом. Отже, узгодженість між почуттями (емоції) та інтерпретацією себе (когніція) в Я-реальному дає змогу людині реалізуватися та задовольнити мотив – самоактуалізацію в наближенні до ідеального Я. З іншого боку, неконгруентність людини, так само як і розрив між Я-реальним і Я-ідеальним, породжує значний емоційний дискомфорт. Отже, теорія особистості К. Роджерса охоплює усі структурні одиниці особистості: емоції, когніцію та мотивацію, не применшуючи вагу кожної з них.

Психологічна теорія рис описує особистість із точки зору вірогідності того, як вона буде діяти, відчувати та думати. Такі індивідуальні особливості мотиваційної, емоційної та когнітивної сфер ґрунтуються на тому положенні, що люди володіють певними загальними схемами, які називаються рисами. Р. Кеттелл диференціює усі риси на риси здібностей, темпераменту та динамічні риси. Структурні одиниці корелюють із цими рисами так: когніція репрезентує риси здібностей, емоції – риси темпераменту, а динамічні риси характеризують мотиваційну сферу індивіда, види значущих для нього цілей. Р. Кеттелл зауважував, що риси здібностей, темпераменту і динамічні риси охоплюють усі основні стабільні елементи особистості.

Аналіз 16-факторного опитувальника особистості Р. Кеттелла; типології особистості Г. Айзенка за базовими параметрами: інтроверсія – екстраверсія, нейротизм, психотизм; моделі особистості за факторами Великої п'ятірки: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність (надійність), емоційна стабільність, відкритість новому досвіду (культурність) – свідчить про те, що усі представлені фактори є особливістю функціонування когніції, мотивації та емоцій індивіда. Проте в жодному разі не ототожнюються з ними. По-перше, якщо риси є відносно стійкими індивідуальними властивостями, що виражають певні диспозиції особистості у різних контекстах, то когніція, мотивація та емоції – це динамічні, широко функціонуючі системи. По-друге, риси особистості піддаються опису у контексті мотиваційної, когнітивної, емоційної сфер, оскільки останні є значно ширшими, та містять ці риси як складові. Поряд із цим когнітивну, мотиваційну та емоційну сфери у динамічних аспектах не можливо описати лише з позиції аналізу рис особистості. По-третє, емоції, когніція та мотивація є універсальними, тобто притаманними властивостями кожної людини, тоді як запропоновані риси, навіть якщо і присутні у сфері особистості, їх ступінь вираження варіює від індивіда до індивіда.

Соціально-когнітивна теорія надає великого значення соціальним причинам поведінки та когнітивним процесам у всіх аспектах функціонування людини – мотивації, емоції та дії. В теорії, основоположниками якої є А. Бандура й У. Мішел, підкреслюється пріоритет і значущість когнітивних процесів для людської мотивації та емоцій. Структурними елементами є три поняття: очікування, переконання, компетентність – навички, цілі. При цьому підкреслюється ситуативний характер когнітивних процесів. Так, більшість очікувань і переконань зумовлена специфічними ситуаціями та їх сукупністю. В ре-

зультаті у людини виробляються паттерни ситуативно-поведінкових зв'язків.

Стрижневим поняттям у концепції А. Бандури, що характеризує Я, є поняття самоефективності, яке трактується як уявлення людини про свою здатність успішно діяти за певних обставин. Судження про самоефективність впливають на те, яку діяльність розпочинає людина, як довго зберігає наполегливість при виконанні завдання, на емоційні реакції протягом очікування ситуації чи результатів діяльності. Тобто, уявлення про самоефективність здійснюють вплив на паттерни мислення, мотивації та емоцій.

У триаді «когніція – мотивація – емоції» в соціально-когнітивній теорії перше місце посідає когніція, яка представлена очікуваннями та прогнозованими наслідками. Стандарти виконання та очікування наслідків зумовлюють цілеспрямованість поведінки. Отже, когнітивні процеси у соціально-когнітивній теорії, експліковані як судження про самоефективність, відіграють ключову роль, по-перше, в мотивації (завдяки своєму впливові на відбір цілей і вольову регуляцію при їх досягненні), по-друге, на емоції, які характеризують людську діяльність (низька самоефективність зумовлює тривогу та депресію, натомість висока самоефективність детермінує позитивні емоційні переживання).

У табл. 1.1 наведено концептуальну матрицю, яка відображає суть структурних і процесуальних особливостей людини у контексті теорій особистості. Для її конкретизації існує низка критеріїв: доцільність виділених структурних одиниць; адекватність емпіричного вивчення; диференційованість та експліцитність структурних одиниць; взаємодія виділених структурних одиниць із сучасними науковими дослідженнями.

Таблиця 1.1

Концептуальна матриця теорій особистості у психології

Назва критерію	Підкритерії	Ступінь вираженості критерію	Психоаналіз	Гуманістична психологія	Теорія рис	Соціально-когнітивна теорія
Доцільність виділених структурних одиниць	1. Кожна одиниця представлена у вигляді функціонуючої системи	Так – 3 Проблематично – 2 Ні – 1	2	2	1	1

	2. Економність структурних одиниць при описі процесуальних аспектів особистості	Економно – 3 Надто багато – 2 Надто мало – 1	3	1	2	2
Адекватність емпіричного вивчення	1. Наявність усіх структурних одиниць в особистості	Всі – 2 Деякі – 1	2	1	1	1
Диференційованість та експліцитність структурних одиниць	1. Необхідність функціонування усіх одиниць для життєдіяльності особистості 2. Можливість феноменологічного опису кожної структурної одиниці	Так – 2 Ні – 1 Так – 2 Ні – 1	2 1	2 2	1 3	2 1
Взаємодія структурних одиниць із іншими науковими дослідженнями	1. Нейропсихологічні напрями: відповідність функціонування мозкової структури виділеним одиницям 2. Соціальні дослідження: відповідність структурних одиниць соціальним конструктам і процесам	Так – 3 Частково – 2 Ні – 1 Так – 3 Частково – 2 Ні – 1	1 1	1 2	2 1	1 3

Відповідно до цих критеріїв можна визначити *переваги й обмеження провідних теорій особистості*

1. Доцільність виділених структурних одиниць. Структурні одиниці особистості у контексті психоаналізу – Воно, Я, Над-Я, представлені у вигляді єдиної функціональної системи Воно. Саме Воно є джерелом усієї спонукальної енергії. Я та Над-Я є модифікованими формами Воно та результатом його активності. У структурних одиницях особистості теорії К. Роджерса, Я та ідеальному Я, основна роль належить Я, яке представлено у вигляді системи сприйняття та суб'єктивного досвіду, що зумовлює конгруентність / неконгруентність

між сприйняттям і суб'єктивним досвідом. Поняття Я є детермінуючим Я-ідеального, яке функціонує завдяки здатності людини інтегрувати суб'єктивний досвід у більш глибоке та диференційоване відчуття себе. Риси особистості загалом важко розглядати як функціонуючі системи, адже вони описують специфічні паттерни в розумових і поведінкових аспектах людини. Структурні одиниці у соціально-когнітивній теорії, очікування, стандарти, цілі, переконання в самоефективності є не системами, а продуктами когнітивної діяльності людини у ситуативних дескрипціях.

2. Економність. У термінології економності особливої значущості набуває положення теорії системології про те, що опис функціонування будь-якої системи найкраще здійснюється через її структурний аналіз, при цьому оптимальна кількість основних структурних компонентів дорівнює трьом. Із цієї перспективи відповідним до цього критерію є лише психоаналіз.

3. Адекватність емпіричного вивчення. У розумінні універсальності структурних одиниць особистості найповнішою є психоаналіз, адже важко уявити людину із відсутнім свідомим, підсвідомим і несвідомим. Тоді як у гуманістичній психології універсальною структурною одиницею є лише Я-реальне, у теорії рис особистості ступінь вираження якостей Великої п'ятірки значно варіює від індивіда до індивіда, у соціально-когнітивній теорії переконання в самоефективності не є обов'язковою для кожної особистості.

4. Диференційованість та експліцитність структурних одиниць передбачає чітке розмежування функцій кожної структурної одиниці. Так, у психоаналізі основний акцент ставиться на Воно, применшуючи вагу Я та Над-Я. При цьому функції Я недостатньо експліковані у теорії. В концепції К. Роджерса функціонуючим є лише Я, тоді як поняття ідеальне Я є достатньо абстрагованим. Риси особистості взагалі є не функціональними утвореннями, що зумовлює значну лакуну у теорії рис особистості відповідно до цього критерію. У соціально-когнітивній теорії у фокус уваги потрапляє не визначення певних заданих характеристик особистості, а їх ситуативна детермінованість.

5. Феноменологічний опис структурних одиниць. Свідомому у психоаналізі притаманні чуттєві властивості, які не характерні для несвідомого, так як суб'єктивний досвід диференціює Я-реальне та Я-ідеальне у гуманістичній психології. У теорії рис особистості та соціально-когнітивній теорії цей критерій відсутній, оскільки виділені

вченими структурні компоненти мають лише чітко визначене предметне значення при відсутності жодних додаткових смислів.

6. Взаємодія із сучасними науковими дослідженнями. У контексті сучасних нейропсихологічних досліджень відповідною є лише теорія рис особистості, оскільки генетичні фактори детермінують більшість базових особистісних параметрів, що зумовлено біологічними особливостями функціонування нервової системи й активності мозку. В соціальних дослідженнях фрейдівське Над-Я, роджерівське Я, когнітивні утворення А. Бандури нерозривно пов'язані із ситуативним контекстом.

Узагальнення змісту підрозділу

На усіх етапах розвитку філософського знання предметом дослідження є людина. При цьому тлумачення особистості зіставляється із визначенням базових одиниць у структурі людини: емоції, когніція та мотивація. Представники античності зосереджуються на пізнавальній та емоційній сферах людини; філософи Середньовіччя звертаються до пізнавальної та мотиваційної – прагненні злиття з Богом; в епоху Відродження знову відновлюється значущість пізнавальної та емоційної сфер людини; носії філософської думки Нового часу визначають взаємодію когніції, мотивації та емоцій як необхідну умову життєдіяльності людини, при цьому у цій взаємодії провідна роль належить розуму. У сучасних філософських течіях екзистенціалізму та феноменології акцент переноситься із розумного начала людини (когніції) на переживання і стремління. Відповідно до розвитку уявлень про особистість у філософській думці теорії особистості у психології також зосереджуються на пізнавальній, емоційній і мотиваційній сферах людини. У тріаді «когніція – мотивація – емоції» в соціально-когнітивній теорії перше місце посідає когніція, яка представлена очікуваннями та прогнозованими наслідками. У психоаналізі основна роль належить мотиваційній сфері, в гуманістичній психології і теорії рис особистості усім структурним одиницям відводиться належна роль.

Питання для самостійної роботи

1. Які уявлення про особистість притаманні періоду античності?
2. Якій сфері особистості надавалася переважна роль у Середньовіччі?
3. У чому відмінність уявлень про особистість в епоху Нового часу та Відродження?

4. Які основні акценти простежуються у тлумаченні особистості в сучасних філософських напрямках?

5. Які основні структурні компоненти особистості виділяються у теорії З. Фрейда? Які терапевтичні шляхи пропонує вчений для встановлення балансу між структурними одиницями?

6. Як досягається конгруентність у теорії особистості К. Роджерса?

7. Які основні переваги та недоліки теорії рис особистості? Чи можна зіставити риси особистості зі структурними одиницями соціально-когнітивної теорії особистості?

8. Які основні критерії можна використати для порівняння теорій особистості?

Завдання та проблемні ситуації

1. Проаналізуйте теорії самоактуалізації А. Маслоу та самореалізації Г. Олпорта відповідно до таких критеріїв: доцільність виділених структурних одиниць; адекватність емпіричного вивчення; диференційованість та експліцитність структурних одиниць; взаємодія виділених структурних одиниць із сучасними науковими дослідженнями.

2. Знайдіть цитати вчених на різних етапах філософської думки про людину та структуру її особистості.

3. Ознайомтесь із нижченаведеним матеріалом. Які трансформації в уявленнях про особистість можна визначити на основі сучасних течій мистецтва постмодернізму? Які психічні новоутворення особистості ХХІ ст. можна виявити на основі мистецьких символів?

Подібно до того, як на прикладі еволюції знаків можна вивчати генезу психіки індивіда, символи мистецтва вказують на становлення особистості у різні культурно-історичні періоди суспільного розвитку. Важливим у цьому контексті постає розмежування понять знаків і символів у праці К. Г. Юнга «Архетип і символ». Знак – це передача прозорого і точного значення, наприклад, шматок дерну, який означає усю ділянку землі. Водночас символ формулює та означає щось невідоме, яке не піддається більш чіткому опису за допомогою знака. При цьому символ є актуальним лише тоді, коли він слугує вираженням явища, яке краще ніж символічно описати неможливо. При набутті ясності і точності символ втрачає свою актуальність.

Утворення перших знаків, очевидно, пов'язано із необхідністю вирішення основних проблем, що забезпечують життєздатність

людського організму та визначаються дією базових інстинктів індивіда: задоволення голоду, самозбереження, продовження роду. Необхідність у постійному та передбачуваному задоволенні цих інстинктів призвела до важливості планування первісною людиною свого життя, вироблення знаків математики і мови для покращення спільно організованої праці. Водночас найбільш неповним у плані задоволення, очевидно, виявлявся інстинкт самозбереження, адже навіть у сучасному світі остаточно зрозумілою є думка про неможливість приборкання людиною природи, можливим є лише її пізнання та гармонійне вплетення людини у неї.

У витоках людського існування неможливість пояснення природних феноменів створювала значне підґрунтя для утворення символів, які через свою неясну, непрозору природу відповідали тьмяним уявленням людини про фізичні сили. На основі створення символів ґрунтувалося виникнення перших паростків мистецтва.

Як стверджує Л. Виготський, мистецтво виникає як наймогутніший засіб у боротьбі людини за своє існування. Корені мистецтва сягають у важку фізичну працю людини і відповідно зумовлюються потребою зняти значну напругу організму. Згодом, «коли мистецтво відокремлюється від праці і починає існувати як самостійна діяльність, воно надає у власне твір мистецтва той елемент, який слугував основою цієї праці; те болісне почуття, яке потребує розрядки, тепер починає збуджуватися самим мистецтвом» [5, с. 393]. Важливим у витоках мистецтва є реалізація компульсивних психічних поривів, які з утворенням суспільних норм не могли отримати негайного задоволення, а, відтак, потребували іншого русла для своєї реалізації. Таким руслом слугувало мистецтво.

Провідна роль мистецтва як семантичного організму, що наповнений символічною природою, у поясненні феномену особистості зумовлена формуванням відповідної мотивації. Мистецтво завжди містить у собі ситуацію розриву та спонукається напругою особистості.

В епоху античності та Середньовіччя закладаються основи семіотичних систем, що відображають напрями генези людини як особистості. Основним напрямом відносин в епоху античності слугує діада «людина – природа», що зумовлено ситуацією розриву у взаємодії людини із фізичним світом. Живопис цього часу ґрунтується на міфологічному світі, у якому мешкають герої та боги, адже лише останні у розумінні античної людини можуть забезпечити відносну

безпеку їх існування. Фрески та розписи римлян «Венера й Амур», «Самотня Аріадна», «Ахілл і Брісеїда», які відображають героїв у вигляді людини чи божества, здатні задовольнити базовий інстинкт людини – самозбереження.

Темні сили природи, що загрожують людській безпеці, часто зіставляються у міфології із драконами, зміями, які, у свою чергу, мають як символічну, так і знакову природу. Як знак ці фігури відображають реальні предмети в уявленні античної людини про можливі фізичні загрози з боку природного світу. Як символ ці персонажі зіставляються не лише із природними небезпеками, а й несвідомою сферою психіки людини, яка наповнена компульсивними інстинктами. Інакше кажучи, людина повинна боротися не лише зі світом природи, а й із самою собою з метою приборкання своїх «внутрішніх драконів», які у психоаналізі іменуються драконами жадібності, хтивості, гніву, влади.

Спроби подолати ці зовнішні та внутрішні «дракони» не могли отримати своєї повної реалізації у межах протиставлення людини і природи. Це сформувало нову ситуацію розриву, що потребувала суворого аскетизму та дисциплінованості. Тому основні запити суспільства та потреби у відповідній особистості в епоху Середньовіччя були спрямовані на здобуття контролю над усіма особистісними проявами людини. Діада відносин «людина – природа» трансформується у діоду «людина – Бог». Семіотичні системи цього періоду переповнені ідеєю «Кінця світу» і «Страшним судом», які розумілися як ідея відплати і покарання, у яких Божий гнів породжував почуття необмеженого страху, а картини пекельних покарань – покаяння та розкаяння.

Ідеї середньовічних семіотичних організмів не залишали жодного шансу для виборювання особистісної безпеки ресурсами людини як героя, здатної приборкати як природні, так і психічні темні сили. Від людини вимагалось менше рефлексії, менше спостережливості з метою уникнення розсіювання уваги на фрагменти зовнішньої дійсності та покладання лише на Божу силу. Ці лейтмотиви добре простежуються в інтелектуальній прозі неперевершеного знавця епохи Середньовіччя У. Еко. Їхня сутність полягає у прагненні середньовічної людини в усьому віднайти символи, що виводять особистість лише в релігійну реальність. При цьому зводиться до мінімуму пошук знаків, які заміщають конкретні предмети фізичного та соціального світу,

що, у свою чергу, стає перешкодою на шляху пізнання людиною світу, самої себе й інших.

Ці лейтмотиви простежуються і в іншому семіотичному організмі – музиці. Для епохи Середньовіччя притаманні музичні композиції, які переважно сформувались у контексті богослужіння і були пов'язані з релігійно поетичними текстами. Музичні твори цього періоду вирізнялися поліфонічним характером, загальними формами музичних виразів, що не припускало виділення окремих голосів чи тональностей. Таким чином, музика цього часу виражала не окрему особистість, а спільноту, «собор», який лише через свою релігійну єдність міг об'єднатися з Богом і заслужити прощення. Динаміка особистісних переживань середньовічної людини характеризувалася радше зовнішньою реальністю (Бога зі сторони), ніж індивідуальною драматургією окремої особистості. Несвідоме та підсвідоме життя людини, що охоплювало компульсивні енергії, виражалось у символах пекла, чорних сил, що ставали перешкодою для божественного вознесіння особистості.

Основні зусилля, спрямовані на виховання особистості, ґрунтувалися на формуванні контролю за різними компульсивними енергіями. Водночас постійне придушення чи витіснення цих енергій залишають людину спустошеною, що потребує знаходження виходу цим енергіям. Таким чином, формується інша ситуація розриву, що потребує вироблення нових знаків і символів для задоволення психічних потреб людини. На запит цих проблем виникають нові за своєю якістю семіотичні організми, де основним лейтмотивом є прославлення людини як носія божественного начала. Зовнішній план пошуку шляхів вирішення особистісних проблем переміщується у внутрішній особистісний план. Лише шляхом програвання індивідуальної драматургії особистість розчленовує Добро та Зло і приймає власну внутрішню (а не зовнішню) відповідальність за свої дії.

У мистецтві Відродження знаходимо перші паростки відношень діади «Людина – Людина», яка отримує потужний розвиток у Новий час, що є знаменним для формування нової особистості. Семіотичні організми відображають психічні новоутворення особистості цього періоду. Так, музика набуває характеру «чистої музики», що розглядається як нова художня комунікація, яка забезпечує переживання і співпереживання окремої особистості як шлях реалізації блокованих компульсивних енергій. Музичні засоби цього часу забезпечують централізацію та індивідуалізацію різних голосів, поступово розви-

вається та посилюється основний, верхній голос, простежується групування основних акордів навколо провідного тонічного тризвуку. Інакше кажучи, ідея спільності поступово трансформується в ідею вирізнення, інтимізації, внаслідок чого особистість ідентифікує себе у середовищі, застосовує механізми соціального порівняння і вибудовує свої відношення з іншими.

Примат людини спостерігається й у живописі. Мистецтво Леонардо да Вінчі чітко демонструє наділення релігійних персонажів людськими рисами. У живописі цього періоду знову з'являється зображення земних героїв як в епоху античності, об'єктом зображення є реальний світ, а в центрі його – людина з реальними прагненнями та бажаннями. Все, що в Середньовіччі ховалося за потужну стіну недосяжного, в епоху Відродження відкрито зображалося, а відтак, особистісно переживалося. У картинах поступово зникає різномасштабність фігур відповідно до їх цінності. Людина зображується рівноцінною за розміром і зовнішністю зі святими. Знаки, що виражали гармонійну, зовнішню та внутрішню гарну особистість, відтворювали символ цієї епохи. Як влучно висловився Леонардо да Вінчі: «Краса – це гармонія красот», яка проголошує гармонію та довершеність. Ця довершеність досягається низкою способів ренесансного живопису: значущість Я як центру світу і життя; інтерес до Інших і зовнішнього світу природи, який може вивчити людина науковим шляхом; у кожній особистості прочитується Божя печать, гармонія, відтак, гармонія фізичного та соціального світу досягається виключно людиною як носієм Божого благословення.

Формування нової особистості підкріплюється інститутом особистості, який утворює систему культурних і правових норм, звичаїв, що зміцнюють самотійну поведінку людини у суспільстві, її роль і функції, переважну орієнтацію на інших людей. Ідентифікація особистості ґрунтується не на релігійних персонажах, а на самій собі, на власному Я, а також на Я інших.

Поступова концентрація на Я особистості, яке виражає розвинені здібності, прагнення до досконалості, що супроводжується відповідними емоційними переживаннями, зумовило народження людини, яка повірила у власні надприродні можливості щодо формування себе, зовнішнього світу і визначення свого місця у ньому.

Переконання на раціональній, виключно свідомій і доцільній діяльності особистості, що несе у буття гармонію, було значно

підірване ідеями психоаналізу З. Фрейда, який вивернув людське Я на зворотний бік і повернув цивілізацію назад до зародження людства та панування компульсивних енергій первісної людини. Праці неофрейдистів хоча й намагалися трансформувати панівний над людською поведінкою інстинкт сексуальності в інстинкт влади, становлення Самості як центру психіки індивіда, що забезпечує трансформацію компульсивних енергій у життєву енергію особистості, не змогли нівелювати уявлення про темний бік психічного буття людини у вигляді тваринних інстинктів.

Зосередження особистості на собі, в установленні несвідомих і свідомих сфер психіки привело до іншої системи відношень людини: «Людина – Я», в якій увага фокусувалася на пізнанні людиною самої себе, як наслідок, розвиток невпевненості у собі, адже поведінка визначається не лише свідомою і доцільною сферою психіки, а й неусвідомленими, а відтак, некерованими потягами.

Такі трансформації у феномені особистості паралельно розвиваються в семіотичних системах. Живопис переповнений напрямками імпресіонізму, кубізму, сюрреалізму, які відображають асиметричність, алогічність, недовершеність, своєрідну односторонність особистості. Найбільш яскраве вираження нелюдських пристрастей особистості ХХ ст. отримали вираження у творчості С. Далі та П. Пікассо.

Картина С. Далі «Передчуття громадянської війни» повною мірою відображає недовершеність людського тіла та можливий занепад особистісної душі за умови панування тваринних інстинктів у людини. Особистісна деструкція відображена художником в образах величезних створінь, які утворюють частини людського тіла як результат жахливих мутацій. Ці істоти зціплені у мертвому двобої, і на тлі зображеного художником пейзажу – низької лінії горизонту та хмарного неба – посилюють можливість трагічного наслідку, якщо напруга нелюдських пристрастей сучасної особистості не зменшить свої темпи.

Картина «Герніка» П. Пікассо відображає повну загибель людства на тлі жахливих подій війни. Символічним тут є зображення бика, до якого живі істоти, що гинуть, звертають своє обличчя як мольбу про допомогу. Натомість байдужий погляд тварини символізує не злу волю цієї істоти, а нерозуміння, глухоту, сліпоту особистості, яка не здатна зрозуміти саму себе, як наслідок – виявити компульсивні енергії та трансформувати їх у живильну енергію особистісного буття.

Ситуація розриву як криза особистості середини ХХ ст., що не здатна визнати дію основних інстинктів, тим паче трансформувати їх у психічну живильну енергію, призвела до необхідності поставити наскрізним питанням у науковій думці проблему особистості. На сучасному етапі дедалі більше поширюється антропологічний напрям.

В основі філософської антропології є ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями володіє значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями. Це зумовлює інтерес до таких аспектів феномену особистості, як смисл життя, свободи, творчості, гармонійної взаємодії індивідуального та соціального, національно-культурного й універсального. На сучасному етапі розвитку психології пропонується проблема вибору для конкретної людини. І якщо окрема особистість почне вирішувати проблему несвідомого та свідомого, компенсації компульсивних інстинктів трансформованою живильною психічною енергією у межах власного особистісного простору, знаходженням Бога у собі для встановлення гармонійних відносин із фізичним і соціальним світом, саме вона стане живою демонстрацією початку відродження духовних цінностей людства [12].

1.5. Пізнавальна сфера особистості

Відчуття.

Сприймання.

Мислення.

Пам'ять.

Мовлення.

Інтелект.

Ключові слова: пізнавальні процеси, чуттєве й абстрактне пізнання дійсності, відчуття, види та властивості відчуття, органи чуття, перцептивний образ, сприймання, види та властивості сприймання, пороги відчуття, мислення, розумові операції, види мислення, проблемна ситуація, задача, пам'ять, види пам'яті, мовлення, мовленева діяльність, сприймання і породження мовлення, психометричний підхід до вивчення інтелекту, загальний фактор інтелекту, спеціальні фактори інтелекту, дивергентні та конвергентні здібності.

Відчуття. *Пізнавальна діяльність* – це процес відображення у мозку людини предметів і явищ дійсності. Відображення реальності

може відбуватися на рівні чуттєвого й абстрактного пізнання. Чуттєве пізнання характеризується тим, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття – зір, слух, нюх, тактильні й інші аналізатори – та відображаються у психіці. До цієї форми пізнання належать відчуття та сприймання. Пізнання предметів людини здійснюється у єдності чуттєвого й абстрактного: будь-які форми мислення ґрунтуються на чуттєвому відображенні дійсності.

Відчуття – це пізнавальний психічний процес відображення людиною окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередньому впливі на органи чуття. Це найпростіший психічний процес, первинна форма орієнтації живого організму у навколишньому середовищі. За допомогою аналізаторів відбирається інформація про об'єктивну реальність, внутрішні стани організму та на ґрунті отриманих вражень випрацьовуються адекватні способи реагування на внутрішні та зовнішні впливи.

Органи чуття – це єдині канали, засобами яких зовнішній світ надходить до психіки та свідомості. Для відчуття притаманне позитивне або негативне емоційне забарвлення, які сигналізують про відповідні впливи середовища та зумовлюють певну реакцію. Фізіологічною основою відчуття є нервові процеси, які виникають у результаті впливу подразників на органи чуття. *Аналізатори* – це органи людського тіла, які аналізують навколишню дійсність і виділяють у ній енергію та інформацію. Зоровий аналізатор виділяє світлову енергію або коливання електромагнітних хвиль; слуховий – коливання повітря; смакові, нюхові – хімічні властивості речовин.

У кожному аналізаторі є аналізуюча периферійна частина (рецептор) – орган чуття. Інша частина – шлях від рецептора в центральну частину аналізатора, яка міститься у мозку. В центральній частині є скупчення чутливих клітин – ядро. Воно здійснює тонкий аналіз і синтез збуджень, які надходять від рецептора. За допомогою ядра подразники диференціюються за особливостями, якостями, інтенсивністю. Органічне порушення будь-якої частини аналізатора призводить до нерозуміння навколишньої дійсності. Найпростіші відчуття фізіологічно ґрунтуються на вродженій, безумовно-рефлекторній діяльності нервової системи. Складні відчуття зумовлені умовно-рефлекторною діяльністю, у якій підкріплені життєві властивості фіксуються, а інші – гальмуються.

Існує широка **класифікація відчуттів**. Відповідно до взаємодії органа чуття та подразника виділяють контактні (тактильна, смакова,

больова) та дистантні (зорова, слухова, нюхова) форми чутливості. Залежно від розташування рецепторів: екстероцептивні, які відображають подразники зовнішнього світу (зорові, слухові, смакові, нюхові); інтероцептивні, які несуть інформацію про стани внутрішніх органів (голод, спрага, втома); пропріоцептивні, які відображають рухи тіла та його станів (кінестетичні та статичні) форми чутливості.

Відповідно до системи аналізаторів існують зорові, слухові, больові, температурні (які є функцією особливого температурного аналізатора, що здійснює терморегуляцію та теплообмін організму з навколишнім середовищем), смаку, нюху, голоду, спраги, статеві, кінестетичні та статичні відчуття.

Найважливішими властивостями відчуттів є основні закономірності – якість, інтенсивність, тривалість, просторова локалізація. *Якість відчуття* – це ознака сенсорного образу, яка дає змогу відрізнити його від такого ж образу іншої модальності (зорові відрізняються від нюхових). Зорові відчуття розрізняються за насиченістю, інтенсивністю, емоційним супроводом тощо. Слухові відчуття – за фізичними характеристиками. Якість відчуттів полягає у відображенні світу в усій його різноманітності.

Просторова локалізація – це відтворення у відчуттях місцезнаходження діючого подразника. Локалізація дистантних відчуттів вказує на місце подразника у просторі, локалізація контактних відчуттів – їх місце дії на конкретну ділянку організму. Незважаючи на функціонування рецепторів, завдяки яким відбувається відчуття, останнє має чітку предметну співвіднесеність і бачиться людині у зовнішньому середовищі, а не в органі відчуття.

Тривалість відчуттів полягає у тому, що після припинення дії подразника нервова система протягом певного часу зберігає слід від збудження. Тривалість відчуття залежить від часу, протягом якого сенсорний образ не змінює своєї якості. При цьому відчуття виникають не відразу, а через деякий період, який називається латентним.

Інтенсивність відчуття – це кількісна характеристика ступеня яскравості, виразності відображення людиною предметів. Вона залежить від сили діючого подразника, стану аналізатора, його місця в сенсорній організації людини. Важливою характеристикою інтенсивності є чутливість – здатність аналізатора реагувати певним чином на появу подразника та зміну його фізичних параметрів. На основі цього встановлюються пороги відчуттів. Мінімальна величина подразника називається нижнім абсолютним порогом, а максимальна,

за межами якого подразник втрачає силу, – верхнім. Диференціальні пороги характеризуються мінімальним приростом величини подразника, яке супроводжується ледь помітним посиленням або послабленням відчуттів.

Своєрідними особливостями відчуттів є також адаптація (зміна чутливості аналізатора в бік її зниження або підвищення під впливом постійно діючого подразника), синестезія (збудження відчуттів однієї модальності під впливом відчуттів іншої модальності, наприклад, відчуття холоду від білого кольору), сенсibiliзація (підвищення чутливості аналізатора під час специфічних або неспецифічних подразників) і взаємодія (зміна чутливості одного аналізатора під впливом стану іншого).

Сприймання. Безпосередньо контактуючи з навколишнім світом, людина отримує не лише інформацію про певні властивості та якості тих чи інших об'єктів чи явищ через відчуття їх, а й відомості про самі об'єкти як цілісні утворення. Цілісне їх відображення людиною характеризує другу ланку єдиного процесу чуттєвого пізнання – сприймання.

Сприймання – це психічний процес відображення людиною предметів і явищ у цілому, в сукупності всіх їхніх якостей і властивостей при безпосередньому їх впливі на органи чуттів. Незважаючи на те, що сприймання належить до чуттєвого пізнання дійсності, воно не являє собою пасивне зняття копій, зліпків із дійсності, а є активним процесом побудови психічних моделей дійсності. Традиційним підтвердженням положення про зустрічну активність реципієнта є опора на ймовірнісний механізм, що, в свою чергу, ґрунтується на апперцепції, тобто залежності сприйняття від попереднього досвіду індивіда.

Зустрічна активність реципієнта виявляється вже на першому кроці сприйняття, починаючи з рішення задачі про вибір «перцептивної бази». Отже, *сприйняття* – це не пасивне споглядання світу, а активна та жива взаємодія з оточуючим середовищем, спрямована на пристосування людини до нього та його виживання, отже, і на виділення з потоку інформації необхідних та корисних відомостей.

Розрізняють сприймання за їхніми сенсорними особливостями (зорові, слухові, нюхові, дотикові, смакові, кінестетичні, больові тощо), за відношенням до психічного життя (інтелектуальні, емоційні, естетичні), за складністю сприймання (сприймання простору, руху, часу). Сенсорний склад сприймання багато в чому збігається з відчуттям.

Специфічним у сприйманні, на відміну від відчуття, є те, що той чи інший аспект зорового, слухового, тактильного сприймання стає предметом усвідомлення, розуміння його значення для життя.

Сприймання простору відбувається за участю зорового, кінестетичного та слухового аналізаторів. Об'єктом просторових сприймань є диференціація розмірів і форм предметів, відстаней, розміщення їх у просторі, глибини, рельєфу. Сприймання розмірів на зір і дотик досягає значної точності.

Сприймання часу полягає у відображенні тривалості та послідовності дії подразника на організм. Спеціального органа для сприймання часових явищ немає. У сприйманні часу беруть участь усі аналізатори, відображаючи тривалість дії. Важливу роль у сприйманні часу відіграють різні органічні зміни, ритмічність їх дії (дихання, серцебиття тощо).

Сприймання художніх творів мистецтва відбувається одночасно із процесом розуміння, пробуджуючи інтелектуальні й естетичні емоції особистості. **Основні властивості сприймання:** предметність, цілісність, структурність, константність, апперцепція, осмислення, вибірковість, ілюзія. *Предметність сприймання* виявляється в тому, що будь-який предмет або явище відображається не як механічна сума якостей і властивостей, а як об'єкт, який має свій зміст, природу, призначення.

Цілісність сприйняття полягає в тому, що образи відображених предметів і явищ постають у свідомості в єдності багатьох якостей і властивостей.

Структурність сприйняття виявляється в тому, що, відображаючи предмети та явища в цілісності, людина виокремлює в них різні елементи, компоненти, підсистеми тощо.

Константність – це відносна постійність величини, форми, кольору предметів і явищ, що сприймаються.

Апперцепція – це залежність змісту і спрямованості сприйняття від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок, знань. Отже, сприйняття залежить від попереднього досвіду людини. Чим більше людина обізнана з певним об'єктом, тим повнішим, точнішим і змістовнішим є її сприйняття цього об'єкта.

Досвід дає поштовх перцептуальній інтерпретації. Маючи конкретний досвід, людина здатна бачити речі як представники певних категорій. Навіть якщо людина знаходиться в чужій місцевості – чи-то в американських джунглях, чи-то в Африці, де люди носять

дивний одяг, і їхні будинки дуже несхожі з українськими аналогами – ці предмети все одно розуміються як одяг і помешкання. Сюрреалісти прагнули відірватися від реальності, зображуючи на своїх картинах, наприклад, триголових жінок чи незвичні годинники. Утім, у психіці людини будується звичний для неї перцептивний образ: потвора залишається жінкою, а дивний годинник, хоч і незвичний, – годинником.

Осмисленість сприйняття полягає в тому, що відображені предмети та явища порівнюються з минулим досвідом людини, відомостями і знаннями про них, на основі чого виникає відповідне ставлення до них. Узагальненість сприйняття – це відображення одиничного випадку як особливого вияву загального. Певне узагальнення є в кожному акті сприйняття. Ступінь узагальнення залежить від рівня й обсягу наявних у людини знань.

Вибірковість сприйняття полягає в тому, що при відображенні предметів і явищ під впливом попереднього досвіду людини, її нахилів, інтересів, установок і потреб відбувається виокремлення одних ознак щодо до інших.

Ілюзії – неадекватні сприйняття, які неправильно, викривлено, помилково відображають об'єкти, що діють на аналізатори. Ілюзії можуть бути зумовлені різними причинами. Одна з них – активізація старих тимчасових зв'язків у нових, істотно відмінних від попередніх ситуаціях.

Мислення. *Мислення* – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх суттєвих зв'язках і відношеннях. Опосередкованість мислення визначається низкою властивостей. По-перше, акти мислення здійснюються засобами мови та попереднього досвіду, який зберігається у пам'яті людини. По-друге, завдяки мисленню в предметах відображаються не будь-які ознаки та властивості, а лише суттєві ознаки, об'єктивні відношення і закономірні зв'язки, що репрезентовані у цих предметах і явищах. По-третє, узагальнений характер мислення полягає у пізнанні ознак предметів, які є спільними для видових чи родових предметів. Значення мислення – воно дає доступ до наукового пізнання світу, передбачення і прогнозування розвитку подій, практичного оволодіння закономірностями об'єктивної дійсності, використання цих закономірностей відповідно до людських потреб та інтересів.

Розумові дії – це дії з предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них. Основними складовими розумових дій

є розумові операції: порівняння, синтез, аналіз, абстрагування, узагальнення, класифікація та систематизація. *Порівняння* – це виділення схожих і відмінних ознак предметів. Аналіз і синтез – це протилежні і водночас нерозривно пов'язані між собою процеси. *Аналіз* – це мисленнєве роз'єднання предметів у свідомості, виділення основних частин, аспектів, ознак і властивостей. *Синтез* – це мисленнєве поєднання окремих частин у єдине, якісно нове ціле.

Мисленнєвий аналіз переходить в абстрагування, виокремлення ознак від самих предметів, а мисленнєвий синтез переходить в узагальнення – продовження та поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Узагальнення окремих рис предметів і явищ дає можливість групувати об'єкти за видовими, родовими й іншими ознаками. Така операція називається класифікацією. Впорядкування знань на основі широких спільних ознак груп об'єктів називається систематизацією. Систематизація передбачає розмежування і подальше поєднання не окремих об'єктів, а їх класів і груп.

До **форм мислення** належать судження, роздуми, умовиводи та поняття. *Судження* – це форма мисленнєвого відображення, яка полягає в ствердженні наявності чи відсутності ознак чи відношень у певних предметах. Судження завжди оформлюється у вигляді речення. Наприклад, «Ця квітка червона». Проте не кожне речення є судженням. Наприклад, речення у запитальній формі: «Чи є ця квітка червоною?».

Судження – це завжди акт мислення, тоді як речення – це граматичне поєднання слів. Суб'єктом судження є предмет, про який іде мова, а предикат – це відображення тих відношень, про які ми стверджуємо. Судження бувають істинними, якщо вони адекватно відображають відношення у навколишній дійсності. Істинність суджень визначається за допомогою роздумів.

Роздуми – це низка зв'язаних суджень, які спрямовані, щоб з'ясувати істинність будь-якої думки, довести її чи заперечити (доказ теореми).

Умовиводи – це форма мислення, при якій із одного судження виводиться нове. Вони можуть бути індуктивними та дедуктивними. В індуктивних умовиводах думка твориться від індивідуального до загального, а в дедуктивних навпаки. Наприклад, наступний умовивід має дедуктивний характер: усі ссавці годують дітей молоком; собака – це ссавець; усі собаки годують дітей молоком. Умовивід має менш загальний характер ніж вихідне судження, отже, є дедуктивним.

Поняття – це форма мислення, за допомогою якої пізнається суть предметів і явищ дійсності в їх суттєвих зв'язках і відношеннях, узагальнюються їх основні ознаки (наукові та життєві поняття).

Мислення породжується проблемною ситуацією. Упродовж її вирішення суб'єкт виділяє умову (що відоме) та власне питання, тоді проблема перетворюється у задачу. Другий етап – розв'язання задачі, який починається з пошуку шляхів аналізу поставленого питання і побудови гіпотези. Висунення гіпотез дає можливість передбачити напрями розв'язання задачі та можливі результати. У випадку, коли гіпотези не підтверджуються, їх відкидають та уточнюють умови задачі. Розв'язання задачі – це заключний етап процесу. Воно може відбуватися методом спроб і помилок, алгоритмічними способами, а також шляхом вироблення евристик.

Серед **видів мислення** виділяють наочно-дійове, наочно-образне й абстрактне. *Наочно-дійове* характеризується тим, що в ньому розв'язання задачі включено у саму діяльність. Це найбільш генетично рання стадія розвитку мислення. У *наочно-образному мисленні* характер задачі, який його породжує, – це образний матеріал, маніпулювання яким дає змогу більш змістовно і різнобічно відображати реальність.

Абстрактне мислення здійснюється у словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосередньо чуттєвого ґрунту, що притаманне сприйняттю й уявленню. Мислення характеризується індивідуальними особливостями: самостійністю, критичністю, гнучкістю, глибиною, широтою, послідовністю та швидкістю. Самостійність мислення характеризується вмінням ставити нові задачі і розв'язувати їх, не звертаючись за допомогою до інших. Із самостійністю тісно пов'язана критичність як здатність не підпадати під вплив іншої думки. Гнучкість виявляється в умінні швидко змінювати свої дії при зміні ситуації і звільнитися від алгоритмів попереднього досвіду. Широта дає змогу охопити велике коло питань, послідовність виявляється в умінні бути логічним при висловлюванні суджень і їх обґрунтованості. Швидкість мислення – це здатність швидко розбиратись у складній ситуації й обдумувати правильне рішення.

Пам'ять. *Пам'ять* – це форма психічного відображення дійсності, психічний процес, який полягає у відбитті, збереженні й відтворенні слідів минулого досвіду.

Будь-який живий організм унаслідок взаємодії із зовнішнім середовищем отримує деякий досвід. І його подальші дії ґрунтуються

саме на ньому. Не беручи до уваги вищі сфери діяльності, такий досвід необхідний організму хоча б для того, щоб вижити. Тому він повинен відкладатися, зберігатися. Отже, пам'ять необхідна всім живим створінням. У іншому випадку, за словами І. Сеченова, людина залишалася б вічно у стані немовляти.

Фізіологічна основа пам'яті – утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватись, актуалізуватись надалі під впливом різних подразників. Визначають два види фізіологічної активності, які відповідають двом фазам запам'ятовування. Один із них відповідає фазі створення сліду, тобто короткочасній пам'яті, а інший – фазі збереження сліду, тобто довготривалій пам'яті.

Початком експериментальних вивчень пам'яті можна вважати дослідження німецького психолога Г. Еббінгауза. Він аналізував кількісні характеристики запам'ятовування, зберігання та відтворення ланцюжків безглузких складів. Г. Еббінгауз і його колеги вивчали залежність числа відтворених складів від часу зберігання їх у пам'яті, залежність запам'ятовування від числа повторень тощо. Отже, були отримані дуже важливі кількісні характеристики пам'яті. За своїми теоретичними поглядами Г. Еббінгауз був асоціаністом. Тому він пояснював запам'ятовування виникненням асоціативних зв'язків у людини. Близька до цього трактування концепція біхевіористів Е. Торндайка, Б. Скіннера й ін. Б. Скіннер і Ч. Катанья підкреслювали роль підкріплення в запам'ятовуванні ланцюжка «стимул – реакція». В основі їх вчення покладено положення про схожість поведінки людей і тварин. Представники гештальтпсихології (М. Вертхаймер, К. Коффка) підкреслювали роль структурування матеріалу при запам'ятовуванні. У трактуванні З. Фрейда важливою є роль особистості в запам'ятовуванні. Однак він вважав, що запам'ятовується лише те, що відповідає підсвідомим потягам людини, а решта витісняється з пам'яті. Л. Виготський вивчав соціальну природу пам'яті. Сутністю пам'яті він убачав відбиття навколишньої дійсності за допомогою знаків, вироблених соціумом. Ідеї Л. Виготського розвивали П. Зінченко, О. Лурія й ін. У 1960-х рр. була створена блокова модель пам'яті, відповідно до якої інформація проходить обробку через ряд блоків і потрапляє в довгострокове сховище.

Розрізняють генетичну та прижиттєву пам'ять. *Генетична пам'ять* (вона зберігається в молекулах ДНК) містить інформацію про анатомічну будову й уроджену поведінку людини. При цьому в кожній клітині зберігається вся інформація, тому генетична пам'ять дуже

стійка до ушкоджень. Імпринтинг – це проміжна пам'ять між генетичною та прижиттєвою. Вона формується в ранній період розвитку організму. Імпринтинг полягає в миттєвому встановленні зв'язку між дитиною та об'єктом зовнішнього середовища.

Прижиттєва пам'ять – це сховище інформації, яку людина одержує від народження до смерті. Існує кілька поглядів на класифікацію видів прижиттєвої пам'яті: за типом матеріалу, що запам'ятовується (рухова, емоційна, символічна, ехоїчна); за тривалістю збереження (миттєва, коротко- та довготривала); за характером структурування матеріалу (механічна та вербально-логічна).

Виділяють такі основні **процеси пам'яті**: відтворення, впізнавання, згадування, забування.

Відтворення – це процес пам'яті, який полягає у відновленні матеріалу, що зберігається. Складовими відтворення є впізнавання, власне відтворення, пригадування і забування.

Впізнавання – це своєрідний пошук матеріалу, що зберігається у тривалій пам'яті, та звіряння його результатів із перцептивним образом. Як і розпізнавання, впізнавання може мати сукцесивний або симультанний характер. У першому випадку – це висування і перевірка гіпотез, а у другому впізнавання здійснюється без перешкод: перцептивний образ накладається на мнемічний. В обох випадках упізнавання здійснюється за рахунок мнемічних операцій. Якість упізнавання тим вища, чим складніші операції. Найпростіші операції полягають у зовнішніх діях з об'єктами, найскладніші – операції з образами та категоріями.

Упізнавання розрізняється за ступенем чіткості, повноти і довільності. *Довільне впізнавання* – це усвідомлюваний процес, що супроводжується певними труднощами, це пошук у пам'яті матеріалу, який видається індивідові знайомим. *Мимовільне впізнавання* – найчастіше симультанне явище, яке не потребує докладання зусиль.

Відтворення – це мимовільне або довільне відновлення предмета запам'ятовування. При мимовільному відтворенні немає мнемічної спрямованості: минулі враження спливають самі по собі. Це зумовлено потоком асоціацій, образами, емоціями, діями. Довільне відтворення передбачає специфічну репродуктивну мнемічну операцію – активність, яка забезпечує цілеспрямований пошук потрібного матеріалу. При цьому інколи спостерігається явище ремінісценції – повніше і точніше відтворення матеріалу порівняно із його станом після запам'ятовування (дошкільний вік).

Пригадування – довільне відтворення, пов'язане з активним пошуком, відновленням і добуванням із тривалої пам'яті матеріалу, який потрібен людині. Успішність пригадування залежить від готовності індивіда до швидкого і точного відтворення та репродуктивної активності: викликання асоціацій, створення необхідного образу та пошук відповідного до нього контексту.

Згадування – це відтворення індивідом емоційно забарвлених образів свого життєвого шляху. Цей процес може проходити мимовільно, і тоді мнемічні образи виникають на ґрунті асоціацій. В окремих випадках він набуває вигляду персеверації – циклічного відтворення одного і того ж самого матеріалу (думки, дії, переживання), нерідко всупереч наміру. Довільне згадування – це спогади. Вони викликаються репродуктивною мнемічною спрямованістю і відрізняються від пригадування своїм змістом: пригадується нейтральний стосовно життєвого шляху матеріал, згадується особистий досвід.

Забування – це процес пам'яті, який призводить до втрати чіткості і зменшення обсягу закріпленого у тривалій пам'яті матеріалу, а й інколи неможливості його відтворити. Забувається, передусім, те, що немає великого значення для людини. Порушення пам'яті називається амнезією. Найчастіше зустрічаються випадки ретроградної амнезії – порушення пам'яті на події, які передували захворюванню. Трапляється також антероградна амнезія – забування подій, що сталися відразу після травми мозку.

Індивідуальні особливості пам'яті виявляються у швидкості, точності, якості запам'ятовування і готовності до відтворення. Швидкість – це кількість повторень, необхідних для запам'ятовування; точність – відповідність відтворення тому, що запам'яталось, і кількість можливих помилок; якість – це тривалість збереження матеріалу; готовність – швидкість його відтворення.

Мовлення. У вітчизняній психології мовлення зазвичай розглядається у контексті мовленнєвої діяльності особистості [15]. *Мовленнєва діяльність* визначається як процес використання мови для спілкування під час будь-якої іншої людської діяльності. Відмінними рисами (ознаками) мовленнєвої діяльності є предметність; цілеспрямованість; мотивованість; ієрархічна (вертикальна) та фазна (горизонтальна) організація діяльності.

Як і будь-яка інша діяльність людини, мовленнєва діяльність включає:

- потребу, мотив, ціль, задум, установку, знання (культурологічні, мовні);
- планування діяльності і передбачення її можливих результатів;
- прийняття рішення здійснювати чи не здійснювати діяльність і вибір оптимальних засобів здійснення діяльності;
- виконання певних дій та операцій;
- поточний контроль за діяльністю та її корекція при необхідності.

Одиницями психологічного аналізу мовленнєвої діяльності є елементарна мовленнєва дія та мовленнєва операція.

Мовленнєва діяльність представляє собою активний, цілеспрямований, предметний (змістовий) процес видачі і прийому сформованої та сформульованої посередництвом мови думки, спрямованої на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини в процесі спілкування.

Мовленнєва операція – одиниця мовленнєвої діяльності, виконання мовленнєвої дії, яка визначається умовами певної мовленнєвої ситуації. Формування цих операцій у дітей є необхідним тому, що за їх участі відбуваються відносно завершені і, як правило, автоматизовані мовленнєві й тісно пов'язані з ними перцептивні, моторні, мнемічні, інтелектуальні й інші психічні акти, що входять до складу мовленнєвих дій.

Мовленнєва дія – одиниця мовленнєвої діяльності, цілеспрямована активність, що реалізується у внутрішньо- та зовнішньомовленнєвому планах. Вона завжди здійснюється опосередковано на основі мовних знаків.

Перш ніж перейти до детального аналізу особливостей мовленнєвої діяльності, слід дати визначення таким двом поняттям, як **мова та мовлення (мовленнєва діяльність)**. Найбільш поширене трактування мовлення охоплює процес практичного використання мови. Мова ж визначається як система словесних знаків, яку використовує людина для спілкування, мисленнєвої діяльності, нагромадження, збереження і передавання наступним поколінням суспільно-історичного досвіду людства.

Вживаючи термін мовлення, увага акцентується на визначенні особливостей психічної організації конкретного індивіда, особливостей його соціалізації та пізнавальної активності. Коли ж ми оперуємо мовою як знаковою системою, то увага концентрується на соціально-психологічних аспектах життєдіяльності особистості, впли-

вові національно-культурного простору на становлення та розвиток її пізнавальної, мотиваційно-вольової й емоційної сфер.

У загальній психології мовлення визначається як форма спілкування, що історично утворилась у процесі предметної діяльності людей, або як форма регуляції та контролю власної діяльності.

Сучасна психологія розглядає мовлення як універсальний засіб спілкування – як складну та специфічно організовану форму свідомої діяльності, в якій беруть участь два суб'єкти: той, хто формує мовленнєве висловлювання, і той, хто його сприймає.

Мовленнєву діяльність включають не тільки в діяльність вищого порядку, а й відносять до мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Основоположником дослідження мовленнєво-мисленнєвої діяльності особистості є Л. Виготський [4]. У межах дослідження дитячого мовлення вчений говорить про диференціацію двох форм мовлення, а саме: мовлення для себе (внутрішнє мовлення) та мовлення для інших (соціальне мовлення). Процес утворення внутрішнього мовлення можна представити у вигляді схеми: соціальне мовлення – егоцентричне мовлення – внутрішнє мовлення. Егоцентричне мовлення, згідно із цією схемою, є перехідним етапом від соціального до внутрішнього мовлення. Отже, мовлення (мовленнєва діяльність) – один із засобів здійснення немовленнєвої діяльності, мовленнєвий процес, процес породження і сприйняття мовлення, що забезпечує всі інші види діяльності людини.

У загальній психології мовлення вивчається як взаємозв'язок різних сторін психіки, оскільки мовленнєва діяльність посідає центральне місце в процесі психічного розвитку особистості. Важливим є факт, що мовлення розглядається як психічний процес, який пов'язаний із усіма пізнавальними (когнітивними) процесами. Ці процеси впливають на формування мовлення, його розвиток, сприяють його становленню і є органічними мовленнєвими складовими. Становлення мовлення, в свою чергу, суттєвим чином перебудовує всю психічну сферу людини. Адже такі процеси, як сприймання, пам'ять, мислення, увага формуються у людини за участі мовлення й опосередковуються ним. Розглянемо ці зв'язки детальніше.

Мовлення безпосередньо тісно пов'язане зі сприйманням упродовж розуміння мовної інформації. **Сприймання** як психічний процес характеризує важливий етап мовлення – розпізнавання фонетичних, лексичних, граматичних об'єктів. Сприймання мовлення – процес виокремлення смислу, що знаходиться за зовнішньою формою

мовленнєвих висловлювань. Також можливими варіантами взаємовідношення мовлення та сприймання є такі: 1) сприймання може протікати без використання мови; 2) мовлення може включатись у процес сприймання на певному етапі і впливати на його характер і продуктивність.

Під час сприйняття за допомогою мови відображаються предмети, дії, процеси, стани тощо. Особливими є випадки сприйняття усного, писемного та кінетичного мовлення. Тут людина повинна на різних рівнях свідомості виявити значення, що передаються у знаковій формі, а потім перевести їх у смисли. Мовлення може формувати і певну установку на сприйняття. Скажімо, в ситуаціях, де людині доступною для сприйняття є лише певна частина об'єкта, особливу роль відіграє мовлення та мова для цілісності процесу сприйняття цього образу.

Розвиток мовлення нерозривно пов'язаний і з розвитком мислення. Адже **мислення** передбачає використання мовних одиниць (слово, речення, текст) для вираження думок, що визначає зміст мовленнєвої діяльності людини. Існує два погляди на зв'язок мовлення (мовленнєвої діяльності) і мислення:

- 1) зв'язок між мовленням і мисленням нерозривний. Мовлення, а точніше мовленнєва діяльність, обумовлює, опосередковує мислення;
- 2) системи «мовлення» і «мислення» автономні.

На тісний зв'язок мовлення та мислення вказує і виокремлення особливого виду мислення – вербально-логічного (абстрактного), який здійснюється у словесній формі за допомогою понять, що відірвані від безпосереднього відображення. Також відомим є те, що такі основні мисленнєві операції, як аналіз, синтез, порівняння, абстрагування й узагальнення, здійснюються за допомогою мови. Слово – це засіб аналізу та синтезу об'єктів і явищ, виділення в них істотних ознак і властивостей та їх узагальнення. Варто зауважити, що й основні форми мислення (поняття, судження, умовиводи) мають мовну природу.

Існує думка, що мовлення більшою мірою пов'язане з **пам'яттю**, ніж із іншими структурними компонентами психіки. На тісний взаємозв'язок мовлення та пам'яті вказує і те, що ряд дослідників виділяють як окремий вид словесно-логічну пам'ять. Перебіг цього виду пам'яті неможливий без включення механізмів мовленнєвої діяльності. Мовлення також пов'язане з емоційною пам'яттю, адже доволі часто в мовній формі виражаються емоційні стани. Мовлення сприяє пригадуванню та відтворенню матеріалу шляхом актуалізації

певних функціональних ознак чи властивостей предмета. Важливе значення при розгляді особливостей мовленнєвої діяльності має увага.

Мовлення виконує низку функцій. Основні функції мовлення: комунікативна (функція спілкування), сигніфікативна, узагальнювальна, планувальна, регулятивна.

Комунікативною називається функція передачі інформації, а також почуттів, уявлень і різноманітних відношень. У ній розрізняють три сторони: інформативну, виразну та виявлення волі. У дітей комунікативна функція реалізується під час спілкування з близькими людьми шляхом ситуативного та контекстного мовлення. Ситуативне мовлення – це мовлення, зміст якого зрозумілий співрозмовнику тільки за умови врахування ним ситуації, про яку розповідає дитина. Контекстне мовлення характеризується зв'язністю мовлення, зміст якого зрозумілий співбесіднику на основі мовних засобів і не вимагає знання конкретної ситуації.

Сигніфікативна (знакова) функція виражає спосіб позначення. Саме завдяки їй мова людини відрізняється від «мови» тварини, адже кожне слово у людини викликає образи, уявлення про предмет, явище та пов'язується з ним у мисленні, уяві, пам'яті.

Узагальнювальна функція характеризується тим, що мовлення використовується як інструмент мислення. Психологічний механізм цього явища полягає у фіксуванні в слові результату пізнавальної діяльності, закріпленні його у свідомості. Суть узагальнення в тому, що слова позначають не тільки конкретний об'єкт, явище, але й низку подібних об'єктів і явищ.

Планувальна функція виникає у дітей віком 4–5 років. Вона є провідною особливістю мовного розвитку дитини, який спочатку виявляється у мовленні вголос, а з часом переходить у внутрішньомовний план, тобто інтеріоризується. Інтеріоризація мовлення дитини, замінюючи практичну співпрацю з дорослими та їх допомогу, виконує регулятивну функцію мовлення. В дошкільному віці також з'являється саморегулятивна функція, коли мовлення переміщується з результату діяльності на її початок, не лише фіксуючи результати, але й передбачаючи їх.

Інтелект. Етимологія поняття «інтелект» бере початок від латинського слова «intellegere» – «inter + legere», що буквально означає «вибирати між чимось». Окрім того, в англійській мові слово «інтелект» полісемантичне. Так, в Оксфордському психологічному словнику А. Колмана пропонуються такі пояснення: здатність до сприй-

мання й розуміння значення; добре розвинена розумова здатність; новини й інформація; військова інформація про шпигунів (із метою розв'язання військових проблем); група чи департамент, що збирає такі дані [25].

Більшість згаданих значень отримала подальший розвиток у психологічних теоріях інтелекту. Так, здатність до сприймання та розуміння значення знайшла відображення у процесуально-діяльнісному та соціально-культурних підходах; розвинені розумові здібності – у психометричних дослідженнях; ментальна здатність як особлива форма змісту свідомості – у феноменологічному підході; як контейнер інформації та сукупність елементарних процесів її обробки – в когнітивному.

Психологія інтелекту, як і галузь психології здібностей, – це царина індивідуальних відмінностей (диференціальна психологія). Вперше увагу на питання про існування індивідуальних відмінностей в інтелектуальних здібностях звернув Френсіс Гальтон. У своїй праці «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» (1883) він робить висновок, що з часів афінської цивілізації людство демонструє поступове виродження. Це зумовлює гостру необхідність у стимулюванні інтелектуального розвитку ззовні та пропонує альтернативу природному відбору – штучний відбір. У результаті анкетування 300 представників англійської інтелектуальної еліти він робить висновок, що здібності, обдарованість і талант значною мірою зумовлюються спадковістю (до цього, очевидно, призвів і факт родинних зв'язків із видатними вченими – Ч. Дарвіном і Ч. Пірсоном). У подальших дослідженнях Ф. Гальтон намагається виявити вплив середовища на інтелектуальні здібності людини, вивчаючи близнюків, які виростили в різних середовищах. Він також виділив дві основні риси, які характеризують високоінтелектуальних людей: енергійність, працездатність і чутливість, що сприяє адекватному та точному реагуванню на різні стимули.

В результаті розробленої та реалізованої емпіричної програми дослідження інтелектуальних здібностей Ф. Гальтон доводить, що інтелектуальні можливості зумовлюються біологічною природою людини та є відповідними до її фізіологічних характеристик. Тому перша емпірична програма, яка здійснювалась у Лондоні в ХІХ ст., була зорієнтована на визначення особливостей сприймання кольору, розміру, звуку тощо.

На основі праць Ф. Гальтона кілька років потому Р. Кеттелл запропонував низку спеціальних процедур діагностики гостроти зору, слуху, чутливості до болю, сприймання кольорів тощо. Отже, на початковому етапі зародження психології інтелекту він, насамперед, ототожнювався із психофізіологічними функціями, які значною мірою мають вроджений характер.

Якщо кінець XIX ст. можна вважати передумовами дослідження інтелекту, то початок XX ст. – стартовий етап психології інтелекту. Саме в цей період, у 1904 р., міністерство громадянської освіти Франції визнало необхідність у проведенні комплексного вивчення інтелектуальних можливостей дітей. Особлива увага зосереджувалася на дітях, які відстають у розумовому розвитку та потребують навчання у спеціалізованих школах. А. Біне та Т. Сімон виробили об'єктивні критерії для визначення розумового розвитку дитини, які були відображені у тестових завданнях. З метою оцінки реального рівня інтелектуального розвитку дитини з'ясовувалося відношення розумового (ментального) віку до хронологічного, що й становило коефіцієнт інтелекту.

Розумовий вік характеризувався як найвищий віковий рівень, на якому дитина могла розв'язати усі запропоновані завдання. В *шкалах розумового розвитку Біне-Сімона* тестові завдання групувались окремо для кожного віку. Так, дитина, яка виконувала усі завдання для віку 3 років (показувала риси свого обличчя, повторювала речення довжиною до 6 слів, відтворювала по пам'яті запропоновані числа, визначала намальовані предмети, називала власне прізвище), незалежно від її хронологічного віку мала розумовий вік 3 роки.

У теорії інтелекту А. Біне виділяє три основні його складові: цілепокладання (знання того, що необхідно зробити і як цього досягнути); адаптивність (визначення необхідної стратегії виконання завдання та вміння її реалізувати на практиці); оцінка (здатність бути критичним відносно себе та власних дій).

Отже, у поглядах на природу інтелекту А. Біне торкається важливих особистісних характеристик людини – самооцінки, механізмів цілеутворення й особистісної адаптованості до мінливих умов соціального середовища.

За А. Біне, *інтелект* – це актуальний рівень психічного розвитку дитини, який виявляється у рівні сформованості пізнавальних функцій, умінь і навичок та зумовлюється особистісними характеристиками людини. На противагу Ф. Гальтону, А. Біне акцентує увагу на впли-

вові навколишнього середовища та вводить у науковий обіг поняття «розумової ортопедії», яка б давала змогу розвивати розумову активність особистості.

Отже, Ф. Гальтон та А. Біне, з одного боку, продемонстрували світові саму можливість вивчення інтелекту (для Ф. Гальтона це сенсорна чутливість, для А. Біне – рівень психічного розвитку), що зумовило значний розвиток наукових пошуків об'єктивного визначення інтелекту людини; з іншого – виокремили дві потужні лінії у цих дослідженнях – культуру та нейрофізіологію. Вони містять зародкові ідеї для подальшого вивчення інтелекту, його структури та функцій.

Усі теорії, які розвиваються в межах психометричного підходу, розгалужуються на два протилежні «табори», діяльність яких приводить до спільного результату – визначення інтелекту як психічної властивості, що може бути виміряна за допомогою низки тестових завдань. Перший напрям цього підходу зосереджений на вивченні загального фактора інтелекту (general factor), дія якого зумовлює ефективність чи неефективність розумової діяльності (Ч. Спірмен, Р. Кеттелл, Дж. Равен, Ф. Вернон). Теорії другого напрямку підкреслюють множинність інтелектуальних здібностей, лише тісна взаємодія яких забезпечує необхідний рівень інтелектуальних можливостей (дослідження Л. Терстоуна, структурна модель Дж. Гілфорда).

Ч. Спірмен, вивчаючи особливості професійних здібностей, припустив існування загальної «розумової енергії», яка впливає та значною мірою визначає ефективність виконання кожної конкретної діяльності. «Розумова енергія» трактується як g-фактор, який є провідним в інтелектуальній природі людини і підпорядковує собі специфічні S-фактори, які, в свою чергу, зумовлюють успішність виконання специфічних завдань. Пізніше до цієї моделі Ч. Спірмен уводить групові фактори, які регулюють виконання окремих тестових завдань і свідчать про розвиток механічних, арифметичних та вербальних здібностей, – відповідно M-, A-, L-фактори. Отже, успіх будь-якої інтелектуальної діяльності залежить від наявності та ступеня вираження у людини g-фактора – загальної здібності, яка, в свою чергу, ґрунтується на групових факторах (M, A, L) – критеріального рівня окремих здібностей і S-факторів, що відповідають специфічному виду діяльності.

Ч. Спірмен наслідує політичну метафору. Розмаїття здібностей людини – це велика кількість людей – членів суспільства. У су-

спільстві здібностей може панувати анархія – неузгодженість між ними, олігархія – успішність діяльності координується лише окремою групою здібностей, монарх – представлений у вигляді загального фактора, якому підпорядковуються групові та специфічні здібності.

Інший підхід до вивчення інтелекту з акцентом на розмежуванні фізіологічних і соціальних коренів інтелектуальних утворень запропонував Р. Кеттелл. Він упродовж широкого емпіричного дослідження – тестування й обробки результатів процедурою факторного аналізу – виділив значну кількість факторів інтелекту, які згодом піддавалися повторній факторизації. У результаті Р. Кеттелл виділив 5 основних факторів: «кристалізований інтелект», «плинний інтелект», «візуалізація», «пам'ять», «швидкість». Перші два фактори, за Р. Кеттеллом, є підвидами загального інтелекту Ч. Спірмена.

Кристалізований інтелект – це результат освіти та різноманітних культурних явищ, що ґрунтуються на знаннях і вміннях, набутих протягом життєдіяльності. Його функції полягають у здатності людини вбачати різні зв'язки між явищами, аналізувати та формулювати проблеми, використовувати адекватні стратегії для розв'язання задач. Цей інтелект виражає ступінь оволодіння культурою того суспільства, у якому живе людина. Фактор кристалізованого інтелекту позитивно корелює з вербальними й арифметичними факторами, наявність яких значною мірою зумовлена процесами соціалізації та навчання. Оскільки фактор кристалізованого інтелекту є свого роду показником життєвого досвіду індивіда, люди середнього та похилого віку часто виявляють вищі результати порівняно з молоддю.

Плинний інтелект, на відміну від кристалізованого, ґрунтується не на соціальних умовах, а на нейрофізіологічних особливостях. Він зумовлюється загальним розвитком асоціативних зон кори головного мозку. Його функції виявляються у здібностях розв'язувати перцептивні задачі, наприклад, знайти відношення різних елементів у зображенні.

Поряд із цими видами інтелекту, складовими загального розвитку, Р. Кеттелл виділяє *парціальний фактор візуалізації*, який виявляється у розв'язанні просторових задач із зоровими образами, а також фактори операції – окремі набуті навички для вирішення конкретних тестових завдань. Фактори операції подібні до S-факторів у моделі Ч. Спірмена. Таким чином, якщо перед людиною постане завдання згрупувати звуки відповідно до певного критерію або відтворити по пам'яті низку цифр, вона активізуватиме плинний інтелект (fluid

intelligence), тоді як при аналізі, наприклад, фінансових тенденцій чи поясненні міфічного сюжету велику роль відіграватиме минулий досвід людини – кристалізований інтелект (crystallized intelligence).

Відомою теорією, що підтверджує наявність загального інтелектуального фактора, є *модель Дж. Равена*. Вона відіграє важливу роль при визначенні здібностей до навчання, що широко застосовується в академічній діяльності. Тест прогресивних матриць Дж. Равена вважається одним із найбільш достовірних методів вивчення g-фактора. Важливий внесок дослідника – розмежування репродуктивних і продуктивних функцій інтелекту. Так, продуктивні властивості інтелекту, які власне і визначаються запропонованим тестом у вигляді різних геометричних фігур, значно краще прогнозують інтелектуальні досягнення людини у порівнянні з репродуктивними властивостями, що розкриваються вербальними тестами. Тому результати виконання тесту «Прогресивні матриці» часто трактуються як показники здібностей до навчання на основі узагальнення та використання власного досвіду при відсутності інструкцій ззовні [11].

Великої популярності набула модель Ф. Вернона, стрижнем якої також є фактор загального інтелекту, представлений двома основними груповими факторами: V: ED – вербально-освітній фактор, який окреслює рівень знань, умінь і навичок, набутих у школі; K: M – практично-технічний фактор, що визначає вміння застосовувати ці знання на практиці. На третьому рівні моделі розташовані спеціальні здібності: технічне мислення, арифметичні та лінгвістичні здібності. На останньому рівні – специфічні субфактори [11].

В американських закладах освіти найчастіше застосовуються *тести інтелекту Д. Векслера*, які мають варіанти для різних вікових категорій. Він визначає інтелект як здатність індивіда до доцільної поведінки, раціонального мислення й ефективної взаємодії з оточенням. У моделі представлено три рівні: загального інтелекту; групових факторів – невербального та вербального; специфічних факторів відповідно до тестових завдань. Відповідно до моделі сформульовано й основні тестові завдання, які включають вербальні завдання; невербальні завдання з візуальними образами та шкалу специфічних операцій. Так, основними критеріями для вербальних завдань є володіння певною інформацією (Хто винайшов телефон?); розуміння (Чому люди зберігають їжу в холодильнику?); арифметичні завдання (Скільки часу необхідно, щоб дістатися потягом, який рухається зі швидкістю 80 км/год., до станції, розташованої на відстані 320 км?);

подібність (Чим подібні дороги та річки?); відтворення (Відтворіть числовий ряд у зворотному порядку: 3, 2, 9, 7, 4, 1, 8); лексичний запас (Що таке свічка?).

Отже, тести інтелекту Д. Векслера максимально наближені з усіх психометричних методик до сучасних теорій практичного та соціального інтелекту, який трактується як здатність до ефективної адаптації до різних сфер життєдіяльності особистості.

За Д. Векслером, саме вербальний інтелект відображає розвинені розумові здібності, тоді як невербальний – природні психофізіологічні можливості.

Отже, у руслі психометричного підходу інтелект бачиться у вигляді ієрархічного дерева, де вершину ієрархії посідає генеральний фактор, який, у свою чергу, розгалужується на кілька видів, а найнижчий рівень представлений у вигляді часткових субфакторів. Середні рівні, як правило, представлені груповими факторами, які означають здібності у певних специфічних видах дій: вербальних, математичних, просторових тощо. Сутність інтелекту у цих теоріях полягає у певній інтелектуальній здібності або їх сукупності, що може бути виміряна за допомогою низки тестів. Відповідно структура інтелекту представлена у вигляді ієрархії різних рівнів, серед яких нижчі рівні становлять загальну розумову енергію – g-фактор. Функції інтелекту в розглянутих психометричних теоріях полягають у виявленні зв'язків і відношень у заданих тестових ситуаціях.

Інша лінія психометричних досліджень представлена у *теоріях «множинних факторів» інтелекту*, лише тісна інтеракція яких здатна породити повноцінний інтелектуальний акт. Найвідомішими представниками цього підходу є Л. Терстоун і Дж. Гілфорд.

Першим опонентом наявності загального фактора інтелекту є Л. Терстоун. Він зосереджує увагу не на ієрархічному розташуванні різних факторів – складових інтелекту, а на принципі їх кооперації, що й породжує інтелектуальні здібності. Серед розмаїття факторів найбільш частотними Л. Терстоун вважає словесне розуміння як результат виконання завдань на інтерпретацію фразеологізмів і прислів'їв; поняттєве мислення, словесні аналогії, які визначаються рівнем виконання завдань на віднесення слова до правильної категорії, знаходження рими тощо; числовий фактор тестується завданнями на швидкість і точність арифметичних обчислень; просторовий фактор, що виявляє вміння швидко сприймати просторові відношення та проводити мисленнєві маніпуляції у просторі; асоціативна пам'ять,

яка виявляється у механічному запам'ятовуванні та відтворенні асоціативних пар; швидкість сприйняття, що полягає у швидкості та точності елементів подібності та відмінностей у зображеннях; індуктивний фактор виявляється за допомогою тестів на зразок прогресивних матриць Дж. Равена. Ці фактори Л. Терстоун називає «первинними розумовими здібностями».

Відомою моделлю, що диференціює інтелектуальні здібності на дивергентні та конвергентні, є *кубічна структурна модель інтелекту Дж. Гілфорда*. У ній представлено 150 інтелектуальних здібностей, які становлять три основні групи: зміст задачі (5 здібностей), операції (5 здібностей) і результат (6 здібностей). До змісту задачі належать особливості інформації, яка пропонується: візуальна, аудіальна, символічна, семантична та поведінкова. Результат представлений одиницями, класами, відношеннями, системами, трансформаціями й імплікаціями.

Операції включають оцінювання, конвергентне та дивергентне мислення, пам'ять та пізнання. За Дж. Гілфордом, конвергентні здібності вимірюються тестами інтелекту, тоді як дивергентні є основою творчості, адже пов'язані з породженням різних розв'язків на поставлену задачу. Отже, для виявлення рівня інтелектуального розвитку конкретної людини Дж. Гілфорд пропонує використовувати 150 тестових завдань для детального встановлення особливостей результату та типів операції з різним змістом задач.

Визначення дивергентних здібностей у структурі інтелекту значно відрізняє кубічну модель від інших психометричних теорій інтелекту. Змінюється площина тлумачення самої природи інтелекту, яка вже охоплює не лише здатність до абстрактного мислення та раціонального пізнання дійсності, а й презентує інтуїтивно-почуттєві компоненти психічного відображення, узагальнення й перетворення дійсності, що приводить до розв'язання різноманітних задач та ефективної адаптації людини до умов навколишньої дійсності.

Серед російських психологів, які працювали в межах психометричного підходу, виділяються роботи В. Дружиніна. В результаті тестологічних досліджень він пропонує *модель «інтелектуального діапазону»*, у якій співвідносить поняття рівня психометричного інтелекту, індивідуальної продуктивності суб'єкта діяльності в різних сферах, а також нижній і верхній пороги інтелектуальних досягнень [9].

Узагальнення змісту підрозділу

Відчуття – це пізнавальний психічний процес відображення людиною окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередньому впливі на органи чуття. Сприймання – це психічний процес відображення людиною предметів і явищ у сукупності всіх їхніх якостей і властивостей при безпосередньому впливі на органи чуттів. Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх суттєвих зв'язках та відношеннях. Пам'ять – це форма психічного відображення дійсності, психічний процес, який полягає у відбитті, збереженні та відтворенні слідів минулого досвіду. Мовленнєва діяльність – процес використання мови для спілкування під час будь-якої іншої людської діяльності. Провідні властивості мовленнєвої діяльності: предметність; цілеспрямованість; мотивованість; ієрархічна (вертикальна) та фазна (горизонтальна) організація мовленнєвої діяльності. Інтелект – це актуальний рівень психічного розвитку особистості, який виявляється у рівні сформованості пізнавальних функцій, умінь і навичок, зумовлюється особистісними характеристиками людини та визначає ефективність її адаптації до фізичного і соціального світу. Психометричний підхід до дослідження інтелекту тлумачить його як розумові здібності у розв'язанні математичних, просторових і вербально-логічних задач.

Питання для самостійної роботи

1. Що таке відчуття? Які розрізняють види відчуттів?
2. Чому відчуття та сприймання належать до чуттєвого рівня пізнання дійсності?
3. У чому полягає опосередкованість і узагальненість мислення?
4. Які розумові операції виділяють?
5. У чому полягає феноменологія мислення? Які основні види мислення?
6. У чому полягає зв'язок мовлення з іншими пізнавальними процесами?
7. Що таке пам'ять? Які види пам'яті розрізняють?
8. Які основні моделі інтелекту визначають у психометричному підході?

9. У чому полягають основні зв'язки між різними пізнавальними процесами?

10. Що таке пороги відчуття? Які види порогів відчуття розрізняють?

Завдання і проблемні ситуації

1. Підготуйте реферат на тему «Психологічні особливості професійного мислення медичного працівника/психолога» за таким планом: проблемні ситуації і задачі у професійній діяльності медичного працівника; етапи та види розумових операцій для вирішення проблемних ситуацій і професійних задач.

2. Ознайомтесь із уривком із книги А. Моля «Соціодинаміка культури». Які основні етапи відтворення пам'яті порушені? Які види пам'яті використовували військові? Який алгоритм для запам'ятовування порадили б Ви?

«Як ви знаєте, завтра відбудеться сонячне затемнення, а це буває не щодня. Зберіть особовий склад завтра о 5 годині на плацу в похідному одязі. Вони зможуть спостерігати це явище, а я дам їм необхідні пояснення. Якщо буде йти дощ, то спостерігати буде нічого, так що в такому разі залишіть людей у казармі». Ад'ютант черговому сержанту: «За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться сонячне затемнення в похідному одязі. Капітан на плацу дасть необхідні пояснення, а це буває не щодня. Якщо буде йти дощ, спостерігати буде нічого, то тоді явище відбудеться в казармі». Черговий сержант капралу: «За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться затемнення на плацу людей у похідному одязі. Капітан дасть необхідні пояснення в казармі щодо цього рідкого явища, якщо буде дощ, а це буває не щодня». Черговий капрал солдатам: «Завтра о 5 годині капітан зробить сонячне затемнення в похідному одязі на плацу. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в казармі, а це буває не щодня». Один солдат іншому: «Завтра, з самого ранку, о 5 годині, сонце на плацу зробить затемнення капітана в казармі. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в похідному одязі, а це буває не щодня» [13].

1.6. Емоційна сфера особистості

Поняття про емоції та почуття.

Види емоційних явищ.

Вищі почуття.

Ключові слова: емоційний тон, афекти, пристрасті, настрої, стрес, фрустрація, прості і складні, провідні та похідні, констатувальні, передбачувальні й узагальнені, стенічні й астенічні емоції, дружба, любов, моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні почуття.

Поняття про емоції та почуття. Емоції та почуття виконують регулювальну функцію психіки, яка спонукає людину до набуття знань, регулює вчинки або затримує їх. **Емоції** – це загальна активна форма переживань організмом своєї життєдіяльності. Розрізняють прості (задоволення від їжі) та складні емоції, які виникають у результаті усвідомлення предмета, що їх викликав, розуміння його життєвого значення, наприклад, насолода від сприймання музики.

Почуття – це специфічно людські, узагальнені переживання конкретного ставлення до потреби, задоволення чи незадоволення якої викликає позитивні чи негативні емоції – радість, сум, любов тощо. Емоції характеризуються якістю, полярністю, активністю й інтенсивністю. Якість відображає ставлення до різних подій життя людини. Полярність виявляється у тому, що кожна емоція залежно від обставин може мати протилежний полюс (наприклад, симпатія – антипатія). Розрізняють також стенічні й астенічні емоції. Стенічні емоції та почуття – це емоції, що підсилюють активність, спонукають до діяльності, астенічні – ті, які пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують.

Відповідно до індивідуальних особливостей прояву, а також стану переживань стосовно об'єктів навколишньої дійсності емоції можуть бути довго- та короткотривалими.

Емоційна сфера людини нерозривно пов'язана з мотиваційною. Потреба як необхідність у чомусь завжди супроводжується позитивними чи негативними переживаннями щодо можливості її задоволення.

З фізіологічної точки зору емоції та почуття – це результати діяльності нервової системи людини. Природа емоцій, як і інших психічних явищ, є рефлекторною. Фізіологічним механізмом емоцій є діяльність підкоркових нервових центрів – гіпоталамуса, лімбічної

системи та ретикулярної формації. Кора великих півкуль відіграє провідну роль у прояві емоцій і почуттів. Між корою та підкорковими центрами нервової системи існує постійний взаємозв'язок. Підкоркові центри здійснюють позитивний вплив на кору великих півкуль як джерело їхньої сили, тонізує кору мозку, надсилаючи значні подразнення. Кора реагує на збудження, внаслідок чого вони реалізуються в певні дії та поведінку. Важливим фізіологічним механізмом почуттів є динамічні стереотипи, системи внутрішніх нервових зв'язків. Завдяки цьому виникають відносно постійні до відповідної ситуації почуття легкості, радості тощо. Почуття нерозривно пов'язані з другою сигнальною системою, оскільки слово легко змінює наш настрій, глибокі переживання.

Види емоційних явищ. Світ емоційних явищ досить різноманітний. Їх можна розрізнити за еволюційною, функціональною та структурною ознаками. За **еволюційною ознакою** на перший план виступають *три рівні проявів* емоцій. *Перший* характеризує емоційний, чуттєвий тон відчуттів (відчуття задоволення / незадоволення, приємного / неприємного), який емоційно забарвлює чуттєві образи та самопочуття людини. *Другий рівень* – емоції, що мають чіткий предметний характер. Це широкий спектр позитивних чи негативних емоцій, які відображають ставлення людини до життєвої події. Змістом *третього рівня* є інтелектуальні емоції, наприклад, почуття гумору, іронії. Вони відображають стійке ставлення людини до навколишнього середовища і виникають шляхом узагальнення емоцій. Цей рівень формується разом зі становленням людини як індивіда й особистості, а також визначає динаміку її емоційного життя. Так, з почуття любові до людини виникає інший емоційний супровід: тривога за неї, сум при розлуці тощо.

За **функціональною ознакою**, змістом якої є оцінка смислу різних явищ життя, виокремлюються провідні та похідні емоції. *Провідні емоції* сигналізують про смисл предмета певної потреби. Вони передують діяльності і забезпечують перетворення предмета потреби у стійкий мотив. До цього класу належать біологічні, соціальні та власне психологічні емоції. *Похідні емоції* виникають уже в процесі діяльності і виявляють ставлення індивіда до того, що сприяє або ж перешкоджає задоволенню його потреб. Вони проявляються у конкретних ситуаціях і оцінюють смисл явищ, зумовлених ставленням людини до провідного мотиву поточної діяльності. Наприклад, емоції успіху / неуспіху завжди сигналізують індивіду про міру

успішності його діяльності. Вони, в свою чергу, поділяються на констатувальні, передбачувальні й узагальнювальні.

Констатувальні емоції позначають успішні / неуспішні спроби індивіда досягти мети.

Передбачувальні функціонують у ситуаціях, що неодноразово повторюються. Базуючись на констатувальних, вони сигналізують про можливий наслідок певного варіанта дії.

Узагальнювальні емоції взаємодіють із провідними і стимулюють діяльність при передбаченні швидкого успіху, або, навпаки, гальмують діяльність при виникненні певних сумнівів.

За **структурною ознакою** розмежовують різні види емоційних явищ: емоційний тон, власне емоції, афекти, пристрасті, настрої, стрес, фрустрацію, почуття. *Емоційний тон* – найпростіша форма емоцій, яка має вигляд невиразних почуттів, що супроводжують життєво важливі впливи смакового, температурного, больового характеру. Вони оцінюють ступінь сприятливості дії на організм певних подразників.

Власне емоції виявляють оцінювальне ставлення людини до різних життєвих ситуацій. На відміну від емоційного тону, це визначені стани, які виникають у зв'язку із задоволенням певної потреби.

Афекти – дуже сильні, бурхливі, короткотривалі емоційні стани, коли суб'єкт змушений знайти вихід із надзвичайної ситуації. В юридичній психології афекти також визначаються як короткотривалий емоційний стан, що виникає внаслідок травмуючої ситуації і надає поведінці людини непрогнозованості і нерегульованості.

Пристрасті – це сильні і тривожні емоції, які на певний час забарвлюють життя, істотно позначаються на спрямованості й динаміці діяльності.

Настрої – емоційний стан, який на певний час накладає відбиток на стосунки людини із дійсністю. На противагу іншим емоційним станам настрої зазвичай не має предметного змісту, його джерела полягають у несвідомих або фізіологічних процесах.

Стрес – емоційний стан, який виникає в ситуаціях, що порушують усталений перебіг життя. Стрес завжди потребує певної перебудови організму для його адаптації до умов навколишнього середовища. Враховуючи нестабільність і мінливість фізичного та соціального світу, стрес – природня реакція організму. Повне звільнення людини від стресу означає припинення життя [19]. Під час критичних ситуацій, пов'язаних із дистресом, у людини повністю дезорганізуються її адаптивні можливості, перевищуються її особистісні ресурси, що часто призводить до внутрішньоособистісного конфлікту.

Фрустрація – негативний емоційний стан, який супроводжується усвідомленням неможливості досягти поставленої мети. Зазвичай виникає в ситуаціях, які перешкоджають реалізації лінії життя людини. Часто пов'язується з агресією, оскільки людина намагається знайти реальну чи надуману причину розвитку фрустрації.

Вищі почуття. *Вищі почуття* – це відображення ставлення до явищ соціальної дійсності та їх глибинне переживання. За змістом поділяються на моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні. *Моральні почуття* – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до подій, інших і самої себе. *Естетичні почуття* – це почуття краси, природи, рухів і форм. *Інтелектуальні почуття* – це емоційний відгук на ставлення людини до пізнавальної діяльності: цікавість, здивування, новизна тощо. *Праксичні почуття* розвиваються чи зникають в залежності від організації та умов діяльності.

Цікавими у психології є дослідження феноменів любові та дружби. Д. Майерс, ґрунтовно аналізуючи ці типи людських стосунків, доходить висновку, що в основі дружби зазвичай є принцип корисності, тоді як любов – почуття безкорисне. Вчений наводить приклад принципу близькості, на якому часто виникають почуття. Так, закохані зазвичай проживали близько один від одного або навчалися чи працювали разом.

Розрізняють такі види любові: братерська (любов між рівними), материнська (любов до слабшої істоти), еротична (фізичне злиття і близькість), фанатична (викривлена форма любові, часто до недосяжної особи), любов до себе (прийняття себе і повага до себе як чинник любові до інших), до Бога (полюби Господа свого як самого себе). За Е. Фроммом, любов – це риса характеру, яка повинна обов'язково бути присутньою не тільки у відносинах до власної родини та друзів, але також і до тих, з ким людина вступає в контакт на роботі, у справах, у своїй професійній діяльності.

Узагальнення змісту підрозділу

Емоції – це загальна активна форма переживань організмом своєї життєдіяльності. Емоції розрізняються за еволюційною (емоційний тон, предметні й інтелектуальні емоції), функціональною (провідні / похідні емоції) та структурною (емоційний тон, власне емоції, афекти, пристрасті, настрої, стрес, фрустрація, почуття) ознаками. Вищі почуття – це відображення ставлення людини до явищ соціальної дійсності та їх глибинне переживання. За змістом їх поділяють на моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні емоції. Розрізняють

такі види любові: братерська, материнська, еротична, фанатична, любов до себе, до Бога.

Питання для самостійної роботи

1. Чим відрізняються емоції від почуттів?
2. У чому полягає зв'язок між емоційною та мотиваційною сферою людини?
3. Як розрізняються емоції за еволюційною ознакою? Конкретизуйте ці види.
4. Як розрізняються емоції за функціональною ознакою? Конкретизуйте ці види.
5. Як розрізняються емоції за структурною ознакою? Конкретизуйте ці види.
6. Що таке вищі почуття?
7. Які види вищих почуттів розрізняють?
8. Чим феномени дружби та любові подібні, а у чому полягає їхня відмінність?
9. Назвіть і опишіть види любові.
10. Що таке фрустрація?

Завдання і проблемні ситуації

1. Які види емоцій за структурною, функціональною, еволюційною ознаками найбільш притаманні медичній сестрі, лікарю, психологу?
2. Опишіть ситуації, які пов'язані із Вашим навчанням, і викликають у Вас стрес, фрустрацію. Які механізми нейтралізації цих емоційних станів Ви використовуєте?

1.7. Темперамент. Характер. Здібності

Темперамент. Види темпераменту.

Характер. Вольові й емоційні риси характеру. Спрямованість особистості.

Задатки та здібності.

Ключові слова: темперамент, сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік, характер, вольові й емоційні риси, спрямованість особистості, задатки, загальні та спеціальні здібності.

Темперамент. Види темпераменту. Однакові за змістом і метою дії кожна людина виконує по-своєму, індивідуально. Одні реагують

активно, жваво, глибоко емоційно, довго переживають вплив подразника, в той час як інші – спокійно, повільно, швидко все забуваючи. Існує категорія людей, які надміру емоційно сприймають події, реагуючи гнівом, агресією, а інші в таких випадках виявляють стриманість, не чинять жодного опору тоді, коли цього вимагає ситуація. Така поведінка здебільшого пояснюється темпераментом.

Темперамент як індивідуальна особливість людини виявляється в ступені її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності.

Поняття «темперамент» (від лат. *temperare* – змішувати в належних співвідношеннях, підігрівати, охолоджувати, уповільнювати, керувати) бере початок від ідей античної науки щодо природи індивідуально-психологічних відмінностей. Гіппократ (V ст. до н.е.) вважав, що стан організму залежить головно від кількісного співвідношення «соків» або рідин, які є в організмі. Такими необхідними для життя «соками» вважали кров, жовч, чорну жовч і слиз (флегму), передбачаючи, що для здоров'я потрібне їх оптимальне співвідношення. Римські лікарі, які працювали кілька століть потому, для позначення «пропорції» у змішуванні рідин почали послуговуватися словом «*temperamentum*», що означало «належне співвідношення частин», від якого власне і пішов термін «темперамент». Поступово в античній науці отримала визнання ідея про те, що не тільки тілесні функції, а й психічні особливості людей є вираженням їхнього темпераменту, залежачи від пропорції, у якій змішані в організмі основні «соки». Римський анатом і лікар Клавдій Гален (II ст. до н. е.) уперше дав розгорнуту класифікацію різних типів темпераменту. Згодом представниками античної медицини число типів темпераменту було зведено до чотирьох. Кожен із них характеризувався переважанням однієї рідини.

Змішання рідин в організмі, що характеризується переважанням крові, відповідало сангвінічному темпераменту; з переважанням лімфи – флегматичному; з переважанням жовтої жовчі – холеричному (від гр. слова «холе» – жовч); з переважанням чорної жовчі – меланхолійному.

Ці назви темпераментів збереглися і дотепер, але колишні уявлення про органічну основу психологічних відмінностей між людьми мають тепер здебільшого історичний інтерес.

Упродовж багатьох століть, що минули з часів античної науки, висувалися нові різні гіпотези, які намагалися пояснити причину

відмінностей динамічних проявів психіки. В історії вивчення цієї проблеми можна виділити три основні системи поглядів. Найдавніша з них, як зазначалося, пов'язує причину індивідуальних відмінностей з роллю тих чи інших рідин організму. До цих гуморальних теорій (від лат. *humor* – волога, сік) належать уявлення про особливе значення крові, які поширились уже в новий час.

Так, німецький філософ І. Кант, який зробив значний унесок до систематизації психологічних уявлень про темперамент, вважав, що природною основою темпераменту є індивідуальні особливості крові. Близькою до такого погляду є ідея російського педагога, анатома та лікаря П. Лесгафта, який писав про те, що в основі проявів темпераменту – властивості системи кровообігу, зокрема товщина та пружність стінок кровоносних судин, діаметр їхнього просвіту, будова і форма серця тощо, з чим пов'язані швидкість і сила кровотоку і, як наслідок, – міра збудливості організму й тривалість реакцій у відповідь на різні стимули. Давні уявлення про значення рідких середовищ організму отримали часткове підтвердження в сучасних ендокринологічних дослідженнях, які показали, що такі властивості психіки, як та чи інша динаміка реактивності, чутливість, емоційна врівноваженість, значною мірою залежать від індивідуальних відмінностей у функціонуванні гормональної системи.

На межі ХІХ – початку ХХ ст. сформувалася так звана соматична концепція, згідно з якою існує зв'язок між властивостями темпераменту і статурою. Широку популярність здобули праці німецького психіатра Е. Кречмера, в яких автор обґрунтовує уявлення про те, що відмінності в типах будови тіла (деякі особливості росту, повноти, пропорцій частин тіла) вказують і на певні відмінності в темпераменті. Американський учений У. Шелдон також говорив про прямий зв'язок тілесних особливостей, які слугують тією чи іншою мірою розвитку різних тканин організму, й особливостей темпераменту. Соматичні теорії не слід протиставляти гуморальним, адже як тип будови тіла, а також динамічні властивості психіки можуть бути наслідком однієї і тієї ж причини – результатом дії гормонів, що виділяються залозами внутрішньої секреції.

Паралельно з уявленнями про гуморальні, соматичні джерела відмінностей темпераменту розвивались ідеї, які одержували повніше обґрунтування щодо значення збудливості і чутливості нервів для динамічних особливостей психіки. Найважливішим етапом на цьому шляху слугувало здійснене І. Павловим дослідження властивостей

мозку як органа психіки. Відомий фізіолог розробив учення про типи нервової системи, виділивши три її головні властивості: силу, врівноваженість і рухливість збуджувального та гальмівного процесів.

Сила нервової системи – найважливіший показник типу: від цієї властивості залежить працездатність клітин кори, їхня витривалість. Важливе значення має й рухливість нервових процесів. Установлено, що існують суттєві індивідуальні відмінності в швидкості, з якою відбувається зміна одного нервового процесу іншим. Також значущим показником є врівноваженість нервової системи: відомо, наприклад, що нерідко гальмівний процес відстає по силі від збуджувального, ступінь врівноваженості між ними буває різною. Конкретне поєднання зазначених властивостей і становить тип нервової системи.

Деякі з поєднань властивостей типу, які трапляються частіше або ж виступають найбільш яскраво, можуть, згідно з І. Павловим, слугувати поясненням відомої з глибокої давнини класифікації темпераментів. Так, сангвінічному темпераменту відповідає міцний, врівноважений і швидкий тип нервової системи, флегматичному – міцний, врівноважений, але повільний тип, холеричному – міцний і неврівноважений тип, меланхолійному – слабкий.

Підхід до відмінностей у контексті динамічності психіки й властивостей типу нервової системи поклав початок нового етапу у вивченні фізіологічних основ темпераменту. Були відкриті нові властивості нервової системи. Одна з них – лабільність, від якої залежить швидкість виникнення й припинення нервового процесу, на відміну від рухливості, що характеризує швидкість зміни одного процесу іншим. Саме у функціональних особливостях мозку, його кори та підкірки, у властивостях типів нервової діяльності (що регулюють накопичення й витрату енергії) бачить сучасна наука найближчі причини індивідуальних відмінностей темпераменту. При цьому останніми роками набуває поширення погляд, згідно з яким в основі темпераменту є загальна конституція організму, де особливе місце належить мозковим механізмам.

Отже, індивідуальні особливості реагування на різноманітні обставини дали підстави поділити людей на кілька груп, вирізнити їх за типами темпераменту. Кожному окремому типу притаманні свої характерні особливості.

Сангвінік має високу швидкість реакції, його вчинки обмірковані. Завдяки життєрадісності сангвініку властива висока опірність труднощам життя. Він любить жарти, часто стає організатором, ду-

шею компанії. Тип нервової системи зумовлює мінливість його почуттів, прихильностей, інтересів, поглядів, високу пристосовуваність до змін умов життя. Це товариська людина, легко вступає в контакт із новими людьми, тому в неї широке коло знайомств, хоча вона і не відрізняється постійністю в спілкуванні та прихильностях. Сангвінік – продуктивний діяч, але лише тоді, коли займається цікавою справою, яка забезпечує постійне збудження. За її відсутності він нудьгує, стає пасивним, часто відволікається. Сангвінік легко переключається з однієї справи на іншу. У стресовій ситуації діє активно, зберігає самовладання. Сангвініки найпродуктивніші в роботі, яка потребує швидкої реакції і водночас врівноваженості.

Флегматик – людина із міцною, врівноваженою, проте інертною нервовою системою. На зовнішні впливи він реагує повільно, є неговірким. Емоційно врівноважений, його важко розсердити, розвеселити. Настрій флегматика стабільний, рівний. Навіть при серйозних неприємностях він зовні залишається спокійним. Флегматик має високу працездатність, добре опирається сильним і тривалим подразником, але не здатний швидко реагувати в несподіваних важких ситуаціях. Він воліє закінчити одну справу і тільки потім братися за іншу. Флегматик є стратегом, тому він постійно зіставляє свої дії з перспективою. Не любить змінювати звички, розпорядок життя, роботу і друзів. Він важко і повільно пристосовується до нових умов. Нерідко довго вагається, приймаючи рішення, але, на відміну від меланхоліка, обходиться без сторонньої допомоги. Флегматикам підходить робота, яка вимагає методичності, тривалої працездатності й холоднокривності.

Власник холеричного темпераменту – людина, нервова система якої визначається перевагою збудження над гальмуванням. Через це вона дуже швидко реагує на зовнішній вплив, причому часто нерозважно. Холерик нетерплячий, і коли захоплюється, то його важко зупинити. Очікування здатне вивести його із себе. Він виявляє імпульсивність, нетерплячість, хаотичність у рухах і міркуваннях. Сила нервової системи дозволяє холерику в критичні моменти працювати довго та невпинно. У цей час його здатність до концентрації сил є дуже високою. Однак неврівноваженість нервових процесів холерика визначає циклічність у зміні його активності та бадьорості. Чергування позитивних циклів підйому настрою й енергійності з негативними циклами спаду, депресії зумовлюють нерівність поведінки та самопочуття, підвищену схильність до невротичних зривів і конфліктів. Узагалі мінливість – характерна риса холерика, тому

передбачити, як він поведеться у новій ситуації, дуже важко. Для холериків характерна циклічність у роботі.

Меланхолік – людина зі слабкою нервовою системою, яка має підвищену чутливість навіть до слабких подразників, а сильний може викликати в неї зрив, розгубленість. Саме тому в стресових ситуаціях (іспит, змагання, небезпека) результати діяльності меланхоліка можуть погіршуватися порівняно зі спокійною звичною обстановкою. Його підвищена чутливість призводить до швидкого втомлювання й падіння працездатності, а для відновлення сил потрібний досить тривалий відпочинок. Навіть незначний привід може викликати в нього образ, сльози. Він часто буває подавленим, невпевненим у собі, тривожним; у нього можуть виникнути невротичні розлади. У звичних обставинах меланхолік може бути контактним, успішно виконувати доручену справу, але він замкнений при зустрічі з новими людьми, нерішучий у нових ситуаціях. Володіючи високою чутливістю нервової системи, меланхоліки нерідко мають яскраво виражені художні й інтелектуальні здібності.

Проте помилкою було б уважати, що кожен із нас може віднести себе до одного з основних типів темпераменту, оскільки в чистому вигляді вони трапляються досить рідко. Найчастіше зустрічаються різні поєднання означених типів із деякою перевагою одного з них за конкретних життєвих обставин. У таких випадках йдеться про проміжні форми або перехідні типи, які можуть бути наслідками природних задатків або утворюватися з основних типів протягом життєдіяльності індивіда.

Характер. *Характер* (від грец. *character* – риса, ознака, особливість) – сукупність стійких індивідуальних особливостей людини, які виявляються в діяльності і спілкуванні та зумовлюють типові способи сприйняття реальності, поведінки, а також своєрідні ставлення до найрізноманітніших аспектів дійсності.

Згідно з теорією В. Мясищева, сукупність індивідуальних ставлень людини до світу, інших та самої себе формує чітку психологічну позицію особистості. Позиція є психологічним ядром особистості, яка представляє індивідуально-цілісну систему її суб'єктивно-оцінного, свідомо обраного ставлення до дійсності. Це система пізнавальних, мотиваційних, емоційних ставлень до світу, які завжди є джерелом особистісної активності. Позиція визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями та можливостями, які пред'являє і надає людині суспільство, а з іншого – внутрішніми, особистісними дже-

релами активності – потягами, переживаннями, мотивами та цілями, ціннісними орієнтаціями, світоглядом, ідеалами людини.

Під рисою характеру розуміють особливість людини, яка систематично виявляється в різних видах її діяльності і за якою можна судити про її можливі вчинки в певних умовах.

Людина є носієм характеру. Риси її характеру впливають на діяльність, стосунки, способи дій у найширшому їх розумінні – в родині, трудовому колективі, управлінні виробництвом, державою тощо.

Аналізуючи риси характеру, слід ураховувати, що характер як інтегральне утворення найповніше виявляє себе у таких основних властивостях: повноті, цілісності, визначеності, силі. Кожна з них акумулює у собі декілька якостей особистості. *Повнота характеру* вказує на гармонійний розвиток розумових, моральних, емоційно-вольових якостей особистості, різнобічність її прагнень і захоплень. *Цілісність характеру* – це єдність психічного складу людини, незалежність проявів рис характеру від ситуацій, відсутність розбіжностей у поглядах, єдність слова та діла. *Визначеність характеру* виявляється у сталості поведінки, яка базується на переконаннях і моральних уявленнях, що складають смисл життя і діяльності людини. *Сила характеру* – це енергія, з якою людина прагне досягти поставлених цілей, її здатність до концентрації зусиль при зустрічі з перешкодами і труднощами, вміння їх долати.

У характері кожної людини виділяють типові (загальнолюдські, національні тощо) й індивідуальні риси, які взаємодоповнюють одна одну, утворюючи цілісний психічний склад особистості.

Людина виявляє певні особливості поведінки залежно від того, які властивості переважають в її характері. Типове й індивідуальне в характері існують у єдності. Типове створює тло для індивідуальних виявів рис характеру, і вияв невластивих для більшості членів певної соціальної групи рис характеру викликає заперечення, осуд.

Зокрема, особливості типового характеру містять такі *позитивні або негативні ставлення*:

- ставлення до інших людей, яке виявляється через такі риси характеру, як товариськість / замкненість, правдивість / брехливість, тактовність / брутальність;

- ставлення до справи, яке проявляється через такі риси характеру, як відповідальність / несумлінність, працьовитість / лінощі;

- ставлення до себе, яке виявляється через такі риси характеру, як скромність / самозакоханість, гордовитість / смиренність, самокритичність / самовпевненість;

- ставлення до власності, яке проявляється через такі риси характеру, як щедрість / жадібність, акуратність / неохайність, ощадливість / марнотратство.

Типові риси характеру за своєю інтенсивністю виявляються по-різному, індивідуально. У деяких людей окремі риси їхнього характеру проявляються настільки яскраво та своєрідно, що це робить їх оригінальними. Поєднання таких рис виявляється спонтанно, щойно людина потрапляє в сприятливі умови. Крайню інтенсивність певних рис людини називають їх *акцентуацією*.

Хоча акцентуація певних рис особистості за своєю загостреністю та своєрідністю вияву виходить за межі звичайного, їх не можна вважати патологічними. Проте надміру складні умови, які викликають акцентуацію рис особистості, частота їх повторення може спричинити невротичні, істеричні й інші патологічні реакції, внаслідок чого виникають деякі проблеми і труднощі, а за певних обставин – однотипні конфлікти і нервові зриви.

Акцентуація рис характеру виявляється лише за певних умов. За інших обставин люди з такими рисами поведуться спокійно, без напруги.

Акцентуація рис характеру виробляється за суспільних умов життя під впливом інтересів, специфіки контактів у групі, проте провідними для них є своєрідні вроджені індивідуальні особливості, що й створюють ґрунт для виникнення акцентуації за відповідних соціальних умов.

Для запобігання неправильних вчинків, перевантажень та ускладнень у різних видах діяльності кожній людині необхідно знати слабкі місця свого характеру.

Німецький учений К. Леонгард виділив 12 типів акцентуацій характеру. Його класифікація базується на оцінці стилю спілкування людини з оточуючими. Зокрема, *К. Леонгард виділив такі типи акцентуацій:*

1. *Демонстративний тип.* Для осіб цього типу характерними є схильність до «витіснення» зі свідомості неприйнятних для позитивного образу Я оцінок; прагнення за будь-яку ціну завжди бути в центрі уваги; завищена самооцінка, намагання приймати бажане за дійсне.

2. *Педантичний тип*. Для цього типу властиві інертність психічних процесів, схильність «поринати» в дрібниці, наявність проблем і труднощів у прийнятті рішення. У спілкуванні люди цього типу приваблюють рівним настроєм, надійністю в справах, сумлінністю й охайністю.

3. *Стійкий (ригідний) тип*. Основна риса цього типу – переважання домінантності і власної позиції, не враховуючи думки групи.

4. *Неврівноважений тип*. Для таких осіб характерною є схильність до «вибуху» емоцій та імпульсивності як способу періодичної розрядки нервової системи.

5. *Гіпертимічний тип*. Людям цього типу властиві високий рівень оптимізму, а також схильність до надто швидких і необдуманих висновків.

6. *Дистимічний тип*. Для цього типу акцентуації характерною рисою є песимістична спрямованість особистості, фіксація на негативних прогнозах.

7. *Тривожний тип*. Головна риса – високий рівень тривожності, відчутно розвинений «комплекс неповноцінності» як підтвердження заниженої самооцінки. Основна думка цього типу у звичних життєвих ситуаціях представлена питанням: «А раптом?».

8. *Циклотимічний тип*. Його провідна ознака – схильність до невмотивованих різких змін настрою впродовж короткого часового інтервалу: від підвищено-оптимістичного до знижено-песимістичного і навпаки.

9. *Афективно-екзальтований тип*. Для представників цього типу характерним є великий діапазон емоційних станів, а також надзвичайна мінливість настрою від великої радості до безпорадного відчаю.

10. *Емотивний тип*. Представники цього типу – чутливі та вразливі люди, які відзначаються глибиною переживань на рівні тонких емоцій.

11. *Екстравертований тип*. Люди цього типу відкриті до будь-якої інформації, готові вислухати і надати допомогу кожному, хто до них звертається по неї, схильні до конформізму. Їм властиві також високий рівень товарищескості, комунікабельності, поступливості, ретельності.

12. *Інтровертований тип*. Таких осіб характеризують низька контактність, замкненість, відірваність від реальності, схильність до філософствування.

Зазначені типи акцентуацій виявляються не завжди. Оскільки структура характеру є динамічною, зазнаючи змін упродовж життя, акцентуації характеру можуть набути трансформацій у процесі виховання, самовиховання або психокорекції.

Перші ознаки виникнення і закріплення рис характеру можна простежити вже в перші роки життя людини. У віці від 2–3 до 9–10 років триває розвиток рис характеру через властиву людині вікову сенситивність. Під впливом дорослих можуть формуватися як позитивні, так і негативні риси, наприклад, доброта, чуйність, товарицькість або ж егоїстичність, байдужність до людей, черствість. Початок формування таких рис залежить від перших місяців життя, а також від стилю спілкування матері з дитиною.

Згодом формуються охайність і сумлінність, відповідальність і наполегливість та інші «ділові» якості. Триває це під час дитячих ігор і виконання доступних видів домашньої праці за підтримки дорослих. Комунікативні риси характеру формуються в початкових класах загальноосвітньої школи, коли в дитини стрімко зростає кількість контактів із ровесниками й учителями, з'являються нові друзі.

Розвиток і закріплення вольових рис характеру тривають у підлітковому віці, а його моральних і світоглядних основ – у старших класах. Упродовж студентських років найактивнішим є розвиток моральних і естетичних почуттів, становлення характеру, а також набуття цілковитого комплексу функцій дорослої людини, включаючи цивільні, суспільно-політичні, професійні тощо. На час закінчення вишу характер фактично вже вироблений.

Формування характеру триває також у різних за своїми особливостями і рівнем розвитку групах (родина, дружня компанія, клас, спортивна команда, трудовий колектив і т. ін.). Залежно від того, яка група є для особистості референтною і які цінності вона підтримує та культивує, людина розвиває відповідні риси характеру. Наприклад, сміливість або боягузтво чітко виявляються в ситуації небезпеки, товарицькість чи замкненість – у спілкуванні.

У. Бронфенбреннер запропонував теорію психічного розвитку, у якій представлено вплив різних систем на розвиток особистості. Згідно із цим екологічним підходом, розвиток людини – це динамічний процес, який відбувається за двома напрямками: з одного боку, людина сама реструктурує своє життєве середовище, а з іншого – відчуває вплив конкретного середовища.

Екологічне середовище У. Бронфенбреннер описав за допомогою чотирьох екосистем, котрі розмістив відповідно за ступенем впливу, та дав їм такі назви: мікросистема (найближче безпосереднє оточення – сім'я, друзі), мезосистема (оточення, що здійснює опосередкований вплив на дитину – школа, дальня родина і т. ін.), екосистема (формальні та неформальні соціальні структури, які безпосередньо впливають на людину та її міжособистісну взаємодію), макросистема (ідеологія, установки, звичаї, традиції, цінності навколишньої культури).

У вітчизняній психології найпоширенішими є два підходи щодо класифікацій рис характеру. З позиції першого всі риси характеру пов'язуються із психічними процесами. Виокремлюють вольові, емоційні й інтелектуальні риси. Причому до перших відносять рішучість, наполегливість, самовладання, самостійність, активність, організованість тощо. У зв'язку із цим варто зупинитися на феноменології волі.

Воля – це психічний процес свідомої і цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності і поведінки. Воля – детермінований процес. Механізмом вольового руху є умовний, асоціативний процес, який підпорядковується законам вищої нервової діяльності. Воля, як і емоції, – це регулятивна сфера психіки. Проте емоції сигналізують індивідові про ступінь задоволення актуальних потреб і мотивів, а воля виконує регулювальну функцію за відсутності актуальних потреб. Водночас, діяльність повинна мати певний смисл, який дає змогу приймати відповідальні рішення. *Основні функції волі:* забезпечення виконання дій за відсутності актуальної потреби; вибір дій, коли людина шукає і не знаходить достатніх підстав для виконання дії; регулювання діяльності у ситуаціях відсутності актуальної спонуки до дії.

У філогенезі необхідність вольової регуляції з'являється разом із дією. Зародки вольової регуляції з'являються у зовнішніх довільних діях, які вимагають утримання людини від компульсивних реакцій упродовж розвитку суспільних відносин. Це пов'язано із виникненням перших суспільних норм, які виражалися різноманітними ритуалами і табу. Отже, довільна регуляція виникає в межах спільної діяльності, що простежується як у філогенетичному, так і онтогенетичному розвитку людини. *Основні властивості волі:* цілеспрямованість – принциповість і переконання людини через усвідомлення життєвих задач; ініціативність – можливість самостійно ставити перед собою задачі та розв'язувати їх; упертість як непоміrkований вияв волі, що

полягає у недоцільному бажанні; відповідальність – уміння дотримуватися схвалених суспільством соціальних норм. Вольові властивості – це закріплені вміння індивіда долати перешкоди у процесі досягнення поставленої мети. Патологічний стан відсутності волі називається абулією.

Вольові дії зумовлені свідомо поставленою метою. Будь-яка вольова дія мотивована. Мотив – це рушійна сила, яка спонукає людину до дії, боротьби за досягнення поставленої мети. Вольові дії бувають простими і складними. Проста вольова дія не потребує значної напруги сил і спеціальної організації дії. Вона характеризується безпосереднім переходом бажання у рішення та його реалізацію. Складна вольова дія потребує значної напруги сил. Складність вольової дії визначається складністю задач, на розв'язання яких вона спрямована. Вольова регуляція – це не завжди одномоментний акт, а активність розгорнута у часі. Ефективність вольової регуляції залежить від ступеня психічного розвитку людини.

На противагу довільним діям, вольова дія не має звичної динаміки свідомості – переходу від потягу до бажання. У вольовому процесі людина вибудовує ідеальну ситуацію, яка спонукає до діяльності. Процес волі складається з двох етапів: вибір ідеального мотиву та прийняття рішення. На стадії прийняття рішення важливу роль відіграє вольове зусилля, яке виявляється на фізіологічному рівні у напруженні м'язів. Процес вольової регуляції супроводжується різноманітними вольовими станами: рішучістю, енергійністю, що відображають як готовність індивіда здійснити дію, так і усвідомлення наслідків процесу здійснення.

Окрім вольових рис, важливими є емоційні риси характеру: уразливість, гарячість, інертність, байдужість, чуйність та ін. Інтелектуальні риси – вдумливість, кмітливість, винахідливість, допитливість тощо.

Другий підхід фокусується навколо спрямованості особистості. Її зміст виявляється у відношенні до людей, діяльності, довкілля та самої себе. Наприклад, ставлення людини до навколишнього світу може містити наявність певних переконань або ж безпринципності. Ця категорія рис характеризує життєву спрямованість особистості, тобто її матеріальні та духовні потреби, інтереси, переконання, ідеали. Спрямованість особистості визначає мету, життєві плани людини, ступінь її життєвої активності. У сформованому характері провідним компонентом є система переконання. Переконаність

визначає довготривалу скерованість поведінки людини, її рішучість у досягненні поставлених цілей, упевненість у справедливості й важливості дорученої справи.

Воля, як і характер загалом, не є фіксованим утворенням. Вона формується і трансформується впродовж усього життєвого шляху особистості. Хоча характер і воля зумовлені обставинами життєвого шляху людини, вони змінюються під впливом людських вчинків. Тому після закінчення навчального закладу характер людини продовжує формуватись або видозмінюватися. На цьому етапі людина сама є творцем свого характеру, позаяк характер складається залежно від світогляду, переконань і звичок, поведінки, справ і вчинків, від усієї свідомої діяльності. Цей процес у сучасній психологічній літературі розглядається як процес самовиховання.

Самовиховання характеру передбачає, що людина здатна критично подивитись на себе й побачити власні недоліки. Це дасть їй змогу визначити мету роботи над собою, тобто ті риси характеру, від яких вона хотіла би позбутись або набути. Неоціненну допомогу у вихованні характеру надають старші досвідчені люди, тому більшість осіб прагне знайти гарного наставника. Невипадково східна мудрість говорить, що якщо є учень, учитель знайдеться. Тому той, хто хоче вчитися, завжди знайде, на кого йому рівнятись. За Конфуцієм, учитель повинен допомогти відкрити учневі різні перспективи для розмірковування. Він надає орієнтири, а справа учня – втілити їх у життя. Водночас кожен справжній учитель вірить у те, що його учень піде на крок далі від нього, несучи у світ мудрість та істину.

Прикладом для наслідування може бути не лише реальна людина, а й кіногерой або персонаж літературного твору, якого вирізняють позитивні якості характеру. Крім цього, особливого значення у формуванні характеру набуває громадське життя людини, активна участь у якому розвиває почуття відповідальності перед колективом, обов'язку, організованість, витримку.

Найефективнішим способом вироблення характеру є праця. «Сталевими» характерами володіють люди, які ставлять перед собою конкретні задачі, долаючи різні перешкоди на шляху їх вирішення. Тому можна стверджувати, що характер, як і інші риси особистості, формується під час діяльності.

Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що характер є сукупністю індивідуальних психічних властивостей, які утворюються під час діяльності, виявляються в типових для конкретної людини

способах діяльності й формах поведінки. Характер людини може трансформуватися впродовж усього її життя.

Здібності. Здібності належать до індивідуально-психологічних особливостей, які є суб'єктивними умовами успішного виконання людиною певного різновиду діяльності. Здібності є ширшими за обсягом, ніж знання, уміння, навички, виявляючись натомість у швидкості, глибині й ефективності оволодіння засобами та прийомами діяльності.

У вивченні здібностей психологи виділяють три основні проблеми: походження і природа здібностей, типи та діагностика окремих видів здібностей, закономірності їхнього формування.

Здібності мають тісний зв'язок із загальною спрямованістю особистості. Співвідношення спрямованості особистості й рівня здібностей неоднозначне: високий рівень здібностей суттєво впливає на стиль поведінки та формування особистості. Ще більшого значення набуває той факт, що розвиток здібностей визначається умовами виховання, особливостями сформованості особистості, її спрямованістю, яка або сприяє розкриттю здібностей або призводить до їх нереалізованості. В основі однакових досягнень при виконанні певної діяльності можуть бути різні здібності. Водночас одна й та сама здібність може бути запорукою успіху в різних видах діяльності, забезпечуючи можливість їхньої широкої компенсації.

Здібності виявляються в усіх сферах діяльності людини відповідно до її змісту і характеру. Так, виокремлюють здібності до навчання, малювання, музики, спорту, науки, організації, конструювання, артистичні, педагогічні здібності тощо. У різних сферах діяльності здібності мають як безліч спільних, так і специфічних рис. Кожна здібність – це синтетична властивість людини, що включає низку загальних і спеціальних властивостей у певному їх поєднанні.

Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, виокремлюють у них більш загальні (наприклад, здатність виконувати не лише певний вид діяльності, а й певні її різновиди) та спеціальні (здатність виконувати специфічну діяльність). Водночас їх не слід протиставляти.

Загальними вважають ті *здібності*, які певною мірою виявляються в усіх видах діяльності – навчанні, праці, грі, розумовій діяльності тощо. Люди із загальними здібностями легко переходять від одного виду діяльності до іншого, послуговуючись наявними засобами для їх

виконання. В учнів загальноосвітніх шкіл загальні здібності виявляються в успішному опануванні різних навчальних дисциплін.

Спеціальні здібності виявляються в особливих видах діяльності. Наявність певних властивостей слугує їх підґрунтям. Так, уява – важлива ознака літературних здібностей, музичний слух – музичних. Загальні та спеціальні здібності взаємопов'язані та доповнюють одне одного.

Подальший поділ здібностей передбачає *теоретичні та практичні*. Вони розрізняються тим, що перші визначають схильність людини до абстрактно-теоретичних міркувань, а другі – до конкретних практичних дій. На відміну від загальних і спеціальних здібностей, теоретичні та практичні найчастіше не поєднуються між собою. Більшість людей володіють або одним, або іншим видом здібностей. Разом вони комбінуються вкрай рідко – здебільшого в обдарованих, різнобічно розвинених людей.

У залежності від наявності чи відсутності умов для розвитку здібностей, вони можуть бути *потенційними й актуальними*. Перші – це ті, які не реалізуються в конкретному виді діяльності, водночас є здатними до актуалізації при зміні умов. До других, як правило, відносять необхідні для заданої ситуації здібності. Потенційні й актуальні здібності є непрямим маркером характеру соціальних умов, у яких розвиваються здібності людини. Саме характер соціальних умов перешкоджає або сприяє розвитку потенційних здібностей, забезпечуючи або не забезпечуючи їхню трансформацію в актуальні.

Існують також *навчальні та творчі здібності*. Перші визначають успішність навчання, засвоєння людиною знань, умінь і навичок, а другі – можливість відкриттів і винаходів, створення нових артефактів матеріальної та духовної культури. Деякі психологи вважають, що навчальні здібності – це, насамперед, загальні здібності, а творчі – спеціальні, що зумовлюють успіх у творчості [9].

Слід додати, що здібності не лише спільно визначають успішність діяльності, а й взаємодіють. Такий взаємний вплив особливо відчутний, коли йдеться про взаємозалежні здібності, які спільно визначають успішність діяльності. Тому певне поєднання різних високо-розвинених здібностей визначає рівень розвитку здібностей у конкретної людини.

Сьогодні перед психологією досить гостро постала проблема виявлення закономірностей розвитку здібностей. Зокрема, рівень розвитку здібностей залежить від: 1) якостей знань і умінь, міри їхнього

об'єднання в єдине ціле; 2) природних задатків людини, якості природних нервових механізмів елементарної психічної діяльності; 3) більшої чи меншої «тренуваності» власне мозкових структур, які беруть участь у здійсненні пізнавальних і психомоторних процесів.

Природну основу розвитку здібностей становлять задатки як уроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи та мозку, що виявляються в типологічних особливостях людини. Однак задатки є передумовою здібностей. Лише своєчасний вияв і розвиток задатків людини через виховання приводить до формування у неї здібностей. Для цього найчастіше застосовують систематичні тренування, які передбачають активне включення в діяльність.

Першою ознакою зародження здібностей є схильність як стійка зорієнтованість індивіда на конкретну діяльність, якою він прагне займатися. Справжня схильність поряд із тяжінням до діяльності приводить до швидкого досягнення високих результатів. Псевдосхильність, натомість, може виявлятися у споглядальному ставленні до чогось і, попри активне захоплення, дає посередні результати.

Окрім задатків, важливого значення для розвитку здібностей набуває врахування у виховному процесі сенситивних періодів. Тому важливими чинниками процесу навчання й виховання є сенситивні періоди, найсприятливіші для становлення тих чи інших здібностей. Кожна дитина в своєму розвитку проходить періоди підвищеної чутливості до певних виховних впливів, засвоєння різних видів діяльності. Так, у віці 2–3 років вона інтенсивно оволодіває мовою оточення, яка згодом стає для неї рідною. Важливо підкреслити, що періоди особливої готовності до оволодіння певними видами діяльності рано чи пізно закінчуються. І якщо функція не була розвинена у сенситивний період, то згодом її розвиток стане ускладненим, а то й зовсім неможливим. Саме тому люди, які прагнуть вивчити іноземну мову у дорослому віці, докладають максимум зусиль, проте майже ніколи не володіють нею краще, ніж рідною.

Окрім того, провідну роль у розвитку здібностей відіграють не лише задатки, а й умови життя, навчання, освіта й виховання. Між здібностями та задатками існує опосередкований зв'язок. Задатки є багатозначними. Які саме здібності сформуються на ґрунті задатків, залежатиме не від останніх, а від умов життя, виховання та навчання.

Варто зазначити, що на ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинути різні здібності. Водночас не всі вроджені задатки людини неминуче трансформуються в здібності. Задатки за браком

відповідних умов для переростання їх у здібності так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст тих психічних властивостей, які містить кожна здібність. Ці властивості формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом.

Раннє виявлення задатків – один із показників наявності природних даних, які сприяють розвиткові здібностей. Іноді умови не сприяють раннім виявам здібностей. Але за появи умов здібності можуть виявитись пізніше.

У розвитку здібностей важливу роль відіграє опанування знаннями, уміннями, досвідом. Специфічним видом розвитку здібностей особистості є її психологічна готовність до певного виду діяльності. Наприклад, психологічна готовність особистості до професійної діяльності передбачає сформованість у неї знань та умінь із фаху, а також моральних й емоційно-вольових якостей.

Якісний аналіз здібностей спрямований на виявлення таких індивідуальних характеристик людини, які є необхідними для ефективного здійснення будь-якого конкретного виду діяльності. Кількісні виміри здібностей характеризують міру їх наявності.

Для оцінки рівня розвитку здібностей досить широко використовують різноманітні тести: досягнень, інтелекту, креативності тощо. Дослідження конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дають змогу виділити загальні якості індивіда, що відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності (наприклад, інтелект), а також спеціальні, що відповідають більш вузькому колу вимог конкретної діяльності (спеціальні здібності). Урахування рівня розвитку здібностей під час вибору професії та добору кадрів сприяє підвищенню ефективності діяльності людини та ступеня її задоволеності результатами своєї праці.

Тому ключове питання полягає не в тому, наскільки обдарована чи здібна конкретна людина, а в тому, якими є її обдарованість і здібності.

Індивідуальні здібності в одній або кількох галузях діяльності називають талантом, а таких людей – талановитими. *Талант* – вищий рівень здібностей людини до певної діяльності. Це поєднання здібностей, які дають людині змогу успішно, самостійно та нестандартно виконати певну складну трудову діяльність. Це сукупність таких здібностей, що дають змогу одержати продукт діяльності, який вирізняє новизна, високий рівень досконалості і суспільної значущості.

Перші ознаки таланту в музиці, математиці, мовознавстві, техніці, спорті тощо виявляються вже в дитячому віці. Проте талант може проявитись і пізніше. Формування і розвиток таланту значною мірою залежить від суспільно-історичних умов життя і діяльності людини. Талант може проявитись в усіх сферах людської праці: організаторській і педагогічній діяльності, науці, техніці, найрізноманітніших видах виробництва. Для його розвитку велике значення відіграють працьовитість і наполегливість. Талановиту людину характеризує потреба в занятті певним видом діяльності, яка з часом виявляється у пристрасті до обраної справи.

Поєднання здібностей, які є основою таланту, в кожному випадку буває особливим, властивим тільки певній особистості. Про наявність таланту слід робити висновок за результатами діяльності людини, які мають вирізняти принципова новизна, оригінальність підходу. Талант людини стимулюється потребою в творчості. Водночас, чим більший талант, тим більше обробки і техніки він потребує. Коли фальшивить у співах маленький і непомітний голос – це просто неприємно, а якби помилився відомий тенор Франческо Таманьо зі своїм громоподібним талановитим голосом – це жахливо.

Окрім таланту виокремлюють також геніальність. *Геніальність* – це найвищий рівень творчих проявів особистості, який втілюється у творчості та має історичне значення для життя суспільства.

Геній, образно кажучи, створює нову епоху у своїй царині знань. Для нього характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче додання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства. Водночас геніальні здобутки людства зазвичай оцінюються із запізненням, адже геній іде попереду конкретного рівня наукових і мистецьких досягнень історичного періоду, в якому живе.

Узагальнення змісту підрозділу

Темперамент як індивідуальна особливість людини виявляється в ступені її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності. Характер – сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які виявляються в діяльності і спілкуванні та зумовлюють типові способи сприйняття реальності, поведінки, а також своєрідні відносини людини до найрізноманітніших аспектів дійсності. Здібності – індивідуально-психологічні

особливості, які детермінують успішне виконання людиною конкретного виду діяльності. Вони ширші за обсягом, ніж знання, уміння, навички та виявляються у швидкості, глибині й ефективності оволодіння засобами та прийомами діяльності.

Питання для самостійної роботи

1. Яка історія вивчення темпераменту у науковій думці?
2. Які види темпераменту? Дайте характеристику кожному з них.
3. У чому полягає основна відмінність між темпераментом і характером?
4. Які вольові риси характеру? У чому полягає сутність волі та вольового зусилля?
5. В яких ситуаціях людина використовує волю?
6. Що таке спрямованість особистості?
7. Які види здібностей вирізняють? Чи існує відмінність між задатками, здібностями, навичками й уміннями?
8. У чому полягає відмінність між загальними та спеціальними здібностями?
9. Що таке обдарованість, геніальність, творчість?
10. Які здібності необхідні для ефективної професійної діяльності медичного працівника, психолога?

Завдання і проблемні ситуації

1. Чи можна сказати, що наявність меланхолічного типу темпераменту у працівників медичних закладів заважає їм добре виконувати їх обов'язки? Наприклад, чи може лікар-меланхолік бути гарним фахівцем? Яким чином цей тип темпераменту впливає на професійні обов'язки? Відповідь обґрунтуйте.

2. Чи можна виділити для працівника швидкої медичної допомоги, який працює в надзвичайних та екстрених умовах порятунку, бажаний тип темпераменту або поєднання рис типів темпераменту?

3. Якщо медичному працівнику потрібно повідомити пацієнтові негативний діагноз, чи має він враховувати тип темпераменту пацієнта та в залежності від нього обирати форму повідомлення діагнозу? Чи повинні медичні працівники враховувати індивідуально-психологічні властивості пацієнтів?

4. Відомо, що російські космонавти Валентин Лебедев і Анатолій Березовий провели разом на орбіті 211 діб. Вони успішно виконали програму польоту, причому, як вважають фахівці, певним чином

завдяки сумісності темпераментів, оскільки Валентин Лебедев – людина дуже організована, вольова, цільна, методично впорядкована, дуже емоційна, але твердо володіє собою, а Анатолій Березовий більш імпульсивний, відкритий, захоплюється ідеями, ініціативний. Чи можна спрогнозувати найвдаліше поєднання типів темпераментів між працівниками медичних закладів? Яке саме?

5. Чи можна за індивідуально-психологічними особливостями людини, що виявляються в ранньому дитинстві, спрогнозувати її майбутнє: вибір спеціальності та кар'єрний ріст?

6. У кожній професії є певні професійні деформації. Чи можна припустити, що наявність того чи іншого типу темпераменту дає особистості змогу їх уникнути або отримати?

7. Відомо, що порівняння результатів роботи водіїв – представників слабкої і сильної нервової системи – показало, що не мали аварій і серйозних порушень не водії першої категорії, а другої, адже велику увагу приділяли плануванню й організації своєї роботи. Що виявило це дослідження? Як його результати можна застосувати для покращення роботи медичної сфери, сфери психологічної допомоги?

8. Описуючи характер тієї чи іншої людини, завжди вказують відмінні, лише їй притаманні властивості. Очевидно, при цьому мають на увазі ступінь їх відхилення від складових «ідеального» характеру. Чи, на Вашу думку, існує перелік бажаних ідеальних рис характеру для працівників медичної сфери, сфери психологічної допомоги? Які саме риси характеру є найпотрібнішими для цієї категорії людей?

9. Чим пояснити, що найповніше характер людини виявляється в складних, критичних ситуаціях? Як цей чинник впливає на роботу медичного персоналу / психологів, які працюють в екстрених ситуаціях?

10. Чим можна пояснити той факт, що людина на роботі може проявляти себе суворим і вимогливим керівником, а вдома бути доброзичливою, чуйною та охоче підкорюватись іншим? Чи суперечить цей приклад цільності характеру? Можливо, в людини існує декілька характерів?

11. Як пояснити факт, що близнюки, які ростуть в однакових умовах, мають схожі зовнішні дані, але відрізняються характерами?

12. Чи можна сказати, що сфери медицини та психології обирають лише люди з «міцним» характером? Чи потрібно враховувати при виборі професії особливості характеру людини?

13. Характер людини формується упродовж життя в основному під впливом суспільних умов. Чи можна у працівників медичної сфери, які мають великий стаж праці, виявити схожі риси характеру?

14. На Вашу думку, за домінування якого з двох типів акцентуацій характеру особистості – педантичного чи демонстративного – можна досягти успіху в сфері медицини / психологічного консультування (лікування людей)?

15. Виділяють такі рівні здібностей, як талант і геніальність. Чи може, на Вашу думку, лікар бути генієм у галузі медицини? Як виявити та виміряти його геніальність?

16. Чи можна на 100 % стверджувати, що в родині лікарів кожен нащадок схильний бути медичним працівником?

17. Як пояснити той факт, що людина з гіршими здібностями до певної діяльності інколи виконує її якісніше, ніж особа з кращими здібностями? За рахунок яких психічних якостей особистості чи соціальних умов це можливо?

18. Здібності зумовлюють успішність оволодіння людиною знаннями, вміннями, навичками в загальноосвітній школі та вищих навчальних закладах, рівень професійної майстерності. Отже, можна прогнозувати, що й життєві здобутки залежатимуть від них. Проте відомо, що не всі здібні учні досягають життєвого успіху, тоді як школярі, які не відзначалися високими здібностями, добилися неабияких висот. Чому здібності не мають впливу на життєві успіхи?

19. Чи може кожна людина стати гарним медичним працівником? Чи достатньо для освоєння професії медичного працівника / психолога мати високий рівень загальних здібностей? Чи потрібні в такому випадку особливі спеціальні здібності та які саме?

20. Чи можна за рівнем розвитку здібностей одного з близнюків прогнозувати рівень здібностей у іншого? Що в цьому випадку можна сказати про вроджену природу здібностей?

21. Кожна людина в своєму розвитку проходить періоди підвищеної чутливості до певних впливів, освоєння виду діяльності. Наприклад, у двох-, трьохрічної дитини інтенсивно розвивається усне мовлення. Цей вік є сенситивним для її розвитку. Чи зможе, на Вашу думку, дитина упродовж дорослішання надолужити згаяне?

1.8. Категорія діяльності у психології

Поняття про діяльність.

Ціль і мотиви діяльності.

Способи діяльності: вміння, навички, стратегії.

Види діяльності.

Творчість.

Ключові слова: діяльність, активність, дія, операція, рухи, творчість, ігрова діяльність, праця, навчання, потреба, мотив, мета, навички, вміння, стратегії.

Поняття про діяльність. *Діяльність* – одна із основних категорій психології. Вона тлумачиться як специфічно людська форма відношення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни та перетворення предметів і явищ відповідно до людських інтересів. Структура діяльності представлена метою, засобами, результатом і власне процесом. Діяльність завжди містить дії та операції як необхідні складові, які зіставляються з потребами, мотивами, цілями. Потреба – це стан живої істоти, у якому виявляється її залежність від конкретних умов існування. Водночас активність тварини та діяльність людини розрізняється за деякими аспектами. Активність тварини – це поведінка. Вона обмежується інстинктивними й умовно-рефлекторними діями, які спрямовуються на пристосування до умов життя та задоволення біологічних потреб. Предмет потреби тварини – це безпосередній стимул активності, який визначає спосіб задоволення потреби.

Людська діяльність за своєю суттю є соціальною. Вона має історичні корені. Мета активності людини – не лише пристосування до умов фізичного та соціального світу, а й активне перетворення цих умов. Діяльність людини завжди характеризується свідомістю та цілеспрямованістю. Цілеспрямованість діяльності виявляється у визначенні конкретної мети діяльності, доборі відповідних засобів. Свідомий характер проявляється у плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій і прагненні до удосконалення діяльності. Діяльність – це основоположний процес, який з'єднує суб'єкт із об'єктом. Потреба, що актуалізується у людини, завжди має предметний зміст, тобто спрямована на конкретні об'єкти фізичного світу. Відтак, діяльність спонукається не потребою як станом суб'єкта, а потребою, що знайшла свій предмет, тобто опредмечуваною потребою.

Ціль та мотиви діяльності. *Мета* – усвідомлюваний образ передбачуваного результату зусиль, яких докладає людина, щоб чогось досягти. Виокремлюють близькі та віддалені *цілі*. Віддалена мета реалізується через низку ближчих цілей, які утворюють перспективу діяльності. *Мотив* – це внутрішня сила, яка спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності генетично пов'язані з органічними та культурними потребами. Потреби породжують інтереси, спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнання й оволодіння ними. Мотивація діяльності також буває близькою та віддаленою. Виділяють й усвідомлені та неусвідомлені мотиви (звички, упередження). Цілі та мотиви, з одного боку, спонукають людину до діяльності, а з іншого – самі формуються під час діяльності. Відомим є феномен «зрушення мотиву на ціль». О. Леонтьєв наводить приклад, коли людина спочатку намагається оволодіти іноземною мовою для досягнення майбутніх професійних цілей (закордонних відряджень, подорожей), а згодом так захоплюється металінгвістичними характеристиками мови, що насолоджується вже самим процесом мовного опанування як самоціллю.

Мотив завжди спонукає діяльність, а ціль надає їй спрямованості. Тому мотив є критерієм виділення у потоці життя діяльності, а ціль – окремої дії. Дія – це той складник діяльності, який підпорядкований меті. Мета завжди чітко усвідомлена людиною, тоді як мотив може бути неусвідомлений. Досягнення мети, яке утворює конкретну дію, складається із низки актів – операцій. Результат операцій не усвідомлюється, тому вони не є самостійними діями, а слугують їхніми складовими. Водночас операції відрізняються від простих рухів, оскільки останні – механістичні і є механізмами дії, а операції – необхідні складові дії. Будь-яка потреба стає мотивом діяльності через зіставлення її з метою, з іншого боку, об'єкт, на який спрямована дія і який спонукає до неї, стає метою через зіставлення його з мотивом. Мотив не може задаватися лише ззовні, а повинен ґрунтуватися на внутрішніх потребах людини. Ієрархія мотивів людини формує смисл певних явищ для неї.

Аналіз смислів, мотивів діяльності дає змогу проаналізувати життя людини. У кожній дії проявляється те, що є значущим для суспільства та людини особисто. Будь-якою дією, що спрямована на конкретний предмет чи суспільний результат, особа виражає своє ставлення до інших. Коли дія усвідомлюється суб'єктом у цій якості, вона перетворюється на вчинок. Вчинок – це дія, яка сприймається і

усвідомлюється діючим суб'єктом як суспільний акт, прояв суб'єкта, що виражає ставлення до інших людей. Розрізняють два основних види дії: вольові й імпульсивні. Імпульсивні дії спостерігаються у новонароджених до кінця 1-го року життя. У зрілому віці про імпульсивні дії говорять як імпульсивно-афективні. В імпульсивній дії подразнення переходить у дію, яка визначається динамічними відношеннями напруги та розрядки, що складаються відповідно до ситуації.

Способи діяльності: вміння, навички, стратегії. Будь-яка діяльність ґрунтується на безумовно-рефлекторних і набутих рухах. Система рухів, яка спрямована на засвоєння певного предмета, називається діями. Розрізняють предметні та розумові дії. Перші спрямовані на оволодіння предметами, встановлення контактів між людьми, а другі виявляються у сприйманні, пам'яті, мисленні. Розумові дії ґрунтуються на зовнішніх. Цей процес називається інтеріоризацією. При цьому людині не обов'язково виконувати предметну діяльність для її інтеріоризації. Достатнім є перейняття досвіду інших у виконанні цієї діяльності.

Важливу роль відіграє регуляція діяльності. У процесі засвоєння знань у свідомості людини виникає образ рухів і дій поточної діяльності, який називається акцептором діяльності. З ним порівнюється конкретна дія, що виконується, й у випадку її розходження із цим зразком дія коректується відповідно до поставленої мети. Сукупність цілеспрямованих дій, які усвідомлюються людиною, утворюють діяльність. Її ефективність залежить від способів, що використовуються. Навички – це автоматизовані компоненти свідомої дії людини, які виробляються у процесі її виконання. Спочатку навичка виникає як усвідомлено автоматизована дія, а згодом функціонує як автоматизований спосіб виконання дії. Важливу роль для вироблення навичок відіграє їх взаємодія, яка включає два процеси: інтерференцію та перенесення. Інтерференція – це гальмуюча взаємодія навичок, при якій усталені навички перешкоджають виробленню нових або знижують їх ефективність.

Інтерференція буває асоціативна, якщо виникає у процесі вироблення навички, коли на один і той самий подразник виникають дві різні навички. Якщо перша вже виробилась, то інша гальмується. Репродуктивне гальмування виявляється у породженні. Якщо обидві навички закріпилися, то інтерференція двох конкуруючих тенденцій послаблює їх силу та гальмує породження. Перенесення – це поширення позитивного ефекту від вправляння однієї навички на

іншу. Від навички слід відрізнати звички. Звичка – це не лише автоматична дія, а й та дія, яка стимулюється конкретною потребою. Вміння відрізняється від навички тим, що це не автоматизована дія, а усвідомлений акт, якому притаманні елементи творчості відповідно до актуального контексту.

У сучасній психології поширеним є поняття стратегії як загальний план реалізації дій, що ґрунтується на вміннях і навичках. Основні види стратегій: евристичні й алгоритмічні. У характеристиці навичок використовують поняття автоматизації навичок, уміння – вдосконалення вміння, стратегії – розвиток стратегій.

Види діяльності. До основних видів діяльності належать гра, навчання, праця. У певні вікові періоди конкретний вид діяльності є провідним. Ігрова діяльність – це основна форма вияву активності дитини у дошкільному віці. *Гра* – спосіб пізнання світу, відображення його у формі відчуттів, сприймання, уявлень, мисленнєвих форм. Це непродуктивна діяльність, оскільки ґрунтується на почутті задоволення, з припиненням якого вона закінчується. Цілі ігрової діяльності відрізняються нестійкістю та швидким переключенням із однієї гри на іншу. Тому важливого виховного значення набуває створення цілеспрямованої ігрової діяльності, упродовж якої можна виховувати думку, розвивати психічні процеси дитини. Видом цілеспрямованих ігор є дидактичні ігри, які широко використовуються у навчанні молодших школярів. Цілі таких ігор: успішно провести гру, переконати партнера, розвинути фізичні та розумові якості.

У підлітковому та юнацькому віці загрозливим є тяжіння до азартних ігор, що ставить перед психологами задачу вивчати негативні функції ігрової діяльності, яка може перерости у паталогічні форми. Сутність ігрової діяльності визначається через такі три аспекти:

1. Мотиви гри полягають не в отриманні певних продуктивних результатів, не у самій діяльності, а в різноманітних переживаннях, які є значущими для дитини. В грі реалізуються лише ті дії, які внутрішньо, особистісно значущі для її учасника. Із цим аспектом гри можна порівняти лише з проявами вищої творчості.

2. Під час гри дитина осягає досвід, вироблений у ході культурно-історичного розвитку людства. При цьому дитина засвоює не лише предмети фізичного та соціального світу, а й ті дії, які були покладені попередніми поколіннями у виготовлення цих предметів. Предмети гри дають змогу задовольнити потреби дитини, а з іншого боку – зрозуміти обмеженість людських ресурсів у постійному задоволенні своїх потреб. Гра – це спосіб реалізації потреб і запитів дитини лише в межах її можливостей.

3. Виконання певної ролі у грі збагачує особистість, готує дитину до виконання соціальних ролей. Ця думка є основоположною у мистецтві К. Станіславського, де роль, яку актор виконує на сцені, неодмінно збагачує його особистість. Система К. Станіславського полягає у створенні такого образу ролі, щоб він ґрунтувався на житті людського духу та красі сценічної художньої форми. Для цього актору необхідно наполегливо працювати у двох напрямках: над своєю особистістю та власною роллю.

До класичних теорій гри належать теорії К. Гросса, Ф. Шиллера, К. Бюлера, Л. Виготського, Д. Узнадзе. За К. Гроссом, основне значення гри для дітей – підготовка до подальшого життя, для дорослих – доповнення до життєвої діяльності та відпочинок; за Ф. Шиллером, джерело гри – це надлишок енергії. Надлишкові сили, що не знайшли виходу у праці, реалізуються у ній.

К. Бюлер, визначаючи мотиви гри, висунув теорію функціонального задоволення як задоволення від процесу, а не отриманого результату гри. За Л. Виготським, визначальним у грі є те, що дитина створює штучну уявну ситуацію замість реальної і діє у ній, виконуючи певну роль, яка згодом переноситься на реальну предметну діяльність. За Д. Узнадзе, гра – це продукт розвитку, який випереджає потреби практичної діяльності.

Навчальна діяльність – це діяльність, яка слідує за ігровою активністю та переедує праці. Основна мета навчання – підготовка до майбутньої самостійної роботи, а також засвоєння узагальнених результатів того, що створено попередніми поколіннями. Успіх навчання передусім визначається усвідомленням цілі навчання та мотивів, якими керується учень. Основні мотиви навчання: безпосереднє зацікавлення змістом предмета; інтерес зумовлений специфікою розумової діяльності, яка потрібна для вивчення конкретного предмета; зацікавлення підкріплюється відповідними нахилами учня, а також усвідомленням того, що предмет добре засвоюється; інтерес зумовлюється тим, що конкретний предмет пов'язаний із бажаною майбутньою професійною діяльністю.

Праця – свідомо діяльність людини, яка спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Це необхідна умова існування і розвитку людини; єдність фізичного та психічного. У праці виявляються інтелектуальні, мисленнєві та творчі елементи. На основі цього розрізняють праці винахідника, вченого та художника. Праця винахідника – це прояв винаходу. Специфіка винаходу, яка відрізняє

його від іншої інтелектуальної праці, полягає у створенні речі, механізму чи прийому, який може розв'язати певну проблему. Праця вченого характеризується раптовістю та долею випадку поряд із копіткою наполегливістю у вирішенні проблеми. Праця художника вирізняється як піднесенням, так і великою концентрацією та зібраністю.

Творчість. Творча діяльність має свою специфіку:

1. Вона завжди зумовлюється потребами суспільства.

2. Починається творча діяльність із творчого задуму. Виникненню творчого задуму передують підготовча робота, яка полягає у розмірковуванні над змістом задуму, з'ясуванні його деталей, шляхів реалізації та зборі необхідних матеріалів. Після підготовчого етапу слідує реалізація творчого задуму, яка триває протягом різного часу відповідно до змісту завдання, його складності, підготовки й умов творчої роботи. Здійснення творчого задуму – це складна та напружена робота, яка підпорядковує максимальні сили людини. Окрім цього, велику роль відіграє натхнення як напруга усіх сил, що виявляється в емоційному захопленні предметом творчості і продуктивній роботі над ним. Піднесення виникає лише під час копіткої праці як її необхідний наслідок. Тому піднесення, за П. Чайковським, не любить відвідувати лінивих.

3. На творчу роботу великий вплив має ефект новизни, відповідність запитам сучасності. У зв'язку із цим відбувається мобілізація духовних сил та інтуїтивна поява нових образів і способів дій вирішення проблеми.

4. Успіх творчості залежить від ступеня володіння людиною прийомами, технікою роботи, ставленням до отриманих результатів. Творчим працівникам притаманні критичне мислення, вимогливе відношення до своїх робіт. Творчий підхід до справи – необхідна умова продуктивної діяльності, соціального та науково-технічного прогресу суспільства. Саме творчість відкриває широкий простір для особистісного зростання людини.

За словами К. Станіславського, саме істинне мистецтво повинно навчити людину пробуджувати несвідому творчу природу для надсвідомої органічної творчості.

Узагальнення змісту підрозділу

Діяльність – це одна із основних категорій психології. Вона тлумачиться як специфічно людська форма відношення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни та перетворення предметів і

явищ відповідно до людських інтересів. Структура діяльності представлена метою, засобами, результатом і власне процесом. Мета – усвідомлюваний образ передбачуваного результату зусиль, яких докладає людина, щоб чогось досягти. Серед цілей виокремлюють близькі та віддалені. Віддалена мета реалізується через низку ближчих цілей, які утворюють перспективу діяльності. Мотив – це внутрішня сила, яка спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності генетично пов'язані з органічними та культурними потребами. Потреби породжують інтереси, спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнання й оволодіння ними. Мотивація діяльності також буває близькою та віддаленою. Навички – це автоматизовані компоненти свідомої дії людини, які виробляються у процесі її виконання. Вміння – здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок. Стратегії – це загальний план реалізації дій, що ґрунтується на вміннях і навичках. До основних видів діяльності належать гра, навчання, праця.

Питання для самостійної роботи

1. Що таке діяльність як психологічна категорія?
2. У чому полягає відмінність між діяльністю й активністю, діяльністю і поведінкою?
3. Якою є структура діяльності?
4. Які види діяльності Ви знаєте? Конкретизуйте кожен із них.
5. У чому полягають особливості творчої діяльності?
6. Що таке потреби? Дайте їх класифікацію.
7. Що таке мотиви діяльності? Які види мотивів Ви знаєте?
8. Що таке цілі діяльності? Які цілі діяльності розрізняють?
9. Дайте визначення поняттям навичок, умінь і стратегій.
10. У чому полягають особливості мотиваційної сфери особистості?

Завдання і проблемні ситуації

1. Визначте структуру професійної діяльності медичного працівника / психолога, виділивши мету, засоби, результат і власне процес. Які способи ефективного виконання професійної діяльності є найважливішими?
2. Визначте психологічні особливості праці медичного працівника / психолога на основі структури їх професійної діяльності.
3. У чому може проявлятися творчість медичного працівника / психолога?

РОЗДІЛ II. МІЖОСОБОВЕ СПІЛКУВАННЯ

2.1. Спілкування. Види спілкування. Соціальна перцепція

Підходи до вивчення спілкування.

Види спілкування.

Спілкування та комунікація.

Соціальна перцепція як чинник ефективного спілкування

Ключові слова: спілкування, обмін інформацією, психологічний вплив, принцип кооперації, матеріальне, когнітивне, кондиційне, мотиваційне, діяльнісне, біологічне, соціальне, опосередковане, пряме, вербальне, невербальне, ділове, професійне, цільове, інструментальне спілкування, комунікація, функції спілкування, ефект ореолу, каузальна атрибуція, стереотипізація, емпатія, фаворитизм.

Підходи до вивчення спілкування. У вітчизняній психології існує стійка традиція вивчення спілкування як суто психологічного феномену, що охоплює три основні складові: перцептивну, комунікативну й інтерактивну. Ефективність спілкування загалом визначається успішною реалізацією усіх складових.

Виокремлюються три основні підходи до дослідження спілкування: діяльнісний, ігровий та антропологічний. Діяльний характер спілкування виражається в його предметно-практичній спрямованості, змістовності, творчості, коли змінюється не тільки оточуюча суб'єкта дійсність, але й він сам. Саме цей підхід пояснює, як через спілкування розкривається внутрішній потенціал особистості, її мотиви, інтереси, потреби.

Відповідно до ігрового підходу Е. Берна, спілкування поділяється на ігрове та неігрове. Неігрове відрізняється однозначністю, відкритістю, щирістю, а ігрове – імітацією, неправдоподібністю, де особливої ролі набувають посередники спілкування, «сурогати» ввічливості, відвертості, правдивості. В ігровому спілкуванні широко використовуються трансакції – такі комунікативні одиниці, які консолідують учасників спілкування. Прикладний підхід до спілкування об'єднує універсальні прийоми в систему практик. За антропологічного підходу тіло і його динаміка розглядаються як своєрідна мова спілкування, що візуалізує внутрішній стан суб'єктів.

Спілкування тлумачиться як обмін інформацією та емоційний вплив на співрозмовника. У спілкуванні визначають такі аспекти:

зміст, ціль і засоби. Зміст спілкування – це та інформація, яка передається від однієї особи до іншої в процесі міжіндивідуальних контактів. Мета спілкування – це те, задля чого породжується цей процес. Засоби інформації – це способи кодування, передачі, обробки та декодування даних.

Види спілкування. Відповідно до змісту, цілей і засобів спілкування існують його різновиди. Так, відповідно до змісту визначають *матеріальне* (обмін продуктами діяльності), *когнітивне* (обмін знаннями), *кондиційне* (обмін психічними та фізіологічними станами), *мотиваційне* (обмін цілями, потребами), *діяльнісне* (обмін діями, вміннями, навичками) спілкування.

За цілями спілкування поділяється на *біологічне* (необхідне для підтримки та розвитку організму), *соціальне* (спрямоване на зміцнення міжособистісних контактів) та *особистісне* (зростання індивіда). За засобами спілкування поділяється на безпосереднє й опосередковане, пряме та непряме. *Безпосереднє спілкування* здійснюється за допомогою органів (руки, голосові зв'язки, язик тощо). *Опосередковане* пов'язане з використанням спеціальних засобів і знарядь для обміну інформації (знакові системи, телебачення тощо). *Пряме спілкування* передбачає особистісні контакти та безпосереднє сприйняття співрозмовниками один одного. *Непряме спілкування* здійснюється через посередників, функцію яких відіграють інші люди.

Серед видів спілкування також виділяють ділове, особистісне, інструментальне та цільове. *Ділове* включене у процес спільної діяльності та слугує для підвищення її продуктивності. *Особистісне*, навпаки, сконцентроване на психологічних проблемах внутрішнього характеру, які інтимно та глибоко торкаються людини. *Інструментальне спілкування* не є самоціллю, не стимулюється індивідуальною потребою, а переслідує якусь іншу мету окрім задоволення потреби у спілкуванні. *Цільове спілкування* слугує засобом задоволення специфічної потреби у спілкуванні. Найважливішими видами спілкування є *вербальне та невербальне спілкування*.

Спілкування та комунікація. Важливим є зіставлення понять «спілкування» та «комунікації», адже у зарубіжній психології використовується лише останній термін. Комунікація може бути різних видів: інтраперсональна, інтерперсональна, групова, а також масова. Головна риса *інтраперсональної комунікації* – спілкування особистості із самою собою. *Інтерперсональна комунікація* характеризується спілкуванням 2 або 3 осіб при незначній фізичній дистанції. Натомість,

групова комунікація має місце при спілкуванні груп людей у ситуації віч-на-віч. *Масова комунікація* відрізняється від попередніх типів використання професійними комунікаторами засобу для передавання інформації на деяку відстань великим аудиторіям слухачів або читачів.

Загалом комунікацію слід розглядати як процес, який передбачає пошук, відбір і поширення знаків таким чином, аби їхній одержувач встановив значення, подібне до того, що містилось у ментальності відправника / комунікатора. Головне значення поняття «комунікація» – позначення процесу створення, відправлення, одержання та інтерпретації сигналів людиною. Комунікація – це сприйняття, інтерпретація та реакція людей на сигнали, вироблені іншими.

На сучасному етапі розвитку соціальної психології на часі – ототожнення термінів «спілкування» та «комунікації» з огляду на такі міркування. По-перше, у зарубіжній психології немає поняття «спілкування», останнє є зразком суто радянської традиції. По-друге, синонімізація цих слів дасть змогу уніфікувати не лише зарубіжні та вітчизняні підходи до дослідження спілкування (комунікації), а і різні школи – когнітивну, соціально-когнітивну, культурно-історичну тощо.

За визначенням відомого когнітолога Г. Грайса, спілкування підпорядковується принципу кооперації, адже співрозмовники завжди домовляються про щось. Для успішного перебігу комунікативного процесу він увів *максими кількості, якості, способу та відношення*. Принцип кооперації ґрунтується на власне понятті «мовлення» та його функції як максимально ефективної передачі інформації, оскільки воно передбачає особливу діяльність, яка спрямована на досягнення спільної мети. Функціонування цього принципу забезпечується дією конкретних постулатів – кількості, якості, відношення та способу. Максима кількості регулює обсяг інформації, що передається під час спілкування; максима якості пов'язана зі збереженням істинності поточних даних; максима відношення передбачає збереження важливості інформації для всіх учасників спілкування; максима способу регулює чіткість і зрозумілість передачі даних. Отже, дотримання принципу кооперації забезпечує ефективну комунікацію.

Вперше трактування комунікації як кодування та декодування інформації, які підпорядковані важливим психічним механізмам і закономірностям, було запропоновано Ч. Осгудом. Він розглядав цей процес у термінології загальної теорії зв'язку. Елементами моделі ефективної комунікації, за Ч. Осгудом, є відправник, отримувач,

повідомлення 1 та повідомлення 2, канал зв'язку. При цьому у каналі зв'язку можуть виникнути значні перешкоди, які спричиняють відмінність повідомлення 2 від повідомлення 1. Ці перешкоди називаються комунікативним шумом.

Визначають три *види комунікативного шуму*: лінгвістичний, когнітивно-інтерпретаційний і соціально-інтерактивний. Лінгвістичний комунікативний шум зумовлений помилками в мовленні, надто великою метафоричністю тощо. Когнітивно-інтерпретаційний – нестачею знань і життєвого досвіду одного із співрозмовників. Соціально-інтерактивний – різними психологічними станами комунікантів, наприклад, тривожністю, агресивністю, емоційною лабільністю тощо.

Інша назва для комунікативного шуму – комунікативні бар'єри. *Комунікативний бар'єр* – специфічна психологічна перешкода в передаванні й сприйманні інформації, зумовлена відсутністю у комунікатора та комуніканта єдиної системи кодування і декодування інформації. Важливу роль у подоланні цих бар'єрів відіграють так звані фільтри сприйняття інформації – система відбору інформації людською психікою.

У вітчизняній психології виділяються такі *аспекти вивчення спілкування*:

1) інформаційно-комунікативний (спілкування розглядається як вид особистісної комунікації, упродовж якої здійснюється обмін інформацією);

2) інтеракційний (спілкування аналізується як взаємодія індивідів у процесі кооперації);

3) гносеологічний (людина виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціального пізнання);

4) аксіологічний (вивчає спілкування як процес обміну цінностями);

5) нормативний (визначає місце і роль спілкування в процесі нормативного регулювання поведінки індивідів, а також передачі та закріплення норм у буденній свідомості, реального функціонування стереотипів поведінки);

6) семіотичний (спілкування, з одного боку, – специфічна знакова система, з іншого – посередник у функціонуванні різних знакових систем);

7) соціально-практичний (праксіологічний) аспект (процес спілкування розглядається як обмін діяльністю, здібностями, уміннями та навичками).

Найважливіші функції спілкування:

1) контактна – встановлення контакту як стану обопільної готовності до прийому та передачі інформації й підтримки взаємозв'язку під час взаємодії;

2) інформаційна – обмін повідомленнями, відомостями, думками, задумами, рішеннями, станами, видача запиту на інформацію чи відповіді на отримане від співбесідника запитання;

3) спонукальна – стимулювання партнера по спілкуванню (аутоstimулювання), спрямування його активності на виконання певних дій;

4) координаційна – взаємна орієнтація й узгодження дій для організації спільної діяльності;

5) розуміння – адекватне сприймання та розуміння партнерами змісту повідомлення, а також один одного (намірів, установок, переживань, станів);

б) амотивна – цілеспрямоване збудження у співбесідника потрібних емоційних переживань або неусвідомлюваний «обмін емоціями», зміна за його допомогою власних переживань і станів;

7) встановлення стосунків – усвідомлення та фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків соціальної спільності, у якій комунікант перебуває;

8) здійснення впливу – зміна стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери, особистісно-сміслових утворень партнера (намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності, смаків, норм і стандартів поведінки, оцінки й ін.).

Соціальна перцепція як чинник ефективного спілкування.

Соціальна перцепція – це сприйняття, розуміння й оцінка людьми соціальних об'єктів: самих себе, інших, соціальних груп та інтерпретація і прогнозування на цій основі їх вчинків. Термін увів американський психолог Дж. Брунер для позначення факту соціальної обумовленості сприйняття, його залежності не тільки від характеристик об'єкта, а й минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, значущості ситуації.

Соціально-перцептивна сторона спілкування включає в себе процес формування образу іншої людини, що досягається «прочитанням» за фізичними характеристиками партнера його психологічних властивостей і особливостей поведінки.

Сприйняття соціальних об'єктів і матеріального світу якісно відрізняється:

1) по-перше, соціальний суб'єкт не пасивний і не байдужий до об'єкта, який він сприймає. Впливаючи на об'єкт сприйняття, лю-

дина, яка сприймає, намагається вигідніше трансформувати уявлення про себе;

2) по-друге, увага суб'єкта соціальної перцепції передусім зосереджена не на моментах породження образу як результату відображення сприйнятої реальності, а на змістових і оціночних інтерпретаціях об'єкта сприйняття, в тому числі причинних;

3) по-третє, сприйняття соціальних об'єктів характеризується великою злитістю пізнавальних компонентів із емоційними «афективними», більшою залежністю від мотиваційно-сислової структури діяльності суб'єкта сприйняття.

Важливу роль у перебігу соціальної перцепції відіграють схеми першого враження. Якщо в процесі довготривалого спілкування стосунки людей стають близькими, що не піддаються певній схематизації, то на перших етапах основна роль відводиться різним стійким схемам сприйняття вчинків іншої особи. Зупинимося на аналізі типових схем соціального сприйняття: стереотипізації, фізіономічній редукції, внутрішньогруповому фаворитизмі, ідентифікації, емпатії, соціальній рефлексії, атракції, каузальній атрибуції.

В їх основі є добре відомий «ефект ореолу»: якщо перше враження про людину загалом позитивне, спостерігач схильний її переоцінювати, якщо негативне – недооцінювати. Дія першого враження, яке створило «ореол», може бути досить довготривалим. Виділяють три основних фактори, які відповідають за виникнення оціночної помилки при формуванні першого враження: неперевершеність, привабливість, подібність. Відповідно вони виділяють і три схеми формування першого враження. Кожна схема запускається визначеним чинником, який присутній у ситуації знайомства: факторами неперевершеності, привабливості партнера та подібності сприйнятої особи зі спостерігачем [17].

Стереотипізація – процес формування враження про людину, яка сприймається на основі вироблених групою стереотипів. Різні соціальні групи, реальні (нація) чи ідеальні (професійна група), виробляють стереотипи, стійкі пояснення визначених фактів, звичні інтерпретації речей. Це цілком логічно, адже стереотипізація – необхідний і корисний інструмент соціального пізнання світу. Він дозволяє швидко і на визначеному рівні достатньо надійно категоризувати, спрощувати соціальне середовище людини. Отже, селекція, обмеження, категоризація великої маси соціальної інформації, яку щохвилини отримує людина, – когнітивна основа стереотипізації.

Виділяють чотири функції стереотипів, дві з яких реалізуються на індивідуальному рівні, дві – на груповому. Значення стереотипу на індивідуальному рівні: селекція соціальної інформації; створення та підтримка позитивного Я-образу. На груповому рівні: формування та підтримка групової ідеології, що пояснює і виправдовує поведінку групи; створення та підтримка позитивного Ми-образу.

Стереотип, здатний породжувати нову реальність, отримав загальну назву «стереотип очікування». Є в нього й інші найменування, більш відомі в психології – «самоактуалізуюче пророцтво», «ефект Пігмаліона». Механізм, який забезпечує роботу цього стереотипу, закладений у сам процес соціальної перцепції: спостерігач на основі своїх перцептивних чинників формує власну стратегію поведінки щодо відношення до об'єкта сприйняття і реалізує її. Об'єкт сприйняття, будуючи поведінку, відштовхується від цієї стратегії, а згодом – і від суб'єктивної думки про неї, яка склалась у спостерігача. Якщо спостерігач – авторитетна людина, об'єкт сприйняття намагатиметься вписатись у ту модель поведінки, яку йому запропонували, і почне діяти.

Фізіономічна редукція – це спроба судити про внутрішні психологічні особливості людини, її вчинки і прогнозувати її поведінку на основі типових для її групи рис зовнішності. Дуже активно цей механізм працює в галузі міжетнічних відносин, а також у ситуаціях соціальної взаємодії.

Внутрішньогруповий фаворитизм – тенденція сприяти в оцінці членам своєї групи у порівнянні з представниками інших груп. Тобто, «наші» завжди кращі, ніж «не наші». Тому в чужому місті люди так радіють землякам, у чужій країні – співвітчизникам. Але це буває не завжди. Фаворитизм характерний не для всіх груп, а тільки сильних, які благополучно розвиваються, з позитивною системою внутрішньогрупових цінностей. Групам, що переживають часи конфлікту, розпаду, переструктурування цілей і цінностей, може бути не до фаворитизму.

Ідентифікація – уподібнення себе іншому. Це спроба зрозуміти стан, настрій людини, її ставлення до світу та себе самого, поставивши себе на її місце, злившись із її Я. При цьому не виключена, нехай навіть тимчасова, але відмова від власного Я. За умов ідентифікації себе з іншою людиною засвоюються її норми, цінності, поведінка, смаки та звички. Людина поводиться так, як, на її думку, будувала б у цій ситуації свою поведінку інша особа. Ідентифікація

має особливе особистісне значення на визначеному етапі розвитку, частіше за все – в старшому підлітковому чи юнацькому віці, коли вона багато в чому визначає характер відносин між юнаком і важливими для нього дорослими й однолітками (наприклад, ставлення до кумиру).

Емпатія – досягнення емоційного стану, здатність відчувати іншу людину. Термін увійшов в обіг психологічної науки завдяки Е. Тітченеру. Сьогодні це надзвичайно багатогранне поняття, яке означає: психічний процес, що дозволяє людині зрозуміти переживання іншої особи (емпатія як мезанізм пізнання); діяльність людини, що дозволяє особливим чином будувати спілкування (емпатія як особливий вид уваги до іншої особи); здатність, властивість особистості (емпатія як характеристика людини, тобто емпатійність).

Емпатія базується на вмінні правильно уявляти собі, що відбувається в душі кожної людини, що вона переживає, як оцінює оточуючий світ. Відомо, що емпатія тим вища, чим краще особа здатна уявити, як одна і та ж подія сприйматиметься різними людьми, і наскільки вона допускає право на існування цих точок зору. Велике значення має й особистий досвід різноманітних душевних переживань, тому що важко збагнути почуття іншого, яке сам ніколи не відчував. Отже, емпатія – це здатність робити висновок за аналогією, хоча подібне визначення не дає вичерпної відповіді на питання природи цього феномену.

Соціальна рефлексія – це внутрішнє представлення іншого суб'єкта у внутрішньому світі людини. Чим ширше коло спілкування, тим більше різноманітних уявлень про те, як воно сприймається іншими, тим більше в кінцевому результаті людина знає про себе й інших. Включення партнера у власний внутрішній світ – найефективніше джерело самопізнання в процесі спілкування. Отже, розкриваючи іншим під час спілкування свій внутрішній світ, ми отримуємо доступ до багатств власної душі.

Атракція – механізм розуміння партнера зі спілкування на основі глибокого почуття до нього. Причому природа почуття не важлива: легше зрозуміти друга і ворога, ніж чужу людину. Атракція не гарантує формування «об'єктивного» погляду на людину, вона дає розуміння її почуттів, станів, уявлень про життя.

Каузальна атрибуція – ще один механізм соціальної перцепції. Ситуація спільної діяльності передбачає розуміння партнерами один одного. Без цього вона просто не може бути успішною, а то й зовсім

не мати місця. Але не тільки необхідність об'єднати зусилля запускає механізм причинного приписування. Судячи із багаточисельних досліджень, «пізнавати» причини вчинків інших людей і відповідати на питання «Що за цим стоїть?» – стійка людська пристрасть. Напевно, кожний із нас пригадає не один епізод із власного життя, коли речі сприймалися одухотворено, за образом людей, тобто наділеними намірами та смислами. Але якщо стосовно неживих предметів таке сприйняття і така оцінка їх «дій», швидше, виняток, то при взаємодії з людьми – це норма, правило, соціально-психологічна закономірність. Така дивна здатність трактування поведінки властива кожній людині, вона складає основу її життєвої психології. У будь-якому спілкуванні ми певним чином, навіть не задаючи собі спеціальні питання, отримуємо уявлення про те, чому і навіщо людина щось вчинила. Тобто, людині властиво одночасно зі сприйняттям дії іншої особи сприймати і її справжній мотив. У соціальній психології існує цілий розділ, присвячений дослідженню закономірностей сприйняття причин вчинків. У цьому контексті чітко виділяються теоретична й експериментальна лінії вивчення процесу каузальної атрибуції.

Узагальнення змісту підрозділу

Спілкування – обмін інформацією та емоційний вплив на співрозмовника. У спілкуванні визначають такі аспекти: зміст, ціль і засоби. Зміст спілкування – це та інформація, яка передається від однієї особи до іншої в процесі міжіндивідуальних контактів. Мета спілкування – це те, задля чого породжується цей процес. Засоби інформації – це способи кодування, передачі, обробки та декодування відомостей. Відповідно до змісту, цілей і засобів визначають види спілкування та його функції. Соціальна перцепція – це сприйняття, розуміння й оцінка людьми соціальних об'єктів: самих себе, інших, соціальних груп та інтерпретація і прогнозування на цій основі їх вчинків. Соціальна перцепція – важливий чинник ефективної міжособистісної взаємодії та спілкування. Механізми соціальної перцепції: стереотипізація, фізіономічна редукція, внутрішньогруповий фаворитизм, ідентифікація, емпатія, соціальна рефлексія, атракція, каузальна атрибуція.

Питання для самостійної роботи

1. Які підходи існують до вивчення спілкування?
2. Які види спілкування розрізняють відповідно до його змісту?

3. Які види спілкування виділяють відповідно до його цілей?
4. Які види спілкування розрізняють відповідно до його засобів?
5. У чому полягає сутність принципу кооперації?
6. Які основні складові моделі комунікації, за Ч. Огудом?
7. Які максими ефективного спілкування? Конкретизуйте їх.
8. У чому полягає відмінність між поняттями «спілкування» та «комунікації»?
9. Які основні функції спілкування?
10. Що таке соціальна перцепція?
11. Які основні механізми соціальної перцепції?
12. У чому сутність схем першого враження?

Завдання і проблемні ситуації

1. Які можуть виникнути комунікативні шуми під час спілкування медичного працівника та пацієнта, психолога та клієнта?
2. Які максими ефективного спілкування повинен дотримуватися медичний працівник / психолог у професійній взаємодії?
3. Які механізми соціальної перцепції широко використовуються у діадах «медичний працівник – пацієнт», «психолог – клієнт»?

2.2. Ділове спілкування

Поняття про ділове спілкування.

Психологічні особливості ділового спілкування.

Види ділового спілкування.

Форми ділового спілкування.

Ключові слова: ділове, професійне спілкування, наради, ділові бесіди, телефонні розмови, публічні виступи, переговори.

Поняття про ділове спілкування. *Ділове спілкування* – представницько-демонстративне спілкування, яке складається на основі інтересів того чи іншого соціального інституту і знаходить вираження в етикеті та бізнес-ритуалі. В його основі є рух до успіху, що наділяє суб'єктів змагальністю. Діловому спілкуванню притаманний ігровий настрій, який не применшує, а навпаки, стверджує його серйозність [18].

Ділове (формальне) спілкування, виходячи з характеру та змісту спілкування, визначається як процес взаємозв'язку і взаємодії. У ньому здійснюється обмін діяльністю, інформацією та досвідом, пе-

редбачається досягнення певного результату, вирішення конкретної проблеми чи реалізація певної мети. Ділове спілкування умовно поділяється на пряме (безпосередній контакт) і непряме (коли між партнерами існує просторово-часова дистанція). Пряме ділове спілкування є більш результативним, має сильніший емоційний вплив і навіюваність, ніж непряме. У ньому безпосередньо діють такі соціально-психологічні механізми, як ідентифікація, емпатія і рефлексія. Велика кількість професійних завдань передбачає маніпулятивний стиль спілкування, який породжують ділові ситуації та спільна діяльність. У словах і вчинках людей найважливішими є їх загальноприйняте значення, точність формулювань.

Ділове спілкування – це складний багатоплановий процес розвитку контактів між людьми у службовій сфері. Його учасники виступають в офіційних статусах і орієнтовані на досягнення мети, виконання конкретних завдань. Специфічна особливість цього процесу – регламентованість, тобто підпорядкування встановленим обмеженням, що визначаються національними та культурними традиціями, професійними етичними принципами.

Регламентованість ділової взаємодії виражається також в увазі до мови. Обов'язковим є дотримання мовного етикету – розроблених суспільством норм мовної поведінки, типових готових «формул», що дозволяють організовувати етикетні ситуації вітання, прохання, вдячності. Ці стійкі конструкції обираються з урахуванням соціальних, вікових, психологічних характеристик. Важливим є те, що за певних обставин особистісне спілкування за формою може виглядати як рольове, ділове, «предметно-проблемне».

Часто поняття «ділове спілкування» розглядається як «професійне», «службове», як особливий вид діяльності, організаційна форма та рівень сумісної діяльності. Тому ділове спілкування може визначатися як специфічна форма контактів і взаємодії людей, які представляють не лише самих себе, а й власні організації. Воно включає обмін інформацією, пропозиціями, вимогами, поглядами, мотивацією з метою розв'язання конкретних проблем як усередині установи, так і за її межами, а також укладення контрактів, договорів, угод чи встановлення інших відносин між підприємствами та фірмами.

Психологічні особливості ділового спілкування. До основних психологічних особливостей ділового спілкування належать:

- наявність певного офіційного статусу об'єктів;
- спрямованість на встановлення взаємовигідних контактів і підтримку зв'язків між представниками взаємозацікавлених організацій;

• відповідність певним загально визнаним і загальноприйнятим правилам;

• передбачуваність ділових контактів (попередньо плануються, визначається їх мета, зміст і можливі наслідки);

• конструктивність характеру взаємовідносин, їх спрямування на розв'язання конкретних завдань, досягнення певної мети, як правило, не виходячи за рамки певного кола;

• взаємоузгодженість рішень, домовленість і подальша організація взаємодії партнерів;

• значущість кожного партнера як особистості;

• безпосередня діяльність, якою зайняті люди, а не проблеми, що бентежать їх внутрішній світ.

Особа, яка спрямовує інформацію (комунікатор), і яка її приймає (реципієнт) у діловому спілкуванні постійно міняються місцями, завдяки чому у людей, що спілкуються, має бути однакове розуміння не тільки значень, а й змісту слів. Ефективне ділове спілкування – це не стільки обмін значеннями, скільки обмін думками, пошук спільного рішення.

Тому для ґрунтовного вивчення спілкування у фокус уваги неодмінно потрапляють особливості діагностики усного мовлення. Враховуючи специфіку та труднощі у дослідженні сприймання усного мовлення, важливими є розроблені процедури психолінгвістичного аналізу усного мовлення, спрямовані як на вивчення характерологічних властивостей мовця на основі його вербальної і невербальної поведінки у процесі комунікації, так і особливості сприймання цього мовлення адресатом.

Запропоновано модель комунікації, у якій перший етап – мотиваційний, протягом якого у відправника виникає бажання вступати в комунікацію, другий – семантичний, на якому виникає образ майбутнього повідомлення. Цей образ дифузний, цілісний. Третій етап – рядовстановлювальний, на якому дифузний образ набуває дискретних ознак і кодується у мовні знаки, внаслідок чого утворюється повідомлення. На четвертому етапі – інтегрувальному – відбувається наповнення повідомлення звуками і його відправлення. Під час сприймання мовлення етапи розміщуються у зворотному порядку. Існування мотиваційного етапу зумовлено тим, що будь-яка комунікація має певну мету, яка полягає у здійсненні комунікативного впливу на адресата. Унаслідок цього мотивація останнього може змінюватися.

Різновидом ділового спілкування є представницьке спілкування, яке передбачає взаємодію людей як представників тих чи інших держав, соціальних груп чи інституцій. Його особливість полягає в тому, що воно зазвичай здійснюється у формі переговорів. За таких умов стосунки симпатій – антипатій зведені до мінімуму порівняно з умінням людей представляти свою спільноту, організовувати і планувати спільні дії.

Види ділового спілкування. Різновидами ділового спілкування є пізнавальне (мета – розширення інформаційного фонду партнера, передавання необхідних для професійної діяльності даних тощо), переконувальне (викликає у ділових партнерів певні почуття, формує ціннісні орієнтації й установки, переконує в правомірності тих чи інших стратегій взаємодії), експресивне (формує у партнера психоемоційний настрій, спонукає до необхідної соціальної дії), сугестивне (мета – вплинути на ділового партнера з метою зміни мотивації, ціннісних орієнтацій, поведінки тощо) та ритуальне спілкування (закріплює й підтримує конвенціональні стосунки в діловому світі, забезпечує регуляцію соціальної психіки у великих і малих групах, зберігає ритуальні традиції установи, фірми; цінність індивідуальності в ритуальному спілкуванні мінімізована, учасники є рівними у своєму праві задовольнити ті важливі соціальні потреби, заради яких вони вступили в комунікативний ритуал).

У діловому спілкуванні реалізуються три його сторони: комунікативна (передача, обмін інформацією), перцептивна (взаємосприйняття) й інтерактивна (взаємодія). Розглянемо реалізацію цих аспектів у діловому спілкуванні докладніше.

Комунікативний аспект спілкування – це комунікація, тобто обмін думками, переживаннями, розуміннями, настроями, бажаннями, які не лише передаються, але й формуються, уточнюються, розвиваються.

Найбільш характерним для цього аспекту спілкування є наступне:

- зміст конкретної комунікації може бути надзвичайно різноманітним;
- саме із цією функцією насамперед пов'язана ефективність спілкування;
- комунікація в спілкуванні завжди є значущою для його учасників, оскільки обмін інформацією відбувається заради досягнення конкретних цілей, задоволення потреб;

– комунікація в спілкуванні – це, насамперед, вплив: у випадку успіху комунікації відбувається зміна в уявленнях про світ у того, кому вона була адресована.

Взаємне інформування партнерів по спілкуванню передбачає налагодження спільної діяльності. Особливу роль для кожного відіграє значимість відомостей за умови, що вони не просто прийняті, почуті, а й зрозумілі, осмислені. Обмін такою інформацією обов'язково передбачає психологічний вплив на партнера. Комунікативний вплив як результат обміну відомостями можливий лише тоді, коли його учасники володіють єдиною системою кодування. Однак під час спілкування нерідко виникають комунікативні бар'єри, які мають соціальний і психологічний характер. Соціальні бар'єри створюються через відсутність єдиного розуміння ситуації спілкування, що викликане глибинними розбіжностями, які існують між партнерами. Ці розходження можуть бути політичними, соціальними, релігійними, професійними і т. д. Бар'єри психологічного характеру виникають у результаті індивідуальних психологічних особливостей людей, що спілкуються, і в силу психологічних обставин, що склалися між ними. Комунікативні бар'єри – психологічна перешкода на шляху поширення адекватної інформації між партнерами по спілкуванню, супротив впливу на волю й почуття людини, тобто сугестії.

Під час ділового спілкування можуть виникнути, принаймні, три види комунікативних бар'єрів і різні їх модифікації: «авторитет», «запобігання» і «нерозуміння» (фонетичний, семантичний, стилістичний, логічний). Перші два забезпечують захист від джерела даних, останній – від самого повідомлення. Бар'єри в спілкуванні не є результатом свідомого, довільного та спрямованого захисту від впливу інформації. Їхня дія суперечлива. Система бар'єрів – це свого роду автоматизована охорона, яка захищає мозок і психіку людини від обвалу інформації, проте іноді вона відіграє і негативну роль.

Передача будь-яких відомостей можлива лише за допомогою знаків, знакових систем. У комунікативному процесі зазвичай виділяють вербальну та невербальну комунікацію.

Вербальна комунікація здійснюється через мову, яка є універсальним засобом комунікації, оскільки при передачі інформації з її допомогою найменше втрачається зміст спілкування.

Невербальна комунікація структурно передається такими знаковими системами:

а) візуальною. Візуальні види спілкування включають кінесику, міміку, пантоміміку, шкірні реакції, проксемику. Допоміжними засобами спілкування є підкреслення чи приховування особливостей тілобудови (ознак статі, віку, раси), засоби зміни природної тілобудови (одяг, зачіска, косметика, окуляри, прикраси, татуювання, вуса, борода, дрібні предмети в руках). Сюди відноситься така специфічна форма ділового спілкування, як контакт очей. Ця загальна моторика різних частин тіла відображає емоційні реакції людини, завдяки чому при спілкуванні виникають нюанси, які несуть значне інформаційне навантаження, що необхідно використовувати упродовж ділового спілкування;

б) акустичною. Вона складається з паралінгвістичної та екстралінгвістичної систем;

в) тактильною (такесика) – торкання, рукостискання, обійми, поцілунки;

г) ольфакторною – приємні та неприємні запахи навколишнього середовища (природний запах людини та парфуми).

На невербальні засоби впливає кожна конкретна культура, тому немає загальних норм для всього людства. Невербальну мову іншої країни треба учити, як і словесну.

Загалом усі системи невербальної комунікації відіграють велику допоміжну роль у спілкуванні. Маючи здатність не лише посилювати чи послаблювати мовний вплив, вони допомагають виявити такий суттєвий параметр ділового спілкування, як наміри його учасників.

Перцептивна сторона спілкування полягає в сприйнятті зовнішніх ознак співрозмовника, співвіднесенні їх із його особистісними характеристиками, інтерпретації та прогнозуванні на цій основі його вчинків. У партнері по спілкуванню доступними є сприйняття лише зовнішніх ознак, серед яких найбільш інформативні – зовнішній вигляд, міміка, пантоміміка, експресія, пози, постава та хода, поведінка, особливості голосу й мови.

Важливість і черговість сприйняття зазначених властивостей співрозмовника, оцінка однією людиною іншої багато в чому залежить від індивідуальних, статевих, вікових і професійних відмінностей.

Дослідження психологів свідчать, що існують закономірності формування першого враження під впливом трьох чинників: факторів переваги, привабливості та ставлення до спостерігача.

Перше враження необхідне для визначення головних характеристик співрозмовника та відповідно вибору певної «техніки спілкування».

Фактор привабливості полягає у соціальному значенні тієї чи іншої ознаки, схваленні суспільством чи конкретною соціальною групою певних типів зовнішності.

Показником ставлення є поведження співрозмовника з нами. Фактор ставлення до спостерігача формують прямі та непрямі ознаки згоди.

В основі формування першого враження є механізм стереотипізації, у процесі дії якого виявляється низка ефектів: гало-ефект, ефекти полегшення, центральної тенденції, «ореола», контрасту, проекції.

Стереотипи – інструмент «грубого настроювання», що дає людині змогу «заощаджувати» психологічні ресурси та час. Вони мають свою «дозволену» сферу соціального застосування. У процесі подальшого сприйняття співрозмовника соціальний стереотип змінюється дією механізмів «тонкого настроювання». Це етап більш глибокого й об'єктивного розуміння партнера: його актуального емоційного стану, динаміки відношення до нас, тобто прагнення за зовнішніми ознаками побачити внутрішній світ співрозмовника. До механізмів «тонкого настроювання» відносять ідентифікацію, емпатію, атракцію, рефлексію, каузальну атрибуцію.

Важливою характеристикою перцептивної сторони спілкування є жести й пози, які використовують партнери по спілкуванню. Вони несуть певне інформаційне навантаження, що доцільно знати і враховувати під час спілкування.

Головним змістом інтерактивної сторони спілкування є **взаємодія** – це система взаємозумовлених дій партнерів по спілкуванню, спрямованих на взаємні зміни поведінки, діяльності, відносин, установок із метою забезпечення результативності спілкування та вироблення єдиної стратегії. Це необхідний і обов'язковий елемент спільної діяльності, якому властиві різноманітність міжособистісних контактів і дій, циклічна причинна залежність дій партнерів.

Структурні компоненти процесу взаємодії у спілкуванні: суб'єкти взаємодії, взаємний зв'язок (на основі формальних і неформальних відносин), взаємні впливи, зміни суб'єктів взаємодії (на основі зміни точок зору, поглядів, уявлень, відносин, поведінки, діяльності і т. ін.).

Залежно від того, наскільки партнери по спілкуванню орієнтуються на свою мету і партнера, розрізняють різні стратегії поведінки: конкуренція, уникнення, пристосування, компроміс, співробітництво.

Основними змістовими компонентами процесу взаємодії є дистанція і позиція у спілкуванні. Вдалою спробою у наданні допомоги щодо вибору раціональних позицій у спілкуванні є теорія трансактного аналізу Е. Берна. Американський психіатр висунув ідею складної будови особистості, наявності в її структурі трьох станів (батько, дорослий і дитина), що обумовлюють характер спілкування між людьми. Кожний із них, у свою чергу, виявляється в тій чи іншій позиції в спілкуванні та передбачає певні алгоритми, моделі поведінки. Одні трансакції призводять до оптимальної взаємодії, інші – до конфлікту. Багато в чому процес взаємодії в спілкуванні залежить від адекватності ситуації спілкування обраним станам, позиціям і трансакціям. Велике значення мають також час, місце, ситуація, стиль і тон спілкування тощо.

Зміст і мета спілкування реалізуються завдяки техніці та прийомам спілкування. Прийоми спілкування залежать від культури людини, рівня її розвитку, виховання й освіти. Техніка спілкування охоплює такі елементи, як відповідний вираз обличчя, позу, вибір початкових слів і тону висловлювань, рухів і жестів, дій, що привертають увагу партнера й спрямовані на його попередню настанову, певне сприйняття інформації.

Уміння використовувати зворотний зв'язок у спілкуванні – один із найважливіших моментів, що утворюють процес комунікації, невід'ємний елемент структури комунікативних здібностей людини, від яких залежить успішність діяльності людини.

Ділове спілкування вимагає від людини високої психологічної культури, постійного вивчення і врахування емоційної сторони ділових стосунків.

Під час спілкування використовуються психологічні прийоми формування атракції, які допомагають добитися прийняття вашої позиції, внутрішньої згоди партнера.

Ділове спілкування має загальні із спілкуванням загалом та відмінні від нього особливості. Загальним є те, що ділове спілкування – це обмін інформацією, який нерозривно пов'язаний із професійною діяльністю. Для здійснення ділового спілкування необхідною є реалізація трьох його аспектів – комунікативного, перцептивного й інтерактивного. Водночас ділове спілкування наповнене обміном професійними знаннями, цілями, проте зосереджене на побудові шляхом стереотипізації, ідентифікації, рефлексії образу співрозмовника як певного фахівця та встановлення комунікативної взаємодії у

професійній діяльності. Важливо розмежовувати поняття ділового та професійного спілкування, адже перше слугує необхідною передумовою досягнення ефективної професійної діяльності спеціаліста та його фахового й особистісного зростання. Хоча змістом ділового спілкування є професійна інформація, воно, на противагу професійному, здійснюється в п'яти основних формах: телефонних розмовах, ділових бесідах, переговорах, нарадах, публічних виступах. Професійне ж спілкування може розглядатися не лише як таке, що стосується вирішення професійних завдань, а й як оцінні параметри спілкування (професійне – високоякісне, непрофесійне – аматорське, некомпетентне).

Форми ділового спілкування. *Ділова бесіда* є основною формою ділового спілкування. Це мовне спілкування між співрозмовниками, які мають необхідні повноваження від своїх організацій і фірм для встановлення ділових відносин, вирішення ділових проблем чи вироблення конструктивного підходу для їх розв'язання. Вона виконує функції взаємного спілкування працівників із однієї ділової сфери, спільного пошуку, висунення й оперативної розробки робочих ідей і задумів, контролю та координації розпочатих ділових заходів, підтримки ділових контактів, стимулювання ділової активності. Існують такі етапи бесіди: початок бесіди; інформування партнерів; аргументація висунутих положень; прийняття рішення; завершення бесіди.

Психологічними особливостями ділової бесіди є ті елементи, що пов'язані з особистістю її учасників, слугують контекстом ділової бесіди або супроводжують її на невербальному рівні – характер, темперамент, настрій, налаштованість, уміння, навички співрозмовників.

Необхідною умовою успішного ведення бесіди, проявом уваги, поваги до партнера по спілкуванню як до особистості є уміння слухати співрозмовника.

Налагодженню контакту сприяє надання можливості виговоритися; прояв інтересу, співчуття до проблем співрозмовника; збереження самовладання. Для встановлення емоційного контакту зі співрозмовником і підтримки його в процесі бесіди важливим є володіння мовою невербального спілкування.

Більшість міжособистісного спілкування припадає на невербальне спілкування. Слухати, взаємодіяти зі співрозмовником означає також розуміти мову невербального спілкування. Це допомагає

виразити почуття; показує, наскільки ми вміємо володіти собою; зрозуміти те, що люди думають про нас насправді.

Запитання співрозмовників дозволяють активізувати учасників бесіди і спрямувати процес передачі інформації у необхідне русло. Вони надають партнеру по спілкуванню можливість проявити себе. Упродовж бесіди, відповідно до ситуації спілкування, використовують п'ять основних груп запитань: закриті, відкриті, риторичні, переломні, для обдумування.

Зауваження співрозмовника є свідченням його активного слухання. Зауваження і докази дають можливість зрозуміти, у чому треба переконати партнера по спілкуванню, що загалом він думає про суть справи. Вини полегшують бесіду та вимагають відповідного реагування. Розрізняють зауваження невисловлені, упереджені, іронічні, суб'єктивні й об'єктивні, з метою супротиву, отримати інформацію, проявити себе. Відповідають на висловлені зауваження по-різному, залежно від ситуації: до того, як воно зроблене, одразу після зауваження, пізніше, ніколи. Зауваження та заперечення – природні явища будь-якої бесіди.

Під час спілкування із партнером наші органи відчуття сприймають велику кількість сигналів. Емоційно значимий сигнал, минаючи свідомість, залишається у сфері підсвідомого. Такими сигналами-прийомами є «власне ім'я» як символ особистості; «дзеркало ставлення» – приємний вираз обличчя, легка посмішка; компліменти як ефект навіювання, задоволення та позитивних емоцій; терпляче й уважне вислуховування співбесідника; розмови у руслі особистого інтересу.

Свідоме, цілеспрямоване та систематичне використання під час спілкування психологічних прийомів формування атракції дозволяє привабити учасників бесіди, завоювати їх довіру, викликати почуття симпатії, добиватися прийняття конкретної позиції.

Основне завдання переговорів у психологічному плані – переконати співрозмовника, змусити його прийняти іншу пропозицію. При цьому переговори мають проходити у ввічливому тоні, виключаються будь-які нетактовні методи. Навіть найкраще підготовлені ділові пропозиції не можуть зменшити значення психологічних факторів на переговорах.

Існують ефективні прийоми, які дозволяють на початку переговорів швидко привабити партнера і при необхідності безболісно для його самолюбства схилити на іншу точку зору.

Під час переговорів партнери хочуть досягти взаємної згоди у питаннях, де, як правило, співпадають інтереси; достойно витримати конфронтацію, що неминуче виникає через суперечливість інтересів, не руйнуючи при цьому відносин, що склалися. Правильні, психологічно грамотні дії приводять до досягнення бажаної мети.

Значний вплив на хід переговорів має психологічна атмосфера. Щоб створити її сприятливою, переговори ведуть у середньому темпі й тоні, з кожної проблеми знаходять «ключову фігуру», від якої залежить вирішення питання. Між представниками однієї групи має бути взаєморозуміння та повага.

Важливий принцип переговорів – виключна увага до партнера, уміння вислухати його. Найбільший вплив на партнерів у будь-яких переговорах має *аргументація* – спосіб переконання за посередництвом значимих логічних доводів. Вона вимагає великих знань, концентрації уваги, присутності духу, наполегливості й коректності висловлювань, уміння увійти у становище партнера, її результат багато в чому залежить від співрозмовника.

В аргументації виділяють доказову аргументацію та контраргументацію з використанням прийомів детального вивчення усіх фактів і відомостей. Існують спеціальні методи аргументування, якими треба володіти, майстерно застосовуючи тактику аргументування у кожному конкретному випадку ведення ділових бесід, переговорів: протиріччя, одержання висновків, порівняння, «так, ... але», «бумеранга», ігнорування, видимої підтримки, фундаментальний метод.

Існують і спекулятивні методи аргументації: перебільшення, анекдоту, використання авторитету, дискредитації партнера, ізоляції, зміни напрямку, введення в оману, апеляції, викривлення. Ситуація під час переговорів залежить від відносин ведучих переговорів із групами, розміщення учасників, присутності глядачів, ходу переговорів. Налаштованість простору для ведення переговорів зумовлює вірогідність співробітництва або конфронтації.

Загалом під час переговорів велике значення має маневрування часом: продовження переговорів або їх перенесення може стати сильним засобом тиску. Досягненню швидкого рішення сприяє взаємна довіра та чіткі строки.

У будь-яких переговорах із надією на тривалу співпрацю необхідно відкидати думки про «знищення» конкурента. Суперником має бути сама проблема, що витікає із ситуації, а не партнер переговорів. Тактично грамотна і психологічно витримана поведінка партнера – запорука успіху на переговорах.

Умовами успішних переговорів є чітка конкретна мова учасників, упевнений тон висунення своїх вимог. Важливим є щире співчуття і розуміння прохань партнера, навіть за умови, що не всі вони можуть бути задоволені.

Існують правила, що сприяють успіху переговорів, підтримують сприятливий клімат упродовж їх проведення, яких повинні неухильно дотримуватись обидві сторони: раціональність, розуміння, спілкування, достовірність, уникнення повчань партнера, відкритість для його аргументів, уміння переконувати.

Реальна практика вносить нові елементи в основні психологічні аспекти переговорного процесу. Існує метод принципного ведення переговорів (Гарвардський університет (США)). Загалом кожен самостійно обирає свою тактику ведення переговорів, удосконалюючи власну майстерність за рахунок теоретичних знань і набуття досвіду.

Ділове спілкування завжди включає діалоги і монологи учасників, короткі чи довгі публічні промови. *Публічна промова* як один із видів ділового спілкування є засобом досягнення ділових цілей. Вона має бути переконливою, доказовою, логічною, продуманою та гарною. Грамотність, логічність та емоційне забарвлення мови – обов'язкові умови будь-якого ділового спілкування. Ділові люди повинні володіти технікою безпосереднього контакту як на індивідуальному, так і на масовому рівні й уміти володіти словом.

Мистецтво мовлення починає свою історію з античної Греції, де воно було породжене суспільними потребами. Аристотель обґрунтував і довів, що публічна мова складається з трьох елементів: особистості самого оратора; предмета, про який він говорить; особи, до якої він звертається. Кожен елемент важливий і вимагає бережного ставлення, якщо людина орієнтована на досягнення результату.

Римський красномовець Марк Туллій Цицерон у своїх знаменитих трактатах малює ідеальний образ оратора й особливу увагу звертає на глибину змісту публічного виступу. При цьому він ставить три завдання:

- продемонструвати істинність наведених фактів;
- принести естетичну насолоду;
- вплинути на волю і поведінку людей, спонукати до активної діяльності.

Марк Фабій Квінтіліан був найзнаменитішим учителем риторики у Римі. У його працях вміщено багато корисного: як розвивати свій дар тренуваннями та вправами, як повинен поводитись оратор перед

аудиторією, які прийоми можна використовувати для прикрашення мови.

Європейські письменники і мислителі Б. Паскаль, М. Монтень, Ф. Бекон та інші у своїх творах залишили чимало порад оратору, конкретних рекомендацій, у яких серйозна увага звертається на техніку мови, манери, жестикуляцію.

Для більшості людей виступ перед аудиторією – нелегке завдання. Страх перед публічним виступом виникає через зміну ролі. Існують фактори, які впливають на спілкування, ораторські прийоми, якими потрібно уміти користуватися, слід знати правила та принципи побудови промови.

Про успіх виступу можна говорити лише тоді, коли в оратора є контакт із аудиторією. Все залежить від того, чи зуміє він знайти підхід до конкретних слухачів, завоювати їх увагу, викликати живий інтерес, напружену роботу думки, емоційний відгук.

Публічний виступ включає кілька етапів:

- підготовка до виступу;
- початок виступу;
- завоювання й утримання уваги аудиторії;
- завершення виступу.

Публічний виступ вимагає попередньої підготовки, яка включає визначення теми, збір, аналіз, узагальнення інформації, складання плану і коротких тез.

Щоб виступ досягнув мети, треба відповісти на три запитання: кому говорити, навіщо, що мають зрозуміти слухачі.

Інтелектуальна взаємодія може виникнути лише при пізнавальному контакті, умовою виникнення якого є інтерес до теми виступу. Вираз облич, пози, репліки, запитання свідчать про різну реакцію. Завдання оратора – уважно слідкувати за усіма сигналами зворотного зв'язку, добиваючись зацікавленості, запитань, незгоди, тільки не байдужості чи нудьги. Головне – розвивати у собі відчуття виступу як взаємного спілкування, у якому думки, слова та манери постійно налаштовуються на слухачів.

Відчуття того, що слова промовця потрібні людям, і йому є що сказати знімає будь-який бар'єр страху перед промовою.

Оратор не повинен байдуже дивитися поперх людей чи на стелю невиразним, скляним поглядом. Кожен слухач має відчуття, що його побачили. Треба намагатися з перших хвилин заволодіти його увагою, що передусім залежатиме від початку виступу.

Відомий суддівський діяч А. Коні говорив, що розмір хвилювання обернено пропорційний часу, затраченому на підготовку промови. Головним психологічним фактором, який впливає на аудиторію, є виступаючий, і слухачі оцінюють його одяг, як він тримається на трибуні, як говорить, чи знає те, про що розповідає.

Необхідними обдаруваннями промовця, на думку В. Ломоносова, є гострий розум і швидкість мислення.

Існує проблема конструювання потрібного «образу оратора». Він може виступати у ролі лідера, трибуна чи коментатора подій, людини, яка ніби радиться з аудиторією, інформує її.

Існують мимовільна, довільна та післядовільна види уваги аудиторії. Основними правилами, за допомогою яких можна привернути увагу слухачів, є «пробудження», зацікавлення, надання можливості зрозуміти, що факти, які збирається запропонувати оратор, цікаві й легко засвоюються.

Звертання до аудиторії – перший крок до зближення з нею. Контакт встановлюється у відвертій, дружній манері, проте, залежно від ситуації, із переважанням довіри чи дотриманням дистанції.

Важливою є налаштованість на слухача. Завжди легше говорити, звертаючись до однорідної аудиторії. Важливо уміти перебудовувати себе на різні аудиторії, володіти академічним і популярним стилями мовлення.

Оратору важливо не тільки уявити слухача, але й відчувати його, зацікавити фактами і думками, які його стосуються. Для утримування уваги аудиторії існують такі засоби, як приклад, деталі, порівняння, короткі оповідання. Повтори викликають спогади, глибше закріплюють основну думку, збільшують переконливість мови. Усі засоби взаємодіють між собою через різноманітність зв'язків. При побудові виступу їх свідомо «вставляють» у його структуру.

Умовою підтримання уваги до промови є її змістовність, новизна інформації чи оригінальна інтерпретація відомих фактів, свіжі ідеї, аналіз проблеми. Розповідь повинна бути доступною, враховувати культурно-освітній рівень слухачів, їх життєвий досвід.

Манера викладу проявляється у позі, жестикуляції, виразі обличчя, звучанні голосу. На думку багатьох дослідників, жест несе до 40 % інформації, є першоосновою будь-якої мови. Жести є запрошувальні, заперечувальні, наказові та питальні. Найкраще, коли поза при виступі спокійна, а жести вільні та природні. Існують правила використання жестів, згідно з якими близько 90 % жестів треба робити

вище пояса, жестикулювати обома руками, тримати лікті не ближче 3 см від корпусу.

Важливими є переконливість та емоційність оратора, помірний темп мовлення, щоб слухачі встигали слідкувати за ходом думок, засвоювати сказане, записувати, ставити запитання. Людина може активно слухати в середньому протягом 15 хв. Постійний зоровий контакт дає можливість слідкувати за реакцією слухачів і керувати їх увагою. Гумор – класичний прийом, який допомагає зняти напругу, створити природну паузу для відпочинку інтелекту за умови, що оратор володіє цим почуттям. Варто пам'ятати, що основний механізм гумору – ефект неочікуваності.

Заздалегідь готують і завершення виступу, пов'язуючи його з головною ідеєю, інакше його суть вислизає від слухачів. Завершення повинне бути оптимістичним, із висновками та побажаннями аудиторії, перегукуватися з початком промови, викликати позитивні емоції, піднімати настрій. Слухачі краще запам'ятовують заключні фрази.

Існує кілька варіантів можливого завершення виступу: коротке резюме висловлених положень; доречний комплімент; цитування поетичних рядків; створення кульмінації; виклик посмішки чи сміху. Завершуючи промову, не кажуть про це безпосередньо. Початок і закінчення виступу мають бути пов'язані одне з одним. Промову варто закінчувати перш ніж слухачі захочуть цього. Короткі, лаконічні відповіді на запитання після виступу мають не зіпсувати загального враження від нього.

Культура мовлення посідає важливе місце серед інших навичок і прийомів, які використовує людина, щоб схилити співрозмовника, партнера, аудиторію на свою сторону.

У діловому спілкуванні при проведенні бесід, зустрічей, переговорів, у публічних виступах застосовується специфічний розмовний стиль, спеціальні терміни. Діловій мові властиві короткі, місткі фрази, прямі та риторичні запитання до слухачів, безпосереднє звертання до них, нейтральна лексика. Діловий стиль характеризує стислість, суворий відбір слів при висловленні думок.

Виразності виступу надає використання синонімів, порівнянь, епітетів, метафор, гіпербол, применшень (літот), іронії, риторичних вигуків, запитань, інверсії, градації, повторів, цитувань, протиставлень, натяків, прислів'їв, приказок, крилатих висловів.

Ділова риторика передбачає врахування складу аудиторії (її культурно-освітніх, національних, вікових, професійних особли-

востей), змісту і характеру самої промови, об'єктивної самооцінки оратором своїх особистісно-ділових якостей, компетентності у питаннях виступу; таких психолого-дидактичних принципів мовного впливу, як доступність, асоціативність, експресивність, інтенсивність. Оратор має уміло використовувати риторичний інструментарій: ефекти візуального іміджу, перших фраз, аргументації, квантового викиду інформації, інтонації та паузи, художньої виразності, релаксації. Ці фактори суттєво впливають на ефективність виступу.

Умовно виділяють менторський, окрилений, конфронтаційний, інформативний види публічних виступів.

Обмін інформацією відбувається на різних рівнях розуміння. Під час спілкування важливу роль відіграють емоції, манери партнерів, жести. Встановлено, що у процесі взаємодії людей 60–80 % комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів вираження і лише 20–40 % інформації передається вербальними засобами.

Особливістю *невербальної мови* є те, що її поява зумовлена імпульсами нашої підсвідомості. Відсутність можливості підробити ці імпульси дозволяє нам більше довіряти цій мові, ніж звичайному, вербальному каналу спілкування.

Успіх будь-якого спілкування значною мірою залежить від уміння встановлювати довірливий контакт зі співрозмовником, зважаючи на його манери, пози, міміку, жестикуляцію.

Розуміння кінесичних особливостей невербального спілкування, їх читання – це зворотний зв'язок, який відіграє визначальну роль у цілісному процесі ділової взаємодії. Так, дуже інформативним є інтенсивність і тривалість рукостискання, розворот долоні. Рухи рук і тіла передають чимало відомостей про людину. У них проявляються стан організму і безпосередні емоційні реакції, що дає можливість говорити про темперамент співрозмовника. Вони виражають риси характеру, міру впевненості у собі, скутість чи розкутість, обережність чи нестриманість. У позах і жестах проявляються культурні норми, засвоєні людиною.

У практиці ділової взаємодії велике значення має міміка як вияв емоційних реакцій людини. Вираз обличчя співрозмовника забезпечує постійний зворотний зв'язок: за ним можна судити про розуміння чи нерозуміння співрозмовниками один одного.

Існують мімічні реакції, які дозволяють визначити правдивість співбесідника. Під час обману підсвідомість людини викидає пучок

нервової енергії, яка проявляється у жестах, що суперечать тому, про що ми говоримо.

Проксемічні особливості невербального спілкування – простір і час – також слугують особливою знаковою системою і мають смислове навантаження. Проксемічна поведінка включає не лише дистанцію, а й взаємне орієнтування людей у просторі та часі.

Компонентом невербального спілкування є візуальний контакт. Спрямованість погляду показує скерованість уваги співрозмовника, його ставлення до повідомлень. Очі передають найбільш точні і відкриті сигнали міжособистісної комунікації, тому так важливо уміти підтримувати зоровий контакт під час спілкування.

Існують психологічні, емоційні та паралінгвістичні особливості мови, згідно з якими вона має бути правильною, точною, ясною, логічною, простою, багатого, стислою, чистою, жвавою, милозвучною. У діловому спілкуванні важливою є й енергетика мови – її експресія і тональна варіативність. До невербальних засобів мови також належать вимова, акцент, які разом із іншими особливостями складають враження про партнера і характеризують кожного із співрозмовників.

Вирішення багатьох ділових питань можливе тільки шляхом відкритого та гласного обміну думками. Обов'язкова якість ділової людини – уміння компетентно та плідно обговорювати важливі проблеми, доводити й переконувати, аргументуючи свою точку зору і спростовуючи думку опонента. У спілкуванні апелювання до свідомості людей – вираження поваги до них, заклик до чесного співробітництва. Ефективною є винахідливість, самовладання й уміння достойно виходити із ситуації, що склалася раптово. Це завжди позитивно працює на того, хто має ці якості. Володіння майстерністю експромту допомагає відбивати каверзні запитання і підтримувати імідж ділової людини.

Способом залучення колективного розуму до вироблення оптимальних рішень із актуальних і найскладніших питань, що виникають у процесі управління, є *ділова нарада*. Вона дозволяє ефективно виробляти колегіальні рішення, раціонально доводити завдання до виконавців, слугує зручним способом обміну управлінською інформацією, є однією з форм залучення співробітників до управління діяльністю організації. Наради (засідання, збори) – необхідний елемент системи управління.

Окрім свого прямого призначення, кожна раціонально організована нарада вирішує і важливе навчально-виховне завдання. На

нараді співробітники вчать працювати колективно, комплексно підходити до вирішення загальних завдань, досягати компромісів, набувають культури спілкування тощо.

Для деяких співробітників перебування на діловій нараді – єдина можливість бачити і чути керівників вищих рівнів управління. Крім того, останнім надається можливість продемонструвати свій талант менеджера.

Нарада – оптимальний засіб оцінки й прийняття рішень. Колективно ухвалене рішення має більшу вагу, ніж одноосібне. Тому нарада – ідеальна форма ділового спілкування там, де необхідні участь команди в обговоренні проблеми і пошуку рішень та розгляд різних точок зору. Її суть – забезпечити вільну дискусію і виробити спільне рішення на основі різних думок.

Мета наради – опис бажаного результату, рішення, підсумку роботи. Тема наради є предметом обговорення, вона формулюється так, щоб зацікавити кожного учасника. Вносяться для обговорення ті питання, які не вдається вирішити в робочому порядку.

Різновидами наради є «п'ятихвилинки», селекторні наради, симпозіуми, конференції, конгреси, з'їзди. У рамках конкретної установи залежно від основного завдання виділяють оперативні, інструктивні (навчальні, роз'яснювальні), проблемні види нарад. За критерієм періодичності наради бувають планові та позапланові. За характером проведення – диктаторські, автократичні, сегрегативні, дискусійні, вільні та змішані. За змістом рішень виділяють наради, пов'язані з розробкою (підготовкою та прийняттям) рішень; з метою організації виконання раніше прийнятих рішень; контролю за виконанням рішення; для підбиття підсумків й оцінки зробленої роботи; з метою обміну інформацією тощо.

Учасники наради мають нагоду висловити свою точку зору на теми, що розглядаються, викласти інформацію, якою вони володіють, обговорити спірні питання, альтернативні варіанти рішень.

Ефективність наради зумовлюється якістю її підготовки, дотриманням ряду правил.

Від уміння чітко, професійно грамотно виступати залежать результативність виконання рішень і розпоряджень, популярність керівника, його авторитет.

Головна мета керівника на нараді, зборах чи засіданні – знайти з усіх питань порядку денного оптимальне рішення за мінімальний час. Для її досягнення він повинен забезпечити від кожного учасника

конструктивний характер обговорення в цілому. Керівник регулює спрямованість промов, стежить за їх коректністю, робить необхідні записи, короткими репліками акцентує увагу присутніх на найбільш цінних пропозиціях виступаючих.

Ділова нарада має не тільки інформаційне навантаження, а й дає змогу емоційно впливати на учасників – майбутніх виконавців її рішення. Правильно підготовлена та розумно проведена нарада – ефективна форма використання колективного розуму її учасників.

Часто першим кроком до укладання ділового договору є *телефонна розмова*. Сучасне ділове життя неможливо уявити без телефону. Завдяки йому багаторазово підвищується оперативність рішень багатьох проблем і питань, немає необхідності писати листи, телеграми, а також здійснювати поїздки в інші установи, міста для в'яснення обставин справи.

Американський менеджер А. Маккензі стверджує, що невміння виділяти головне, чітко і грамотно висловлювати свої думки призводять до значних втрат робочого часу (до 20–30 %), де перше місце займають телефонні розмови.

Мистецтво ведення телефонної розмови полягає в тому, щоб коротко сказати все, що потрібно, й отримати відповідь. Основа успішної телефонної розмови – компетентність, тактовність, доброзичливість, володіння прийомами ведення бесіди, бажання швидко й ефективно вирішити проблему або надати допомогу для її розв'язання.

Ефективність телефонної розмови залежить від емоційного стану людини, настрою, уміння зацікавити співбесідника своєю справою, використовуючи методи переконання. Самому ж потрібно говорити рівно, стримано, керувати власними емоціями, намагатися не перебивати. Особливої уваги потребує вимова чисел, імен, прізвищ, назв населених пунктів, які погано сприймаються на слух.

До телефонної розмови треба ретельно готуватися: чітко і точно визначити ціль бесіди і тактику; скласти план розмови, записати питання, продумати їх послідовність; відібрати потрібні матеріали, номери телефонів, адреси організацій, календар, ручку, папір і т. ін.

Узагальнення змісту підрозділу

Ділове спілкування – це обмін інформацією між учасниками як носіями певних соціальних і професійних ролей. Воно є достатньо регламентованим. Розрізняють різні види і форми ділового спілкування. Серед видів розрізняють пряме і непряме ділове спілкування,

серед основних форм – бесіду, переговори, нараду, телефонні розмови і публічний виступ.

Питання для самостійної роботи

1. Що таке ділове спілкування?
2. У чому полягають особливості ділового та міжособистісного спілкування?
3. У чому полягає відмінність між діловим і професійним спілкуванням?
4. Назвіть види ділового спілкування.
5. Які провідні функції ділового спілкування?
6. Які основні форми ділового спілкування? Дайте їм характеристику.
7. У чому реалізуються комунікативна, перцептивна й інтерактивна сторони ділового спілкування?

Завдання і проблемні ситуації

Оберіть будь-який телевізійний публічний виступ. Проаналізуйте його, беручи до уваги такі запитання:

- як говорив промовець;
 - чи вдалося йому встановити контакт із аудиторією;
 - куди промовець дивився під час виступу;
 - чи був виступ виразним, цікавим, за рахунок чого це досягалось.
- Чи були дотримані такі вимоги:
- встановлення психологічного контакту з аудиторією;
 - чітке формулювання мети виступу;
 - доступність, зрозумілість, лаконічність змісту промови;
 - дотримання принципу подачі змісту промови від менш відомого до невідомого;
 - поєднання вербальних і невербальних засобів спілкування;
 - демонстрування щирості, відкритості, доступності;
 - вибір відповідного до змісту темпу, тембру, емоційної забарвленості виголошення тексту виступу;
 - дотримання принципу черговості в промові.
- Складові виступу: зовнішній вигляд, постава, зоровий контакт, міміка, жести, швидкість мови, сила звуку, інтонація, паузи. Структу-

ра виступу: 10 % відводиться на вступ, 80 % – основний текст, 10 % – завершення.

Методи управління увагою аудиторії:

- зміна темпу / ритму;
- зміна каналів сприйняття;
- зміна форм роботи з аудиторією;
- зміна фокуса уваги;
- наочні зображення;
- включення цікавих елементів;
- включення учасників;
- зміна стилів виступу.

Варто уникати читання з паперу; погляду поверх голів, лише на одну людину або кількох, у підлогу, блукання очима зі сторони в сторону; монологу.

2.3. Конфлікти та способи їх вирішення

Визначення конфлікту.

Причини конфлікту та його види.

Динаміка конфлікту.

Типи конфліктних особистостей.

Стилі поведінки у конфлікті.

Ключові слова: конфлікт, зіткнення, протилежні сторони, причини конфлікту, конфліктна ситуація, усвідомлення конфліктної ситуації, інцидент, ескалація конфлікту, вирішення конфлікту.

Визначення конфлікту. Незважаючи на багаточисельні тлумачення категорії конфлікту у психології, однозначне розуміння цього терміна відсутнє у науковій літературі. Водночас визначаються такі рівні його розуміння: побутовий та академічний. На побутовому рівні конфлікт розуміється як сварка, сутичка між певними учасниками конфлікту. На академічному – як зіткнення протилежно спрямованих сил, їхніх інтересів, цілей мотивів і т. ін.

Слово «конфлікт» походить від лат. *conflictus* – зіткнення. **Конфлікт** – це найбільш деструктивний спосіб розвитку і вирішення

протиріч, які виникають у процесі соціальної взаємодії, а також боротьба різних підструктур особистості. Відповідно до цього конфлікти поділяються на міжособистісні, групові та внутрішньоособистісні.

Внутрішньоособистісні конфлікти описуються відповідно до конкретного напрямку у психології особистості. Так, у контексті психоаналізу З. Фрейда, внутрішньоособистісний конфлікт виникає як результат суперечностей між Ід (Воно) і Супер-Его (Над-Я), які регулюються психічними принципами задоволення і реальності. Для вирішення цих розбіжностей особистість використовує низку психологічних захистів (сублімація, заміщення, витіснення, регресія, проекція, раціоналізація, реактивне утворення, ідентифікація, фіксація поведінки), які водночас нездатні вирішити внутрішньоособистісні протиріччя людини. З позиції теорії А. Адлера, корені внутрішньоособистісного конфлікту знаходяться у дитинстві, упродовж якого в перші п'ять років життя формується комплекс неповноцінності. Наступні стратегії життя як способи подолання комплексу неповноцінності, нереалістичні цілі як реалізація прагнення до влади часто формують внутрішньоособистісні негаразди людини. Цікавим є підхід Е. Фромма, відповідно до якого базовими джерелами особистісного існування є прагнення до життя (біофільство) та смерті (некрофільство). Заглиблення сучасної людини у світ речей, відхід від природи з неодмінністю призводить до внутрішньоособистісної дисгармонії та самотності. Лише в єднанні з природою людина здатна отримати істинні джерела для свого розвитку та саморозвитку.

У міжособистісному конфлікті зіткнення починається від моменту, коли одна сторона вирішує, що домагання другої сторони несумісні з її власними. Ця взаємовиключеність залежить від того, якою мірою наявні альтернативи могли б задовольнити домагання як першої, так і другої сторони. Чим менше наявні альтернативи відповідають домаганням сторін, тим серйознішим буде конфлікт.

Конфлікт вважається особливо гострим, коли одна сторона розглядає свої домагання як законні або справедливі, тобто вважає, що те, чого вона добивається, належить їй по праву.

Основні джерела виникнення напруженості у міжособистісних стосунках:

– відсутність взаєморозуміння між людьми, наявність часом протилежних інтересів, почуття образи, заздрість або помста, низька культура спілкування;

– поведінка конфліктних працівників;

– несумісність характерів;

– не вміння знайти спільну мову;

– більшість конфліктів породжуються проблемами в організації праці, некоректними стилями управління тощо.

Причини конфлікту та його види. До основних причин конфлікту належать ті, які пов'язані зі змістом та особливостями міжособистісної взаємодії, особистісними властивостями учасників взаємодії. Окрім того, виділення причин конфлікту залежить від конкретного підходу до його вивчення: мотиваційного, когнітивного, діяльнісного, організаційного. З позиції мотиваційного підходу причинами виникнення конфліктів є зіткнення різноспрямованих інтересів, цілей, потреб і мотивів різних учасників конфлікту.

У межах когнітивного підходу конфлікт розглядається як суперечність між різними картинами світу і смислами учасників взаємодії.

Також виділяється когнітивний конфлікт як зіткнення різних поглядів і стратегій розв'язання певної задачі. Когнітивний конфлікт часто використовується в галузі психології праці й організаційної психології і розглядається як конструктивне явище, вирішення якого приводить до підвищення ефективності професійної діяльності людини чи організації в цілому.

Діяльнісний підхід до вивчення конфліктів дає змогу визначити рівень ефективності й узгодженості спільної діяльності у групі. Відповідно неузгодженість між суб'єктами діяльності є причиною конфлікту.

В межах організаційного підходу до визначення конфлікту вивчається психологічний клімат у групі, міжособистісне розуміння і соціальна перцепція, адекватність відображення образу партнера, лідерство. Порушення у будь-яких аспектах міжособистісної взаємодії в межах організації може призвести до конфліктів.

Узагальнення різних видів конфліктів на основі конкретних критеріїв представлено у табл. 2.1.

Класифікація конфліктів

№ з/п	Критерії для класифікації	Види конфліктів	Загальна характеристика
1	Сфери прояву конфлікту	економічні ідеологічні соціально-побутові сімейно-побутові	В основі – економічні суперечності. В основі – протиріччя в поглядах. В основі – суперечності соціальної сфери. В основі – протиріччя в сімейних відносин.
2	Ступінь тривалості і напруженості конфлікту	бурхливі швидкоплинні гострі тривалі слабко виражені й уповільнені слабко виражені та швидкоплинні	Виникають на основі індивідуальних психологічних особливостей особистості, різняться агресивністю і крайньою ворожістю конфліктуючих. Виникають за наявності глибоких протиріч. Пов'язані з не дуже гострими протиріччями, або пасивністю однієї зі сторін. Пов'язані з поверхневими причинами, мають епізодичний характер.
3	Суб'єкти конфліктної взаємодії	внутрішньоособистісні міжособистісні конфлікти «особистість – група» міжгрупові	Пов'язані зі зіткненням протилежно спрямованих мотивів особистості. Суб'єктами конфлікту виступають дві особистості. Суб'єкти конфлікту – з одного боку, особистість, із іншого – група (мікрогрупа). Суб'єктами конфлікту виступають малі соціальні групи або мікрогрупи.

4	Соціальні наслідки	конструктивні деструктивні	В основі таких конфліктів є суперечності. Сприяють розвитку організації або іншій соціальній системі. В основі – суб'єктивні причини. Вони створюють соціальну напруженість і приводять до руйнування соціальної системи.
5	Предмети конфлікту	реалістичні (предметні) нереалістичні (безпредметні)	Мають чіткий предмет. Не мають предмета або наявний предмет є життєво важливим для одного чи обох суб'єктів конфлікту.

Динаміка конфлікту. Динаміка конфлікту – це раптова чи поступова зміна стосунків між учасниками взаємодії, що залежить від специфіки їхньої міжособистісної взаємодії, характерологічних особливостей, значущості визначених ними цілей.

Динаміка конфлікту загалом передбачає такі фази:

- 1) виникнення конфліктної ситуації;
- 2) усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації;
- 3) інцидент, привід;
- 4) настання конфлікту;
- 5) вирішення конфлікту.

Жоден конфлікт не виникає раптово, йому завжди передують конфліктна ситуація. Якщо складається враження, що конфлікт розпочався раптово, це означає, що конфліктна ситуація свідомо чи несвідомо не помічалася.

Конфліктна ситуація – це накопичені суперечності, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, які слугують підґрунтям для реального протиріччя між ними.

Динаміка розвитку та перебігу конфлікту характеризується такими параметрами:

- порогом – крайнім ступенем напруження, за межами якого особистість чи група схильні до конфлікту;
- часом розгортання конфлікту від моменту виникнення конфліктної ситуації до власне конфлікту.

Важливою відмінністю між конфліктом і конфліктною ситуацією є використання конфліктогенів у конфлікті. *Конфліктогени* – це вербальні і невербальні компоненти поведінки особистості або групи, які стимулюють виникнення й ескалацію конфлікту. Тобто, у відповідь на конфліктоген людина неодмінно використовує також конфліктоген, який за інтенсивністю є таким самим або сильнішим. Так, образа за образою переносить конфлікт у площину особистісних характеристик людини, що поглиблює деструктивність конфлікту.

У табл. 2.2 наведено приклади конфліктогенів і способів їх нейтралізації.

Таблиця 2.2

Конфліктогени спілкування та їх нейтралізація

№ з/п	Приклади конфліктогенів	Способи нейтралізації конфліктогенів
1	Ви бездара!	Чого б Ви хотіли? Як це можна виправити?
2	Я правий, а вони ні!	Чим Ваша точка зору відрізняється від їхньої?
3	Я не буду цього робити.	А що могло б Вам допомогти це зробити?
4	Він безнадійний!	Що саме в його поведінці Вам не подобається?
5	Це занадто!	Порівняно із чим?
6	Я не хочу!	А чого б Ви хотіли?

Друга фаза динаміки конфлікту – усвідомлення об’єктивної конфліктної ситуації. Коли суперечності стають усвідомленими, і протилежна сторона відповідає конкретно реальною дією чи поведінкою, конфлікт уже є реальністю. Бачення ситуації як конфліктної спричиняє відповідну поведінку учасників взаємодії. Важливо відмітити, що суперечність може бути не лише об’єктивною, реальною, а й суб’єктивною, надуманою, яка так лише сприймається. Тому на цій фазі важливим є з’ясування відносин, доки вони не перейшли у відкриту конфліктну фазу.

Інцидент – це дії чи сукупність дій учасників конфліктної ситуації, які провокують різке загострення суперечностей і початок боротьби. Часто це збіг обставин, який слугує приводом для конфлікту.

Існують варіанти відповідності між суб’єктивним та об’єктивним у конфліктній ситуації:

– адекватно зрозумілий конфлікт (є об’єктивна конфліктна ситуація, і сторони відповідно її розуміють);

– неадекватно зрозумілий конфлікт (об’єктивна конфліктна ситуація також наявна, і сторони сприймають її як конфліктну, але з тими чи іншими відхиленнями від реального стану речей);

– незрозумілий конфлікт (об’єктивна конфліктна ситуація існує, але не сприймається як така потенційними опонентами);

– несправжній конфлікт (об’єктивної конфліктної ситуації немає, але сторони сприймають свої стосунки як конфліктні).

Після того, як конфлікт було усвідомлено, сторони переходять до конфліктної поведінки. Конфліктна поведінка спрямована на те, щоб зашкодити протилежній стороні досягти бажаної мети, прагнень, намірів.

Важливим є усвідомлення сторонами своєї поведінки як конфліктної. Іноді дії однієї людини щодо іншої стають засобом, який дає змогу зняти внутрішнє напруження. У такому разі особистісний конфлікт переходить у міжособистісний.

Конфлікт може виникнути через різні чинники. Зазвичай поштовхом для входження особистості в конфлікт є внутрішній чи зовнішній стимул, який викликає певну реакцію на основі сформованого ставлення особистості до навколишнього середовища. Це може бути зневажливий жест, міміка, брутальне, різке слово, образливий тон, фізична чи моральна шкода, недоброзичливий погляд, приниження, упереджене ставлення до особистості, необ’єктивна оцінка результату діяльності особистості чи групи, байдужість, формалізм, бюрократизм і т. д.

Зазначимо, що слово й інтонація мовлення є найактивнішими подразниками, які спонукають людину до конфліктного протистояння.

Зазвичай конфлікт відбувається у певній послідовності:

– поступове посилення позицій учасників конфлікту за рахунок залучення дедалі більших ресурсів, а також через накопичення досвіду протистояння;

– збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації;

– підвищення конфліктної активності учасників, зміни у характері конфлікту в бік його посилення, втягнення у конфлікт нових людей;

– зростання емоційної напруженості, яка супроводжує конфліктну взаємодію, впливаючи як мобілізаційно, так дезорганізаційно на поведінку учасників;

– зміна ставлення до проблемної ситуації та конфлікту загалом.

При переході від потенційного до актуального конфлікт може розвиватися як конструктивний або деструктивний.

Під час конструктивного конфлікту опоненти не виходять за межі ділових аргументів, стосунків і не торкаються особистісних якостей протилежної сторони.

Деструктивним вважають конфлікт, коли один із опонентів застосовує несхвалювані спільнотою методи боротьби, прагне перемогти партнера, дискредитує та принижуючи його в очах оточення. Зазвичай це викликає опір із боку іншої сторони, діалог супроводжується взаємними образами (конфліктогенами спілкування), розв'язання проблеми стає неможливим, що призводить до руйнації міжособистісних стосунків.

Відхилення конфлікту в бік ескалації чи уникання часто свідчить про наявність деструктивних процесів. Своєчасне виявлення цих процесів відіграє важливу роль в успішному розв'язанні конфлікту.

Типи конфліктних особистостей:

1. Демонстративний тип. Найчастіше це холерик, якому властива бурхлива діяльність у різних ситуаціях. Для нього конфлікт – природне життя, необхідне середовище існування. Він має завищену самооцінку, хоче бути в центрі уваги, добре виглядати в очах інших. Його ставлення до людей визначається тим, як вони до нього ставляться. Йому легко даються поверхневі конфлікти, він насолоджується своїми стражданнями та переживаннями. Цей тип добре пристосовується до різних ситуацій. Раціональна поведінка слабо виражена, натомість яскравою є емоційна поведінка. Такі особи планують діяльність ситуативно, часто не довершуючи почате до кінця. Зазвичай цей тип не уникає конфліктів, а в ситуації конфліктної взаємодії почуває себе доволі комфортно.

2. Ригідний тип. Люди цього типу не вміють особистісно змінюватись і розвиватись, а також враховувати у своїй поведінці обставини, брати до уваги думки та погляди оточуючих. Вони є честолюбними, виявляють хворобливу образливість, підозрілість. Для цього типу конфліктних особистостей характерні завищена самооцінка, постійна потреба у підтвердженні власної значущості, прямолінійність і негнучкість, майже цілковите неприйняття точки зору оточуючих, байдужість до їхньої думки, підвищена чутливість щодо уявної або дійсної несправедливості.

3. Педантичний тип. Особистість «надточного» типу завжди пунктуальна та відповідальна, водночас відштовхує людей від себе.

Така людина часто висуває підвищені вимоги до себе й оточуючих. Цей тип має підвищену тривожність і схильність надавати надмірне значення критичним зауваженням із боку оточуючих щодо себе. Такі люди страждають самі від себе, переживають власні прорахунки, невдачі, часом розплачуються за них навіть хворобами (безсонням, головними болями і т. ін.). Вони стримані у зовнішніх, зокрема емоційних проявах, а також погано відчують реальні взаємини в групі.

4. Безконфліктний тип. Така особистість свідомо втікає від конфлікту, перекладає відповідальність в ухваленні рішення на інших (керівник – на свого заступника), вирізняється безпринципною поведінкою. Тим часом конфлікт наростає й обрушується на таку особистість. Ці люди легко піддаються навіюванню, є внутрішньо суперечливими і зорієнтованими на миттєвий успіх у ситуаціях. Представники цього типу недостатньо добре бачать перспективу, залежать від думки інших, не володіють силою волі й не замислюються над наслідками своїх вчинків.

5. Некерований тип. Це груба, імпульсивна, безцеремонна людина, яка нехтує тонкощами взаємин і чужими почуттями, егоїстична й упевнена у своїй правоті. Вважає, що оточуючі повинні завжди поступатися їй; не любить, коли хтось ставить під сумнів її правоту, стурбована своїм авторитетом, себелюбна; обережно ставиться до жартів, у кожному жарті вбачає приховану атаку на власну особистість і гідність. Спроби обговорити з такою особою ставлення до оточуючих (із надією щось виправити) є марними. Такий тип націлений на справу, люди для нього – інструмент.

Рекомендації для спілкування із некерованим типом конфліктної взаємодії:

- спокійно дотримуйтеся своєї позиції;
- багатство аргументації й ораторське мистецтво не мають жодного значення і не дадуть ефекту;
- якщо почнуться відкриті образи, скажіть, що не маєте наміру продовжувати розмову;
- можна зробити деякі поступки, але в головному потрібно стояти на своєму, без докорів і звинувачень.

Стилі поведінки у конфлікті. Основні стилі поведінки у конфлікті: конфронтація, уникнення, пристосування, компроміс, співпраця.

Конфронтація (суперництво) – стиль, який передбачає зусилля задля нав'язування бажаного результату іншій стороні. За своєю

спрямованістю провідники конфронтації зорієнтовані на те, щоб, чинячи активно та самостійно, домагатися досягнення власних інтересів без урахування інтересів інших сторін, які безпосередньо беруть участь у конфлікті. Той, хто застосовує такий стиль поведінки, прагне нав'язати іншим свій спосіб вирішення проблеми, сподіваючись тільки на власну силу й не беручи до уваги можливість спільних дій.

Уникнення (ухилення) – утримання від участі у конфлікті. Людина, що дотримується цього стилю, прагне піти від конфлікту. Ця стратегія може бути доречною, якщо предмет розбіжностей не представляє великої цінності, ситуація може вирішитися сама собою, наразі немає умов для ефективного розв'язання конфлікту.

Ухилення як стиль поведінки в конфліктах характеризує відсутність у суб'єкта бажання співпрацювати з будь-ким і докласти активних зусиль задля досягнення власних інтересів. У деяких ситуаціях прагнення вийти з конфліктного поля і піти від конфлікту зумовлено нестачею моральних, енергетичних, психологічних ресурсів людини.

Пристосування як стиль пасивної поведінки характеризує схильність учасників конфлікту пом'якшити, залагодити конфліктну ситуацію, зберегти або відновити гармонію у взаєминах за допомогою поступливості, довіри, готовності до примирення. На відміну від ухилення, цей стиль поведінки передбачає більшою мірою враховування інтересів опонентів і неунікання спільних із ними дій.

Людина, яка дотримується *пристосування*, намагається не поширювати конфлікт, конфронтацію, закликаючи до солідарності. При цьому часто забувається проблема, що є в основі конфлікту. У результаті може тимчасово наступити спокій. Негативні емоції не проявляються, але накопичуються. Рано чи пізно залишена без уваги проблема й акумульовані негативні емоції призведуть до вибуху, наслідки якого виявляться дисфункціональними.

У такому випадку конфлікт носитиме деструктивний характер.

Пристосування можна застосовувати при будь-якому типі конфліктів. Але цей стиль поведінки найбільше підходить до конфліктів організаційного характеру, зокрема в ієрархічній вертикалі: підлеглий – керівник, учень – учитель і т. д.

Компроміс – прихильність учасника конфлікту до врегулювання розбіжностей на основі взаємних поступок, досягнення часткового задоволення своїх інтересів. Цей стиль рівною мірою передбачає активні та пасивні дії, індивідуальні й колективні зусилля. Він

кращий тим, що зазвичай стає на заваді недоброзичливості, даючи змогу задовольнити домагання кожної із залучених у конфлікт сторін.

Здатність до компромісу в управлінських ситуаціях високо цінується, оскільки зменшує недоброзичливість, дозволяючи швидко вирішити конфлікт. Але через деякий час можуть проявитись і дисфункціональні наслідки компромісного рішення, наприклад, незадоволеність «частковими» рішеннями. Крім того, конфлікт у дещо зміненій формі може виникнути знову, позаяк проблема залишилася невирішеною. Компроміси широко розповсюджені в політичному житті. Водночас конфлікти, вирішені шляхом компромісу, часто виникають повторно через певний проміжок часу, оскільки сторони конфлікту не отримали повною мірою того, до чого прагнули.

Співпраця націлена на максимальну реалізацію учасниками конфлікту власних інтересів. На відміну від конфронтації співробітництво передбачає не індивідуальний, а спільний пошук такого рішення, який відповідає прагненням усіх конфліктуючих сторін. Це можливо при своєчасній і точній діагностиці проблеми, що породила конфліктну ситуацію, з'ясуванні як зовнішніх, так і прихованих причин конфлікту, готовності сторін діяти разом заради досягнення спільної для всіх мети.

Вигоди співпраці безсумнівні: кожна сторона отримує максимум користі за мінімальних втрат. Але такий шлях потребує часу й терпіння, мудрості й дружнього налаштування, уміння висловити й аргументувати свою позицію, уважного вислуховування опонентів, пояснення власних інтересів, вироблення альтернатив і узгодженого вибору однієї з них під час переговорів для взаємоприйняттого рішення.

Узагальнення змісту підрозділу

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих сил, цілей, інтересів. До основних підходів до вивчення конфліктів і їхніх причин належать мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та організаційний підходи. Динаміка конфлікту представлена конфліктною ситуацією, усвідомленням конфліктної ситуації, інцидентом, виникненням і вирішенням конфлікту. Основні стилі поведінки у конфлікті: ухилення, пристосування, конфронтація, співпраця, компроміс. Конфліктогени – це вербальні та невербальні компоненти поведінки особистості або групи, які стимулюють виникнення й ескалацію конфлікту.

Питання для самостійної роботи:

1. Що таке конфлікт?
2. Чим відрізняється конфлікт від конфліктної ситуації?
3. Які можливі причини виникнення конфлікту?
4. Які типи конфліктних особистостей визначають?
5. Які стилі поведінки у конфлікті є можливими?
6. Що таке динаміка конфлікту? Конкретизуйте фази динаміки конфлікту.
7. Які види конфлікту визначають? Опишіть кожен із них.

Задачі і проблемні ситуації.

1. Ознайомтесь із тестом Томаса-Кілмана і здійсніть діагностику стилів поведінки у конфлікті.

Кожен конфлікт по-своєму унікальний, неповторний за причинами виникнення, формами взаємодії двох або більше сторін, результату й наслідків.

У конфліктології з 70-х рр. ХХ ст. визнано існування п'яти стилів конфліктної поведінки: ухилення, пристосування, конфронтація, співпраця, компроміс. Описавши і систематизувавши ознаки різних стилів, американці К. Томас і Р. Кілмен запропонували при навчанні менеджерів застосовувати схематичну сітку, яку згодом назвали їхніми іменами.

Сітка Томаса-Кілмена демонструє, що вибір конфліктної поведінки залежить як від інтересів учасників конфлікту, так і від характеру конкретних кроків.

Тест Томаса-Кілмена був розроблений для виявлення засобу вирішення конфліктів, що дозволяє кожному скласти типову характеристику своєї реакції у конфліктній ситуації. Ця реакція оцінюється в балах – від 5 (висока оцінка) до 1 (низька оцінка) – залежно від використання способу. З'ясовується самопочуття у конфліктах. Результати фіксуються у таблиці, яка є інструментом наочного впорядкування відповідей і систематизації одержаних оцінок.

Обов'язкова умова запропонованого тесту – готовність людини усвідомити, який із п'яти стилів конфліктної поведінки вона використовує при вирішенні конфліктів, вважає найбільш відповідним і зручним, що дозволяє почувати себе досить комфортно. Безсумнівно, важливі щирі та швидкі відповіді, що виражають безпосередню й інтуїтивну реакцію на запропоновані питання. Потрібний також негайний, без роздумів і вагань, запис своєї оцінки у відповідному

стовпчику таблиці. Тільки при дотриманні цих умов можна розраховувати на одержання загальної об'єктивної картини того, як особа ставиться до різних способів вирішення конфліктів.

Оцінка реакції людини на конфлікти

Спосіб вирішення конфлікту	Ставлення до використання способу			
	використовую найчастіше	волю використовувати	використовую найрідше	почуваюся найменш комфортно
<p>УХИЛЯННЯ (намагаюсь ухилитися від участі в конфлікті)</p> <p>ПРИСТОСУВАННЯ (намагаюся виробити рішення, яке задовольняє конфліктуючих)</p> <p>КОНФРОНТАЦІЯ (активно відстоюю власну позицію)</p> <p>СПІВПРАЦЯ (шукаю шляхи спільного вирішення проблеми)</p> <p>КОМПРОМІС (шукаю рішення, засноване на взаємних поступках)</p>				

Схильність конкретної людини до певного способу вирішення конфліктів виявляється й іншими прийомами. Зокрема, можна вдатися до психологічного тесту, який складається із 15 питань-тверджень – по три питання на кожен із п'яти стилів конфліктної поведінки.

Оцінка в балах виставляється за наступною шкалою: не згоден – 1 бал, не зовсім згоден – 2 бали, радше згоден – 3, більше згоден – 4, цілком згоден – 5 балів. Якщо сума балів за відповіді на три питання перевищує 10, то перевага способу вирішення конфлікту вважається вираженою.

Виявлення переваг у виборі способів вирішення конфліктів

Спосіб вирішення конфліктів	Питання-твердження, які потребують відповіді	Оцінка відповіді (у балах)
Ухиляння	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мені складно відстоювати свою позицію, навіть якщо точно знаю, що я правий. 2. Уникаю напружених конфліктних ситуацій. 3. Добиваюся ефективних результатів, коли працюю під керівництвом більш досвідченого партнера. 	
Пристосування	<ol style="list-style-type: none"> 1. Для мене важливо зберегти гарні відносини, навіть якщо доводиться жертвувати власними інтересами. 2. Багато часу приділяю проблемам інших і часто забуваю про себе. 3. Якщо це зробить іншого щасливим, даю йому можливість настояти на своєму. 	
Конфронтація	<ol style="list-style-type: none"> 1. Я людина принципова й ніколи не змінюю власної позиції. 2. Із будь-якого конфлікту виходжу переможцем. 3. Продовжую суперечку доти, доки співрозмовник не прийме мою точку зору. 	
Співпраця	<ol style="list-style-type: none"> 1. Витрачаю багато часу на пошуки спільних поглядів. 2. Переглядаю власну точку зору, якщо відчуваю свою неправоту. 3. Із задоволенням виявляю ініціативу в примиренні сторін. 	
Компроміс	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відгукуюся на пропозиції інших, але сам не схильний виявляти ініціативу. 2. Легко погоджуюся поступитися, якщо й інший робить те саме. 3. Часто погоджуюся на першу ж умову, якщо вона призводить до врегулювання взаємин. 	

2. Обговоріть запропоновані ситуації. В парах запропонуйте безконфліктне вирішення проблемних ситуацій:

2.1. Ви новий менеджер із кадрів, тому ще погано знаєте співробітників фірми, не всі працівники знають Вас в обличчя. Ви йдете на нараду до головного лікаря. Проходите повз кімнату для паління і помічаєте двох співробітників, які курять і про щось жваво розмовляють. Повертаючись із наради, яка тривала одну годину, Ви знову бачите тих самих працівників у курильні за бесідою. Як вчинили б у цій ситуації? Поясніть свою поведінку.

2.2. Ви начальник відділу, у якому панує напружена обстановка, не вистачає співробітників. Від'їжджаючи у відрядження, випадково зустрічаєте свою підлеглу – молоду жінку, яка вже два тижні перебуває на лікарняному. Але Ви бачите її здоровою. Вона когось із нетерпінням зустрічає в аеропорту. Як вчините в цьому випадку? Поясніть свою поведінку.

2.3. Одна співробітниця висловлює іншій претензії із приводу численних і часто повторюваних помилок у роботі. Друга працівниця приймає висловлювані претензії за образу. Між ними виникає конфлікт. Поясніть його причину.

2.4. Керівник прийняв на роботу фахівця, який повинен підпорядковуватися його заступнику. Прийом на роботу не був узгоджений із заступником. Незабаром виявилася нездатність нового працівника виконувати свої обов'язки. Заступник службовою запискою доповідає про це керівнику. Як би Ви вчинили на місці останнього? Проаналізуйте можливі варіанти.

2.5. У відповідь на критику з боку підлеглого, що прозвучала на службовій нараді, начальник почав чіплятися до нього через дрібниці і посилив контроль за його службовою діяльністю. У чому причина конфлікту? Визначте конфліктну ситуацію.

Ознайомтесь із проблемною ситуацією. Визначте динаміку конфлікту та розробіть його картографію за поданим зразком. Які оптимальні способи вирішення цього конфлікту?

Приватна фірма «Лівша» займається наданням психологічної допомоги населенню та проведенням тренінгів за власною технологією. Директор і засновник установи – В. С. Петренко. За 5 років існування на фірмі склався згуртований і дружній колектив: висока зарплатня, цікава робота, стабільні стосунки. В організації з'явився новий, енергійний і компетентний співробітник – менеджер із роботи

з клієнтами С. С. Зайченко. Йому не подобались деякі колеги, рівень їх компетентності й атмосфера на фірмі загалом. Він часто робив їм зауваження, неввічливі коментарі. Через деякий час Зайченко просить директора затвердити його тренером, що є дуже престижним у межах фірми. Наприкінці робочого дня Зайченко оголошує про позитивне рішення директора і запрошує усіх у кафе відзначити цю подію. Проте усі співробітники відмовились, аргументуючи це особистими справами. Найбільш пригніченим рішенням директора виявився Л. П. Іванчук, який працює на фірмі вже протягом 3 років і теж прагне обійняти посаду тренера. Через певний час при обговоренні угоди, яку підготував Іванчук, у присутності інших співробітників Зайченко вказує на її недоліки й узагалі ставить під сумнів компетентність Іванчука. Це супроводжується емоційною сценою із взаємними образами. Іванчук іде до директора і пише заяву про звільнення на підставі неможливості працювати в організації разом із Зайченком. Зайченко також пише заяву про звільнення, аргументуючи її атмосферою травм і переслідування, яку підтримує Іванчук.

КАРТОГРАФІЯ КОНФЛІКТУ

Учасник № 1 – С. С. Зайченко

Учасник № 2 – Л. П. Іванчук

Потреби: повага; самореалізація – отримати посаду тренера.

Побоювання: втрата роботи та можливості росту в організації; неналагодження нормальних стосунків із колегами

Потреби: збереження поваги серед колег і гарних стосунків; отримання посади тренера.

Побоювання: втрата роботи, авторитету в колективі та перспектив росту.

ВЗАЄМНІ
СТОСУНКИ

*Учасник № 4 – керівник фірми
В. С. Петренко*

Потреби: збереження працездатного колективу, влади, авторитету й дисципліни на фірмі.

Побоювання: втрата висококваліфікованих спеціалістів із відділення й авторитету в колективі; погіршення якості роботи.

Учасник № 3 – колектив відділу

Потреби: нормальна робота; збереження гарного клімату в колективі.

Побоювання: поширення конфлікту, бути втягнутим у нього; погіршення соціально-психологічного клімату в колективі; втрата роботи у випадку поширення конфлікту.

ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

<p>ПСИХОЛОГІЯ – ЦЕ НАУКА І СИСТЕМА ЗНАНЬ ПРО:</p> <ol style="list-style-type: none">1) закономірності, механізми, психічні факти та явища в житті людини;2) закони життєдіяльності особистості;3) пізнавальну, емоційну та мотиваційну сфери особистості;4) індивіда, суб'єкта, особистість й індивідуальність.
<p>ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДУАЛІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ Р. ДЕКАРТА:</p> <ol style="list-style-type: none">1) мозок і психіка – предмет вивчення психології;2) фізичні процеси відповідають законам механіки, психічні явища – у формі духу;3) єдність фізики та біології у вивченні людини;4) єдність філософії та біології у вивченні людини.
<p>ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В ПСИХОЛОГІЇ ЯК ПЕРЕХІД ВІД СПРОЩЕНИХ МЕХАНІСТИЧНИХ ОПИСІВ ЕЛЕМЕНТАРНИХ НАВИКІВ ДО НАУКОВОГО АНАЛІЗУ СКЛАДНИХ ФОРМ ПСИХІЧНОГО ЖИТТЯ ЗАПРОПОНУВАВ:</p> <ol style="list-style-type: none">1) І. Сеченов;2) І. Павлов;3) О. Леонтєв;4) Л. Виготський.
<p>УМОВНО-РЕФЛЕКТОРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФІЗІОЛОГІЧНИЙ СУБСТРАТ ПСИХІКИ ВІДКРИВ:</p> <ol style="list-style-type: none">1) І. Сеченов;2) І. Павлов;3) О. Леонтєв;4) Л. Виготський.
<p>ПСИХІКА – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none">1) засіб активного відображення суб'єктом об'єктивного світу, побудови індивідуальної картини світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності;2) системна властивість високоорганізованої матерії, яка полягає в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу, побудові індивідуальної картини світу і саморегуляції на цій основі власної поведінки та діяльності;3) сукупність свідомого та несвідомого, що реалізується у побудові індивідуальної картини світу і саморегуляції на цій основі своєї поведінки та діяльності;4) системна властивість високоорганізованої матерії, яка властива лише людині.
<p>ДО МЕХАНІЗМІВ ПСИХІКИ НАЛЕЖАТЬ:</p> <ol style="list-style-type: none">1) матеріальне, духовне опредмечування та творення людиною самої себе;2) психічне відображення, проектування й опредмечування;3) інструментальний і регулятивний механізми;4) психічне відображення й узагальнення.

<p>ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОЯВІВ ПСИХІЧНОГО ЖИТТЯ У ПСИХОЛОГІЇ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ТАКІ ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) єдності свідомої діяльності й мови; 2) макро- та мікросистемності; 3) детермінізму, відображення, єдності психіки і діяльності, розвитку, системності; 4) системної динамічної локалізації вищих психічних функцій і кодування подій.
<p>МОЗОК МІСТИТЬ ТАКІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ БЛОКИ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) блоки тону кори, прийому, переробки та збереження інформації, програмування, регуляції і контролю діяльності; 2) кора великих півкуль і стовбур; 3) лобні, тім'яні, потиличні ділянки; 4) зони Верніке та Брока.
<p>РОЗРІЗНЯЮТЬ ТАКІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) біхевіоральний, когнітивний, дискурсивний; 2) інформаційний, донауковий і науковий; 3) філософський і психологічний; 4) міфологічний, філософський, науковий.
<p>ВІДОМОЮ Є СУЧАСНА КЛАСИФІКАЦІЯ Б. КЕДРОВА У ВИГЛЯДІ ТРИКУТНИКА, ВЕРШИНИ ЯКОГО ОЗНАЧАЮТЬ НАУКИ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) природничі, соціальні, філософські; 2) психологічні, природничо-наукові; 3) біологічні та філософські; 4) психологічні, біологічні, філософські.
<p>ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ, ПРОЦЕСИ АФЕКТИВНОГО ЖИТТЯ (ПОТРЕБИ ТА СКЛАДНІ ФОРМИ ПЕРЕЖИВАННЯ), ПСИХОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ, РЕГУЛЯЦІЯ ЇЇ АКТИВНОСТІ Й ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ – ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) історії психології; 2) соціальної психології; 3) порівняльної психології; 4) загальної психології.
<p>МЕТОДОЛОГІЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) найбільш загальна система принципів і способів організації наукового дослідження; 2) сукупність методів і методик досліджень; 3) теоретичний аналіз проблеми; 4) наукова новизна і теоретична значущість дослідження.
<p>СТРУКТУРА СПОСТЕРЕЖЕННЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) задум, гіпотеза, система методів, осмислення результатів, їх контроль; 2) гіпотеза та методи її перевірки; 3) суб'єкт і об'єкт спостереження; 4) суб'єкт, об'єкт, план спостереження.

<p>ІНТРОСПЕКЦІЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) дослідження підсвідомості; 2) аналіз проявів духу людини; 3) вивчення душевних і духовних проявів людини; 4) самоспостереження.
<p>ПОНЯТТЯ ІНТРОСПЕКЦІЇ БУЛО ВВЕДЕНО:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) В. Вундтом; 2) Р. Декартом; 3) О. Леонтєвим; 4) Л. Виготським.
<p>ВКЛЮЧЕНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ОПИСАНО У ПРАЦІ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) «Суспільство на розі вулиці»; 2) «Рефлекси головного мозку»; 3) «Мислення і мовлення»; 4) «Діяльність. Свідомість. Особистість».
<p>ВИДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) включений і невключений; 2) природний і лабораторний; 3) констатувальний і формувальний; 4) природний, лабораторний, польовий.
<p>ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ СПРЯМОВАНИЙ НА ВСТАНОВЛЕННЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) кореляційних зв'язків; 2) статистично значущих відмінностей; 3) причинно-наслідкових зв'язків; 4) описових параметрів психічних явищ.
<p>ВИДИ ПРИРОДНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) включений і невключений; 2) природний і лабораторний; 3) констатувальний і формувальний; 4) природний, лабораторний, польовий.
<p>ДОДАТКОВІ МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ПРЕДСТАВЛЕНІ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) спостереженням і самоспостереженням; 2) бесідою, інтерв'ю, опитувальниками, тестами; 3) спостереженням і соціометрією; 4) анкетуванням і спостереженням.
<p>ВИД ВІДКРИТОГО ТА ЗАКРИТОГО ТИПУ ХАРАКТЕРНИЙ ДЛЯ ТАКОГО МЕТОДУ, ЯК:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) спостереження; 2) інтерв'ю 3) соціометрія; 4) анкетування.
<p>ОСНОВНИЙ ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРСОНОЛОГІВ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) психічно здорові, зрілі та творчі люди, які характеризуються постійним розвитком і активним ставленням до світу;

<p>2) комплекс неповноцінності, що виявляється у прагненні до влади;</p> <p>3) підсвідомі потяги людини;</p> <p>4) пізнавальна активність особистості та спосіб здобуття нею знань про світ.</p>
<p>ТЕОРІЯ А. МАСЛОУ НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <p>1) теорією самореалізації;</p> <p>2) концепцією відношень у структурі особистості;</p> <p>3) концепцією самоактуалізації;</p> <p>4) теорією саморозвитку.</p>
<p>ДО НЕОФРЕЙДИЗМУ НАЛЕЖАТЬ ІДЕЇ:</p> <p>1) З. Фрейда;</p> <p>2) Е. Фрома,</p> <p>3) А. Маслоу;</p> <p>4) К. Роджерса.</p>
<p>АРХЕТИПИ – КЛЮЧОВЕ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ:</p> <p>1) К. Юнга;</p> <p>2) Е. Фрома,</p> <p>3) А. Маслоу;</p> <p>4) К. Роджерса.</p>
<p>АРХЕТИПИ – ЦЕ:</p> <p>1) психічні залишки еволюційного процесу людства, що передаються з покоління в покоління;</p> <p>2) аналіз проявів духу людини;</p> <p>3) вивчення душевних і духовних проявів людини;</p> <p>4) самоспостереження.</p>
<p>ДВІ СИГНАЛЬНІ СИСТЕМИ ҐРУНТОВНО РОЗГЛЯДАЮТЬСЯ У ПРАЦЯХ:</p> <p>1) І. Сеченова;</p> <p>2) І. Павлова;</p> <p>3) О. Леонтєва;</p> <p>4) Л. Виготського.</p>
<p>ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ЛЮДИНИ ЯК СУКУПНІСТЬ БЕЗУМОВНИХ ТА УМОВНИХ РЕФЛЕКСІВ РОЗГЛЯНУТІ У ПРАЦЯХ:</p> <p>1) І. Сеченова;</p> <p>2) І. Павлова;</p> <p>3) О. Леонтєва;</p> <p>4) Л. Виготського.</p>
<p>ОСНОВНЕ ПОЛОЖЕННЯ ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЇ:</p> <p>1) ціле визначається його складовими частинами;</p> <p>2) цілісні образи первинні відносно своїх компонентів;</p> <p>3) свідомість слід вивчати через сукупність її структурних компонентів;</p> <p>4) може виділити периферію і центральну частину свідомості.</p>
<p>ОСНОВНЕ ПОЛОЖЕННЯ СТРУКТУРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ:</p> <p>1) ціле визначається його складовими частинами;</p> <p>2) цілісні образи первинні відносно своїх компонентів;</p> <p>3) свідомість слід вивчати через сукупність її структурних компонентів;</p> <p>4) гешталти є основними при вивченні свідомості.</p>

<p>ПРЕДСТАВНИКОМ СТРУКТУРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ Є:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) К. Левін; 2) В. Вундт, 3) З. Фрейд; 4) Л. Виготський.
<p>ОСНОВНИМИ ПОНЯТТЯМИ, ЩО ОПИСУЮТЬ БІХЕВІОРАЛЬНИЙ НАПРЯМ, Є:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) дефіцитарні потреби; 2) стимул і реакція; 3) навички й уміння; 4) поведінка та психіка.
<p>ПОНЯТТЯ «САМОСТІ» ПРЕДСТАВЛЕНЕ ЯК:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) архетип у теорії К. Юнга; 2) компонент психіки за З. Фрейдом; 3) комплекс неповноцінності в теорії А. Адлера; 4) основна потреба в теорії А. Маслоу.
<p>ОСНОВНИМИ РІВНЯМИ ПСИХІКИ, ПРЕДСТАВЛЕНИМИ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ, Є:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) елементарна сенсорна та перцептивна психіка; 2) вищий і нижчий рівні елементарної сенсорної психіки; 3) елементарна сенсорна, перцептивна психіка, свідомість; 4) перцептивна психіка, свідомість.
<p>ДО ОСНОВНИХ МЕТОДІВ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАЛЕЖАТЬ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) спостереження й експеримент; 2) інтроспекція й експеримент; 3) інтроспекція, методи проблемної клітки, обхідного шляху, дресирування, лабіринту; 4) методи проблемної клітки, обхідного шляху, дресирування, лабіринту.
<p>ЕКСПЕРИМЕНТИ Я. ДЕМБОВСЬКОГО ЗАСВІДЧУЮТЬ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) вплив зовнішніх чинників на індивідуально мінливу поведінку тварин; 2) вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на індивідуально мінливу поведінку тварин; 3) вплив внутрішніх чинників на індивідуально мінливу поведінку тварин; 4) адаптивні можливості одноклітинних організмів
<p>ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ПСИХІКИ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) відображувальна, регулювальна, інструментальна; 2) відображувальна; 3) регулювальна; 4) інструментальна.
<p>УВАГА ЯК ПСИХІЧНИЙ ПРОЦЕС РЕАЛІЗУЄ ТАКУ ФУНКЦІЮ ПСИХІКИ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) відображувальну, регулювальну, інструментальну; 2) відображувальну; 3) регулювальну; 4) інструментальну.

<p>АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ, ПРИЗНАЧЕНИЙ ДЛЯ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЕНЕРГІЇ ЗОВНІШНІХ ПОДРАЗНИКІВ В ЕНЕРГІЮ НЕРВОВОГО ЗБУДЖЕННЯ, НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) провідниковим відділом; 2) рецептором; 3) аналізатором; 4) рефлексом.
<p>МІНІМАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗМІНИ ІНТЕНСИВНОСТІ СИГНАЛУ, ЩО ВИКЛИКАЄ ЗМІНУ ВІДЧУТТЯ, – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) абсолютний нижній поріг; 2) диференціальний поріг; 3) мінімальна тривалість сигналу; 4) діапазон чутливості до інтенсивності.
<p>ВІДЧУТТЯ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ ПРИ ДІЇ ЗОВНІШНІХ СТИМУЛІВ НА РЕЦЕПТОРИ, РОЗТАШОВАНІ НА ПОВЕРХНІ ТІЛА, НАЗИВАЮТЬСЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) екстерорецептивними; 2) інтерорецептивними; 3) пропріорецептивними; 4) інтерактивними.
<p>СЕНСОРНА НЕДОСТАТНІСТЬ, ЯКА МОЖЕ ПРИЗВЕСТИ ДО ВТРАТИ ОРІЄНТАЦІЇ, ВІДОМА ЯК:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) депривація; 2) дереалізація; 3) девальвація; 4) дестагнація.
<p>РЕЦЕПТОРИ, ЩО СПЕЦІАЛІЗУЮТЬСЯ НА ВІДОБРАЖЕННІ ВПЛИВІВ ІЗ ВНУТРІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ОРГАНІЗМУ, НАЗИВАЮТЬСЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) екстерорецепторами; 2) інтерорецепторами; 3) пропріорецепторами; 4) внутрішніми.
<p>ДО ЕКСТЕРОРЕЦЕПТИВНИХ ВІДНОСЯТЬСЯ ВІДЧУТТЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) зорові; 2) органічні; 3) статичні; 4) больові.
<p>НОВИЙ ВИД ЧУТЛИВОСТІ, ОБУМОВЛЕНИЙ ПЕРЕНЕСЕННЯМ ЯКОСТЕЙ ОДНІЄЇ МОДАЛЬНОСТІ НА ІНШУ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) синестезія; 2) акомодация; 3) конвергенція; 4) сенсibiliзація.
<p>СПРИЙМАННЯ ЧАСТО ПРИЙНЯТО НАЗИВАТИ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) акомодациєю; 2) апперцепцією;

<p>3) перцепцією;</p> <p>4) антиципацією.</p>
<p>ЗАЛЕЖНІСТЬ СПРИЙМАННЯ ВІД ЗМІСТУ ПОПЕРЕДНЬОГО ДОСВІДУ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ Й ОСОБЛИВОСТЕЙ ЙОГО ОСОБИСТОСТІ НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <p>1) акомодациєю;</p> <p>2) апперцепцією;</p> <p>3) перцепцією;</p> <p>4) антиципацією.</p>
<p>ФЕНОМЕН ВІДНОСНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СПРИЙМАННЯ ПАРАМЕТРІВ ФІГУРИ ВІД ЗМІН ЇЇ ФОНУ ВІДОМИЙ ЯК:</p> <p>1) ілюзія;</p> <p>2) константність;</p> <p>3) цілісність;</p> <p>4) предметність.</p>
<p>ВЛАСТИВІСТЬ СПРИЙМАННЯ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЄТЬСЯ СПРИЙНЯТТЯМ ТІСНО ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ МИСЛЕННЯМ І РОЗУМІННЯМ СУТІ ПРЕДМЕТІВ, НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <p>1) константністю;</p> <p>2) осмисленістю;</p> <p>3) вибірковістю;</p> <p>4) цілісністю.</p>
<p>РОЗГОРНУТЕ В ЧАСІ ТРИВАЛЕ СПРИЙМАННЯ НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <p>1) перспективним;</p> <p>2) симультанним;</p> <p>3) градієнтним;</p> <p>4) сукцесивним.</p>
<p>ТИП ЗОРОВОЇ ПАМ'ЯТІ, ЯКИЙ ДОВГО ЗБЕРІГАЄ ЯСКРАВІЙ ОБРАЗ ІЗ УСІМА ДЕТАЛЯМИ СПРИЙНЯТОГО, – ЦЕ ПАМ'ЯТЬ:</p> <p>1) ейдетична;</p> <p>2) наочно-образна;</p> <p>3) емоційна;</p> <p>4) іконічна.</p>
<p>ОБСЯГ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО ЗБЕРІГАЄТЬСЯ В КОРОТКОЧАСНОЇ ПАМ'ЯТІ:</p> <p>1) 7 ± 2;</p> <p>2) необмежений;</p> <p>3) межа невідома;</p> <p>4) в середньому близько 10.</p>
<p>ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ПСИХІЧНИМИ ЯВИЩАМИ, ПРИ ЯКИХ АКТУАЛІЗАЦІЯ ОДНОГО З НИХ ЗУМОВЛЮЄ ПОЯВУ ІНШОГО, НАЗИВАЮТЬСЯ:</p> <p>1) акомодациями;</p> <p>2) асоціаціями;</p> <p>3) асиміляціями;</p> <p>4) антиципаціями.</p>

<p>ТЕ, ЩО НЕЗАВЕРШЕНІ ДІЇ ЗАПАМ'ЯТОВУЮТЬСЯ КРАЩЕ, ВИРАЖАЄ СУТЬ ЕФЕКТУ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Б. Сперлінга; 2) ретроактивного впливу; 3) Б. В. Зейгарник; 4) недавності.
<p>НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ПОПЕРЕДНЬОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) реактивне гальмування; 2) проактивне гальмування; 3) інтерференція; 4) ремінісценція.
<p>ГРАФІК ЗАЛЕЖНОСТІ ЗАБУВАННЯ ЛОГІЧНО ОДНОРІДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ З МОМЕНТУ ЇЇ ПОВНОГО ЗАСВОЄННЯ – ЦЕ КРИВА:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Еббінгауза; 2) розподілу; 3) Зейгарник; 4) заучування.
<p>МИСЛЕННЄВЕ РОЗЧЛЕНОВУВАННЯ СКЛАДНОГО ОБ'ЄКТА НА ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ АБО ХАРАКТЕРИСТИКИ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) аналіз; 2) порівняння; 3) класифікація; 4) абстракція.
<p>ІЄРАРХІЧНУ ПІРАМІДУ ПОТРЕБ РОЗРОБИВ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) К. Роджерс; 2) А. Маслоу; 3) Г. Олпорт; 4) В. Келер.
<p>ЗА О. М. ЛЕОНТЬЄВИМ, ЯКЩО, ВИКОНУЮЧИ МОТИВОВАНУ ДІЮ, СУБ'ЄКТ ПОТІМ ПОЧИНАЄ ВИКОНУВАТИ ДІЮ ЗАРАДИ НЕЇ САМОЇ, ЦЕ СВДЧИТЬ ПРО ЗМІЩЕННЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) цілі на умову; 2) мотиву на мету; 3) умови на мету; 4) цілі на мотив.
<p>ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛЮДИНОЮ ПРИЧИН І МОТИВІВ ПОВЕДІНКИ ІНШИХ ЛЮДЕЙ У ПРОЦЕСІ МІЖСОБИСТІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) перцепція; 2) атракція; 3) каузальна атрибуція; 4) апперцепція.

<p>ВИНИКНЕННЯ СИМПАТІЇ ПРИ СПРИЙНЯТТІ ОДНІЄЮ ЛЮДИНОЮ ІНШОЇ ЯК СУБ'ЄКТА СПРИЙНЯТТЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) атитюд; 2) атракція; 3) афіляція; 4) асиміляція.
<p>ПІДСТАВОЮ ПОДІЛУ ЕМОЦІЙ НА СТЕНІЧНІ Й АСТЕНІЧНІ Є:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) мобілізація ресурсів організму; 2) потреби; 3) сила і тривалість проявів; 4) знак.
<p>ПОКАЗНИКОМ АФЕКТУ Є:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) незначна зміна свідомості; 2) порушення вольового самоконтролю за своїми діями; 3) збереження самовладання; 4) збереження вольового самоконтролю за своїми діями.
<p>ПРОЦЕС СПРИЙМАННЯ ТА РОЗУМІННЯ ПАРТНЕРАМИ ОДИН ОДНОГО НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) спілкуванням; 2) комунікацією; 3) соціальною перцепцією; 4) інтеракцією.
<p>ФЕНОМЕН, ЯКИЙ ПРОЯВЛЯЄТЬСЯ В ТОМУ, ЩО ЗАГАЛЬНЕ ПОЗИТИВНЕ ВРАЖЕННЯ ВІД ЛЮДИНИ ВЕДЕ ДО ПОЗИТИВНОЇ ОЦІНКИ УСІХ ІНШИХ ЇЇ НЕ ПРЕДСТАВЛЕНИХ ЯКОСТЕЙ, НАЗИВАЄТЬСЯ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) стереотипом; 2) ефектом ореолу; 3) ефектом первинності; 4) ефектом новизни.
<p>ЗАГОСТРЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СТОСУНКІВ, РОЗШИРЕННЯ КОНФЛІКТУ, ЙОГО РОЗГОРТАННЯ – ЦЕ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) конфліктна ситуація; 2) інцидент; 3) ескалацією конфлікту; 4) конфліктогенна поведінка.
<p>ВИДИ КОМУНІКАТИВНОГО ШУМУ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) мовний, мовленнєвий, прагматичний; 2) фонетичний, лексичний, граматичний, прагматичний; 3) когнітивно-інтерпретаційний, соціально-інтерактивний, лінгвістичний; 4) інформаційний, особистісний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : Эксмо, 2010. – 656 с.
2. Балабанова Л. В. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. В. Балабанова, К. В. Савельєва. – К. : Професіонал, 2009. – 280 с.
3. Васильев Н. Н. Тренинг преодоления конфликтов / Н. Н. Васильев. – СПб. : Речь, 2006. – 174 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
5. Выготский Л. С. Анализ эстетической реакции / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 480 с.
6. Гришина Н. В. Психология конфликта; 2-е изд. / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.; ил. – (Серия: Мастера психологии).
7. Губко О. Т. Основи зоопсихології : навч. посіб. / О. Т. Губко. – К. : Світогляд, 2006. – 190 с.
8. Долинська Л. В. Психологія конфлікту : навч. посіб. / Л. В. Долинська, Л. П. Матяш-Заяц. – К. : Каравела, 2010. – 303 с.
9. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2002. – 368 с.
10. Загальна психологія : підруч. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Каравела, 2009. – 464 с.
11. Засекіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту : монографія / Л. В. Засекіна. – Острог : Вид-во Нац. університету «Острозька академія», 2005. – 370 с.
12. Засекіна Л. В. Феномен особистості у психосеміотичному дискурсі / Л. В. Засекіна // Вісник Прикарпатського ун-ту. Серія: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ : Вид-во ЦІТ, 2008. – Спеціальний випуск. – С. 6–11.
13. Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики : навч. посіб. / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острог : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2002. – 168 с.
14. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посібник / Засекіна Л. В., Засекін С. В. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
15. Засекіна Л. В. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги: теорія і практика : монографія / Л. В. Засекіна, О. А. Соловей. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 228 с.

16. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
17. Костюченко О. М. Психологічні особливості соціальної перцепції майбутніх фахівців масових комунікацій [Текст] / О. М. Костюченко // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка / відп. ред. : д-р псих. наук І. Д. Пасічник. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – Вип. 13. – С. 252–263.
18. Куренчук Л. С. Ділове спілкування у професійній діяльності державних службовців / Л. С. Куренчук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. XI, част. 7. – К., 2009. – С. 250–261.
19. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. – К. : Професіонал, 2006. – 416 с.
20. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2004. – 320 с.
21. Первин Л. Психология личности: теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
22. Психологія : навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнєцов, В. Л. Зливков та ін.; за наук. ред. О. В. Винославської. – К. : ІНКІОС, 2005. – 352 с.
23. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.
24. Маклаков А. Г. Общая психология : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2011. – 583 с.
25. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Вид. 2-ге, переробл. та доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 222 с.
26. М'ясоїд П. А. Задачі з курсу загальної психології : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища шк., 2000. – 183 с.
27. Основи соціальної психології : навч. посіб. / Акад. пед. наук України; Ін-т соц. та політ. психол.; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
28. Хардинг М. Психическая энергия. – М. : «Рефл-бук», 2002. – 476 с.
29. Colman A. M. A Dictionary of Psychology. – New York : Oxford University Press, 2003. – 845 p.
30. Gould J. A. Classic Philisophical Questions. – Columbus : Bell and Howell Company, 1978. – 671 p.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- активність 118
- анкетування 35
- архетип 44
- афекти 52, 95
- бесіда 35
- біхевіоризм 8, 41
- відчуття 70
- вміння 129
- гештальти 41
- гештальтпсихологія 41
- ділова бесіда 142
- дія 120
- діяльність 118
 - мета 118
 - мотив 119
 - мотивація 119
- дружба 96
- експеримент 27
 - природний 28
 - лабораторний 27
- екстраверт 44
- емоції 91
 - астенічні 93
 - констатувальні 95
 - передбачувальні 95
 - похідні 94
 - провідні 95
 - прості 94
 - складні 94
 - стенічні 93
 - узагальнені 95
- емпатія 132
- ефект ореолу 130
- здібності 110
 - дивергентні 90
 - загальні 86, 110
 - конвергентні 90
 - спеціальні 111
- інтелект 84
- інтерв'ю 35
- інтроверт 45
- каузальна атрибуція 131
- когніція 59
- комплекс неповноцінності 44
- комунікація 126
- конгруентність 39
- конфлікт 155
- любов 96
- мислення 74, 75
- мовленнєва діяльність 79
- мовлення 79
- навички 120
- навчання 122
- нарада 151
- настрій 95
- несвідоме 44
- операція 120
 - розумова 75
- органи чуття 70
- особистість 44, 55
- пам'ять 76
- переговори 143, 144
- перцептивний образ 70
- підсвідоме 44
- потреба 118
- почуття 93
 - естетичні 96
 - інтелектуальні 96
 - моральні 96
 - праксичні 96
- праця 122
- принцип 12, 24
 - кооперації 127
 - розвитку 12, 24, 25

системності 12, 24
детермінізму 12, 24
єдності свідомості та діяльності 12, 24, 25
пристрасті 95
проективні методики 31
психіка 12, 21
психічне відображення 103
 проектування 103
 опредмечування 103
психоаналіз 43
публічний виступ 146
риси 103
 вольові 103
 емоційні 103
самоактуалізація 38
самореалізація 38
самопостереження 25
свідомість 25
спілкування 126
 матеріальне 126
 когнітивне 126
 кондиційне 126
 мотиваційне 126
 діяльнісне 126
 біологічне 126
 соціальне 126
опосередковане 126
прямее 126
вербальне 126
невербальне 126
ділове 126, 134
професійне 126
цільове 126
інструментальне 126
функції 126
спостереження 26
сприймання 72
 види 73
 властивості 73
 пороги 72
стереотипізація 130
стратегії 121
стресс 95
творчість 123
телефонна розмова 152
темперамент 98
теорія
 соціально-когнітивна 58
 рис особистості 58
тест 30
фаворитизм 131
фрустрація 96
характер 102

Навчальне видання

Серія «Посібники та підручники СНУ імені Лесі Українки»

Засєкіна Лариса Володимирівна
Пастрик Тетяна Володимирівна

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА МІЖСОБОВЕ СПІЛКУВАННЯ

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Редактор і коректор *І. В. Могілевська*
Технічний редактор *Л. М. Козлюк*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Формат 60x84 1/16. 10,69 ум. друк. арк. 10,53 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 2859. Редагування, видавець і виготовлювач –
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.